

Privélessen

Van Alain Claude Sulzer verscheen
eveneens bij Ambo|Anthos uitgevers

Een volmaakte kelner
Het verkeerde moment
Uit de toon

Alain Claude Sulzer

Privélessen

Vertaald uit het Duits door
Annemarie Vlaming

Ambo|Anthos
Amsterdam

Dit boek kwam mede tot stand met een financiële bijdrage van
Pro Helvetia, Swiss Arts Council.

swiss arts council

prohelvetia

ISBN 978 90 414 1335 2

© 2007 Edition Epoca AG Zürich

© 2015 Nederlandse vertaling Ambo | Anthos uitgevers,

Amsterdam en Annemarie Vlaming

Oorspronkelijke titel *Privatstunden*

Oorspronkelijke uitgever Edition Epoca AG, Zürich

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Natalia Deprina

Foto auteur Edition Epoca

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

*La conversation est la
communication de nos faiblesses.*

Voltaire

Proloog

Mijn hotel had ongetwijfeld betere tijden gekend, maar het had niks van zijn charme verloren, integendeel. Zoals altijd stonden er bloemen op de tafeltjes in de lichtgeschilderde lounge, rondom de tafeltjes stonden fauteuils, het parket was net geboend en de receptie was even onopvallend als de bescheiden geklede employés, die geen uniform droegen maar eruitzagen alsof ze allemaal door hetzelfde elegante modehuis in de kleren waren gestoken. Het bakstenen gebouw mocht dan wel tot een teloorgegane wereld behoren, het personeel en de talrijke gasten waren bijzonder bij de tijd. Het Roosevelt, vermoedelijk in de jaren veertig gebouwd, ligt zo'n beetje halverwege Westlake Station en Convention Hall, ongeveer even ver van het Paramount Theatre als van Pike Place Market, en is bijna net zo bekend als die laatste. Ik zat in de hotellounge te wachten op Leo Heger. Ik had het vermoeden dat hij precies op tijd zou zijn, en daar zou ik me niet in vergissen.

Heger had voorgesteld om het gesprek in zijn praktijk te voeren. Hoewel ik het van hem net zomin had verwacht als van iedere andere ingezetene van deze stad, had ik stiekem gehoopt dat hij me bij hem thuis zou uitnodigen. Ik wist dat hij een huis had aan Lake Washington, dicht bij de hangbrug naar Bellevue, die zo laag boven het water hing dat de lichten van de tegemoetkomende auto's 's nachts als lichtgevende

luchtbellen uit het meer leken op te stijgen. Maar hoe toegankelijk en open hij verder ook was, ik kreeg geen gelegenheid om hem in zijn huiselijke omgeving te spreken. Uiteindelijk had ik het Roosevelt voorgesteld voor onze ontmoeting, en Heger had er meteen mee ingestemd.

Om me er een voorstelling van te maken waar hij woonde, maar zonder te weten in welk huis, had ik me 's middags in een taxi naar het meer en langs Lakeside Avenue laten rijden. Aan één kant van deze straat grenzen de tuinen van de huizen direct aan een van de talrijke watertjes die de stad, ondanks haar grootte, een bedrieglijk overzichtelijk karakter verlenen.

Heger had me uitdrukkelijk toestemming gegeven om een camera te gebruiken, maar ik beperkte me tot papier en balpen. Ik had de snobistische verleiding weerstaan om me uit te rusten met een van die dure notitieboekjes die Van Gogh en Hemingway blijkbaar al hadden gebruikt (en die tegenwoordig in elk warenhuis ter wereld verkrijgbaar zijn); ik nam genoeg met een balpen en een goedkoop schrijfblok dat ik bij de drogist had gekocht en gedroeg me daarmee minstens even snobistisch. Ik ben journalist, geen schrijver – geen van mijn pogingen op het gebied van de schrijverij, in een ver verleden, heeft ooit tot iets geleid. Om mijn werk goed te kunnen doen heb ik geen dure schrijfwaren nodig; ik schrijf liever op geruit dan gelinieerd papier en hecht geen belang aan de hulpmiddelen waarmee ik mijn werk verricht (in elk geval zolang mijn laptop het doet).

Hoewel het februari was en dus behoorlijk koel en vochtig, had Heger, net als de meeste mensen hier, mantel en sjaal thuisgelaten. Toen hij klokslag zes uur – hij was inderdaad op tijd – de hotellounge binnenkwam, regende het, voor zover

ik kon zien, net even niet. Hij droeg geen pak, maar broek en jasje waren op elkaar afgestemd; hij droeg een wit overhemd en een opvallende felgekleurde das, bedrukt met motieven die, op z'n zachtst gezegd, met elkaar noch met de rest van zijn kleding harmonieerden. Dat de discrepantie tussen das en pak zo bedoeld was, leek me duidelijk. Het leek alsof Heger de bijkans onverstoorbare ernst van zijn oogverblindende verschijning wilde compenseren met iets wat het voor anderen makkelijker maakte om op hetzelfde niveau met hem om te gaan, hoewel de meeste mensen met wie hij dagelijks verkeerde zich in de ongunstige situatie bevonden om hulpeloos te zijn overgeleverd aan hem, zijn assistentes en een heel arsenaal van tandtechnische technieken die hun verstand te boven gingen.

In tegenstelling tot Heger had ik me warm aangekleed. Sinds mijn aankomst in Seattle had ik het koud; in het noordwesten was het natuurlijk aanzienlijk koeler dan in LA, de plaats vanwaar ik sinds twee jaar verschillende Europese persbureaus voorzag van het soort voorspelbare achterklap uit de droomfabriek waar verbazend veel lezers op zitten te wachten, maar waar behalve ik niemand van hoeft te leven. Er zullen altijd wel mensen zijn die meer interesse hebben voor de zwarte randen onder de nagels dan voor het werk van degenen die een afdruk van hun handen in het natte cement van de Hollywood Boulevard hebben achtergelaten.

Kort voor onze ontmoeting was ik nog een keer naar de wijd en zijd bekende vis- en groentemarkt geweest; het aanbod aan levensmiddelen in de uitgestrekte, op verschillende verdiepingen gevestigde hallen van de oude Pike Place Market had mijn eetlust opgewekt.

Heger liep de lounge door, waarbij hij de andere aanwezigen behendig ontweek. Het leek wel alsof hij de begroeting en de daarmee gepaard gaande formaliteiten zo gauw mogelijk achter de rug wilde hebben. Hij was niet veranderd sinds onze vorige ontmoeting. Ik stond op om hem te begroeten en vergat ogenblikkelijk mijn honger. Er waren enkele maanden verstreken sinds de laatste keer dat ik hem had gezien. Waarom zou hij veranderd zijn? In de tussentijd hadden we twee keer met elkaar gebeld.

Het was geen toeval geweest dat ik Hegers praktijk aan de Boren Avenue 901 had opgezocht. Maar de bijzondere ligging ervan was de reden dat we elkaar nu in het Roosevelt ontmoetten. De praktijk bevond zich in een eind jaren tachtig gebouwde torenflat waar zich voornamelijk artsen hadden gevestigd. Hegers praktijkruimte besloeg meer dan de helft van de negentiende verdieping. Het was niet vanwege plotseling optredende dentale problemen geweest dat ik hem met een bezoekje vereerde.

Ik was ervan overtuigd dat het niet alleen Hegers alleszins onbetwiste capaciteiten en zijn uiterlijk waren waardoor de patiënten en patiëntes aangetrokken werden; niet minder bepalend voor zijn succes was het stomweg adembenemende uitzicht op de hoogbouw en de meanderende uitlopers van Puget Sound, op de haven en de veerboten die naar Bremerton en Bainbridge Island varen, om nog maar te zwijgen van het uitzicht op de besneeuwde Mount Rainier, die op heldere dagen even massief als onwerkelijk aan de horizon opdoemt, alsof hij aan de hemel zit vastgeplakt, en op bewolkte dagen verdwijnt alsof hij wordt weggegomd. Ondanks de beduidend grotere afstand zou de relatie van de inwoners van Seattle met

hun vulkaan weleens nauwelijks minder innig kunnen zijn dan die van de inwoners van een alpendorpje met hun huisberg.

Zowel in de wachtkamer als ook in de verschillende behandelruimten leidden de unieke vergezichten op de stad de patiënten waarschijnlijk veel meer af van de ongemakken die je bij de tandarts kunt verwachten dan de zachte muziek die ze zich uiteraard ook moesten laten welgevalen; hoogstens boden de jonge assistentes waar Heger een onuitputtelijke voorraad van in dienst leek te hebben enige concurrentie. Al met al was de praktijk net zo innemend als de eigenaar ervan en zijn personeel, en ook de inrichting liet niets te wensen over; de schilderijen – originelen van schilders waarvan ik de namen niet kende – waren van een even exemplarische onopdringelijkheid als de tijdloos elegante meubels, die zeker niet in een van de plaatselijke winkels waren gekocht.

Hoezeer deze omgeving mij ook boeide, ik wist zeker dat ze mij tijdens mijn ontmoeting met Heger alleen maar nodeloos zou afleiden. Daarom kwam Hegers voorstel om de ontmoeting in een hotel te laten plaatsvinden, mocht zijn praktijkruimte mij niet geschikt lijken, gelegen. Ik wilde me volledig kunnen concentreren op wat hij mij wilde vertellen; anders zou ik er waarschijnlijk ook dit keer niet in slagen iets te schrijven wat de samengeraapte illusies ontsteeg waarmee ik in Hollywood mijn dagelijks brood verdiende.

Terwijl Heger zich behendig tussen de aanwezigen bewoog, viel het me op dat er zich, afgezien van het hoofd receptie, Heger en mij, uitsluitend vrouwen in de hotellounge bevonden. De meesten van hen waren jonger dan Heger en ik, en waar dat niet het geval was hadden ze hun uiterlijk door middel van

cosmetische of chirurgische ingrepen, al dan niet onopvallend, al dan niet geslaagd, een handje geholpen. Het merendeel van de vrouwen ging keurig gekleed, in broeken en pakken die qua kleur neigden naar het schemergebied tussen grijs en zwart; alleen in de blouses en accessoires kreeg kleur nog enige kans. Ze zaten in de diepe fauteuils of stonden eromheen, met een drankje in de hand, bestelden nog wat te drinken en onderhielden zich zo beschaafd en zachtjes dat je er geen woord van verstond; slechts af en toe doorbrak een korte, schelle lach – steeds uit dezelfde hoek – de onzichtbare grenzen van de gereserveerdheid, en soms liet een vrouw haar blik over de rand van het glas heen zelfs net zo lang door het vertrek zweven tot hij wel ergens moest blijven hangen; meestal op Heger. Het was moeilijk te bepalen of het om hotelgasten ging of werknemers van belendende kantoren die met een borrel het weekend kwamen inluiden; vermoedelijk waren beide categorieën vertegenwoordigd. Het was een doodnormale vrijdagavond. Over minder dan drie uur zou *downtown* op een spookstad lijken, met dit verschil dat hier de geesten van de airco's en ventilatiesystemen, ofschoon onzichtbaar, een onvoorstelbaar lawaai maakten.

Even voordat ik Heger de hand schudde, ontstond een nauwelijks zichtbare beweging toen een ongelooflijk dikke vrouw van onbestemde leeftijd uit de lift stapte. Onwillekeurig daalde het volume van de gesprekken hoorbaar met enkele decibellen. De vrouw droeg een zeer donkere zonnebril, en haar dikke bos haar deed vermoeden dat het niet van haarzelf was. Over haar arm hing iets wat ik in eerste instantie voor een wit vachtje had aangezien. Het ontpopte zich als een hondje met een ver naar buiten hangende, vuurrode tong, dat wild om zich

heen hapte zodra er iemand bij hem in de buurt kwam. Maar alsof dat nog niet genoeg was, kwam uit haar lange, brede schaduw een man met paardenstaart en Aziatische gezichtstrekken tevoorschijn, die haar in gewicht en grootte nog overtrof. Alle aanwezigen moeten zich op dat moment wel hebben afgevraagd hoe de lift onder deze omvangrijke massa had standgehouden. Ondanks hun enorme gewicht, dat door het petieteerige hondje op de arm van de vrouw nog werd benadrukt, verlieten de twee het hotel verbazingwekkend vlot nadat ze de sleutel hadden afgegeven aan de receptie. Op mij na had iedereen zich met succes ingespannen om hen niet aan te staren, ook Heger, wie hun opkomst, die naadloos overging in hun vertrek, toch echt niet kon zijn ontgaan.

Hij stak zijn hand naar mij uit en glimlachte, maar op de een of andere manier had ik het gevoel dat hij door me heen keek. Met een hoofdbeweging verzocht hij mij weer te gaan zitten. Hij bevredigde mijn onverbloemde nieuwsgierigheid door me uit te leggen dat de vrouw die zojuist het hotel had verlaten een van de opmerkelijkste zangeressen van Noord-Amerika was, of, in elk geval, was geweest voor ze over haar hoogtepunt heen raakte. Dat Jane Adler maar zo zelden in Europa had opgetreden had vermoedelijk als enige reden dat ze naar transatlantische maatstaven te dik was. Zelfs in Bayreuth hadden dikke zangeressen het moeilijk sinds ook de dunne een keel konden opzetten. Op dat moment stapte ze met hond en echtgenoot in de wachtende taxi. 'Jane heeft gisteravond hier in de stad gezongen. Ik heb het gehoord. Het was verschrikkelijk.' Jane? Ze was een van zijn patiënten. 'De mond van een zangeres is een vermogen waard, zolang de stembanden het doen. Daar plukt ook haar tandarts de vruchten van.'

Vanwaar ik zat kon ik zien wat er buiten gebeurde. De gedachte kwam bij me op dat mijn concentratie door dat wat er aan de andere kant van de glazen wand op straat gebeurde wel eens net zo negatief beïnvloed kon worden als door het uitzicht vanuit Hegers praktijk, waar ik bewust van had afgezien. Ik zou eigenlijk met mijn rug naar het raam moeten gaan zitten, dacht ik. We hadden elkaar beter in een volkomen neutrale ruimte kunnen ontmoeten, op een vliegveld of een hotelkamer. Ik onderdrukte de gedachte. Op mijn knieën lag het schrijfblok. De balpen hield ik in mijn hand. Heger bestelde wodka met ijs, maar natuurlijk niet zomaar een wodka. Hij had een vermoeiende dag achter de rug. Toen ik me wilde verontschuldigen voor het beroep dat ik op zijn kostbare tijd deed, maakte hij een wegwuivend gebaar. Niet zo vermoeiend dat het hem geen genoegen was om met mij te praten. ‘Mijn vragen te beantwoorden,’ verbeterde ik hem beleefd, hij knikte. ‘Gaat het hier niet ook om mij?’ vroeg hij. Hij had er geen idee van hoeveel vragen ik had.

Nadat we – in het Engels – de nodige beleefdheden over ons beider welbevinden, de vlucht, de milde temperaturen in Californië en de spreekwoordelijke regen in Seattle hadden uitgewisseld, verraste Heger mij door van het Engels op het Duits over te stappen. Hij had zijn Moskovskaya inmiddels gekregen, ik een tweede glas Sauvignon blanc. Tussen ons in stond een glazen schaal met zoutjes. De stemmen van de vrouwen waren nog slechts een gonzend tapijt van geluid. Het stoorde me niet in het minst.

Zowel aan de telefoon als tijdens onze eerste ontmoeting, een jaar geleden, had Heger uitsluitend Engels met mij gesproken. Noch in het Engels, noch in het Duits dat hij nu

sprak verried zijn accent, dat toch niet te negeren was, zijn taal van oorsprong.

Zijn Duits leek niet op Angelsaksisch of Slavisch. Als het vaagjes toch ergens aan deed denken, dan aan een dialect dat ik pas na een tijdje wist thuis te brengen. Enkele woorden bleven onbegrijpelijk voor mij, totdat ik merkte dat het om begrippen of zinswendingen ging die hun oorsprong hadden in het Zwitser-Duits, waar hij bepaalde woorden van had overgenomen in het Hoogduits, dat hij nog altijd verbazingwekkend goed beheerste. Uit hun verband gehaald mochten ze misschien raar klinken, maar uit Hegers mond klonken ze charmant.

Hij was, had hij me aan de telefoon verteld, twee keer getrouwd geweest, beide keren met een Amerikaanse, hij had kinderen, twee dochters. De Engelse taal, die hij zich eigen had gemaakt in de dagelijkse omgang met zijn gezin, zijn medestudenten, patiënten en vrienden – in een omgeving die mij volkomen vreemd was –, was een werktuig geworden dat hij feilloos hanteerde, als een geroutineerde, waarschijnlijk zelfs bevlogen ambachtsman. Heger, die eruitzag alsof hij precies wist hoe te handelen wanneer een vrouw hem beviel of er een probleem opgelost moest worden, had voldoende gelegenheid gehad om zijn Engels in alle levenssituaties te ontwikkelen, uit te proberen en bij te schaven, als echtgenoot en vader, als minnaar en in zijn vak, in goede en in slechte tijden. Het accent, dat zijn spraak sierde alsof het er met een fijne naald in was gegraveerd, vervulde dezelfde bescheiden rol als een volwassen merkje in een kledingstuk. Zijn Duits echter verwees naar de tijd waarin het leven nog voor hem had gelegen en onzekerheid en een gebrek aan zelfvertrouwen de overhand had-

den gehad. Na enige tijd verstond ik hem beter. Nu en dan gebruikte hij een Engelse uitdrukking, maar hij bleef in het Duits praten.

Later bracht ik systeem aan in zijn woorden, waarmee hij reageerde op de snel op elkaar volgende vragen waarmee ik zijn woordenvloed regelmatig onderbrak. Als ik nu lees wat ik toen heb opgeschreven, staan dictie en stijl van zijn relaas mij haast even helder voor de geest alsof ik ze op tape had vastgelegd. Ik hoor ze als het gelijkmatige geplons van twee peddels die het zonder enige moeite opnemen tegen het geweld van een waterval.

Met hangende schouders zat hij tegenover haar in de bezoekerskamer naar het tafelblad te staren. Hij droeg een van de twee pakken die ze om de beurt naar de stomerij bracht. Voor hem lagen drie repen witte chocolade, die hij niet zou aanbrenken zolang zij erbij was. Hij at graag chocolade sinds hij was gestopt met roken. Pure chocolade, waar hij vroeger zo van had gehouden, at hij niet meer sinds hij hier was. Het had lang geduurd voor Martha Dubach de verandering in zijn voorkeuren, zijn nieuwe aversies en voorliefdes juist had weten te interpreteren. Vóór haar volgende bezoek, over drie dagen, zou hij de witte chocolade op hebben. Martha ging twee keer in de week bij hem langs.

De toestand van haar vader was onveranderd, Martha Dubach was er nog steeds niet aan gewend. De verwachting dat hij beter zou worden had ze min of meer opgegeven, maar niet de hoop erop. Als hij al iets van zijn dochter verwachtte, dan was het witte chocolade. Hij zei het niet, maar ze was ervan overtuigd.

Tafels en stoelen stonden doelloos in het vertrek verspreid, twee stoelen waren omgekiept. Ze meende dat die daar bij haar laatste bezoek al hadden gelegen. Alle stoelen waren hetzelfde, maar geen tafel leek op de andere. Het leek wel alsof ze blindelings de hele handel van een uitdrager hadden opge-

kocht. Martha probeerde zich op haar vader te concentreren door de andere patiënten te negeren. Maar hoe meer ze zich op haar vader concentreerde, des te groter werd haar aversie tegen zijn toestand; een toestand die ook de aanwezigheid van de anderen niet kon verdoezelen.

De betrekkingen van de patiënten onderling waren blijkbaar net zo ondoorgrondelijk en door het toeval bepaald als de keuze van de tafels en de rangschikking van de stoelen. Dege-
nen die tijdens Martha's vorige bezoek nog ruzie hadden gemaakt en zelfs handtastelijk waren geworden, zaten nu stil naast elkaar alsof ze elkaar nog nooit eerder hadden gezien. Blijkbaar hadden ze buiten de plek waar ze woonden – velen van hen al jarenlang –, niets gemeenschappelijks.

Zonder ooit tot een bevredigend resultaat te komen probeerde Martha de tafels te tellen, soms de patiënten. Iets te doen waarvan ze zeker wist dat de anderen het niet deden, gaf haar voor een moment het slechte gevoel dat ze beter was dan zij, maar dat gevoel hield niet lang stand, want de patiënten kwamen en gingen, stonden plotseling op en bleven abrupt staan, fluisterden en schreeuwden, en soms verstomden ze allemaal tegelijkertijd als vogels kort voor een storm. Dan was er lange tijd niets anders te horen dan hun adem, maar er hoefde maar iemand een boer te laten of de anderen begonnen te lachen of te jammeren of te schreeuwen; het tumult dat dan uitbrak kon ze beter verdragen dan de stilte.

Als de patiënten al iets gemeen hadden, dan was dat het gebrek aan remming om hun innerlijk bloot te geven, iets wat buiten de muren van de kliniek zich maar weinig mensen permitteerden. Maar ze waren geen dieren, ze bleven niet staan om zich door Martha te laten tellen of beoordelen. Martha liet

hen koud. Martha was niet één van hen. Ze hadden tijd genoeg om het moment af te wachten dat ze dat wel werd, wanneer ze geen andere uitweg meer zag.

De stoelen werden heen en weer geschoven, weggedragen en weer teruggebracht, er was voortdurend beweging van het midden van het vertrek naar de ramen en terug, een gekraak en gepiep dat vaak zo hard was dat veel van de bewoners hun oren dichthielden en ook dicht bleven houden als het geluid, behalve in hun hoofd, allang was weggestorven. Lang voordat ze klaar was met het tellen van de tafels, stoelen of aanwezige patiënten – zusters lieten zich op dit tijdstip zelden zien –, werd Martha afgeleid, nooit door een opmerking van haar vader, want die praatte niet; het waren de anderen die de aandacht naar zich toetrokken. Zo werd Martha, die het gevoel had dat ze de rust verstoorde, zelf gestoord, en hoe ongemakkelijker ze zich voelde, hoe meer ze ervan overtuigd raakte dat de anderen hier thuis waren, onder wie haar vader, een onbekende onder velen.

Het was vier uur. Ze was er al een uur. Op een gegeven moment zou de schemering invallen, ze zou het niet merken. Uiterlijk over een uur wilde ze thuis zijn. Langer dan een uur bleef ze zelden, langer dan een uur hield ze het amper uit om tegenover haar vader in dit vertrek te zitten waar de geur van menselijke uitwasemingen overheerste en elke poging om het raam open te zetten stukliep op de vergrendeling. Soms bracht ze bloemen mee. Aanvankelijk had ze gedacht dat de geur van bloemen de penetrante luchtjes kon verdoezelen, maar ze werden er alleen maar erger van. Sindsdien zette ze de bloemen in vaders kamer, een kleine kamer die hij deelde met twee andere mannen, van wie Martha de namen niet

kon onthouden en die in haar dromen soms vaders broers waren, haar ooms die in werkelijkheid niet bestonden; zijn enige broer was al lang dood. Na elk bezoek zocht ze haar geheugen grondig af op de plek van de ramen in zijn kamer, de kamer leek wel dichtgemetseld. Drie bedden op een rij, drie nachtkastjes, drie stoelen, een tafel en Dürers haas, bevestigd met punaises waar niemand zich ernstig aan kon verwonden. Soms werd er gerookt in de kamer, soms gegeten, hier en daar lagen kruimels, maar de kamer diende hoofdzakelijk om te slapen.

De grote ronde klok boven de deur kon je net zomin over het hoofd zien als de mannen en vrouwen die – ijsberend of stil in een hoekje zittend – het lot van haar vader deelden, ook al had hun ziekte andere symptomen en oorzaken dan de zijne. Ook zij brachten hun dagen in niemandsland door, alleen waren ze niet allemaal zo rustig als hij. Waarvoor hing die grote klok daar, als er toch niemand naar keek? De argwaan waarmee ze hun omgeving bekeken steeg naarmate ze onrustiger werden. Als de een begon te schreeuwen viel de ander in; evenzeer naar aandacht snakkend als naar minachting, luisterden ze naar de stemmen in hun binnenste of naar de stemmen buiten. Martha was niet in staat medeleven te voelen; haar enige, oprechte gevoel was walging van hun aanblik, walging van de stank die ze verspreidden en walging van de klanken en geluiden die ze produceerden. Ze kon de aanwezigen niet in hun ogen kijken zonder angst te voelen, een gevoel dat zich niet liet onderdrukken.

Van haar vader had ze niets te vrezen. In zijn ogen was angst noch weerstand te lezen; als ze er al iets in las, was dat het ontbreken van dergelijke gevoelens. Terwijl ze bij hem op

bezoek was, was er nauwelijks iets van hem aanwezig behalve zijn lichaam, dat zijn functies het liefst zo snel mogelijk af leek te willen stoten. Haar sporadische gesprekken met de arts die verantwoordelijk was voor haar vader gaven geen aanleiding de illusie te koesteren dat zijn toestand buiten de bezoeken bevredigender zou kunnen zijn. De verpleegsters beweerden dat hij altijd zo was en zo was als altijd, en ze moesten wel gelijk hebben, want niemand was beter op de hoogte van zijn toestand dan zij, zij zagen hem dagelijks. 's Nachts, zeiden ze, slaapt hij vast, dankzij de pillen die ze hem gaven en die hij innam zonder daartoe gedwongen te worden. 's Nachts was zijn sloomheid niets anders dan een natuurlijke toestand. Maar overdag? Wat konden ze anders dan hun schouders ophalen?

Ook al was ze inmiddels bijna gewend geraakt aan de raadselachtige verstarring van haar vader, het viel haar nog altijd zwaar het soort gesprekken met hem te voeren waarin zij als enige sprak. Ze kreeg geen antwoord op haar vragen, hij knikte niet eens. Ze sprak over zaken die voor hem blijkbaar geen betekenis meer hadden, over haar twee kinderen, over haar man, over alledaagse gebeurtenissen; blijkbaar had het hem nooit bijzonder geïnteresseerd. Ze betrapte zich erop dat ze deze dingen zelf niet meer serieus nam wanneer ze bij hem op bezoek was. Waren haar zorgen gerechtvaardigd? Martha reed geen auto. Als ze haar vader bezocht moest ze de bus nemen; zowel op de heen- als de terugreis had ze tijd te over om te bedenken wat ze hem dit keer zou kunnen vertellen. Als ze dan tegenover hem stond, was wat ze had bedacht in rook opgegaan. Het maakte toch niet uit wat ze zei; maakte het ook niet uit wat hem bereikte?

Het werd steeds moeilijker om zich te herinneren hoe hij was geweest toen hij nog had gesproken, toen haar moeder nog leefde, twee jaar geleden, twintig jaar geleden, toen Martha, die inmiddels zesendertig was, nog een meisje was. Tot aan de dood van zijn vrouw had hij zijn zwaarmoedigheid, mocht hij er toentertijd inderdaad al onder hebben geleden, verborgen achter een goed dichtgepleisterde façade die ongetwijfeld met hulp van haar moeder was opgetrokken en werd onderhouden. Nooit was er een woord over haar lippen gekomen dat op iets dergelijks kon wijzen, of waren de zinnen die het hadden kunnen verraden Martha ontgaan?

Had hij opgeschreven wat hij niet uit kon spreken? Kort na de begrafenis van zijn vrouw had haar vader papieren verbrand in de tuin. Dat Martha onverwacht bij hem was komen staan toen hij daar in het vuur stond te kijken, had hem niet van zijn stuk gebracht. Er sprak geen spijt of schrik uit zijn blik toen hij opkeek en vervolgens over haar heen naar het huis keek, dat hij – wat ze toen niet kon vermoeden – weldra zou verlaten. Afgezien van enkele verschroeide, door de hitte verwaaide papiersnippers had niemand ooit gezien wat hij had geschreven.

De onzichtbare muren waarachter hij zich misschien al jaren had verschanst, waren samen met hun architecte geruisloos in elkaar gezakt. Toen hij met een uitgestreken gezicht voor het vuur stond waar hij zijn nutteloze papieren in had gegooid, had hij voor het eerst tegenover zijn dochter gestaan als het wezen dat enkele weken later geheel bezit van hem zou nemen. De man die zich voor de wereld verborg waarin hij zich tot op dat moment niet bijzonder behendig, maar schijnbaar vanzelfsprekend had bewogen, toonde rouw noch

kwaadheid, spijt noch angst, alleen een lege uitdrukking op zijn gezicht.

Het lukte haar niet om zijn aandacht vast te houden, ook niet voor even. Ze was het plotseling zat om er nog langer haar best voor te doen. Steeds weer, bij elk bezoek opnieuw en altijd zonder succes. Ze wilde gaan. Ze stond op. Ze wilde afscheid nemen. Hij negeerde elk van haar bewegingen. Hij leek helemaal niets op te merken. Ze zei dat ze moest gaan, maar hij reageerde niet. Ze had hem kunnen slaan, hij zou zichzelf niet hebben verdedigd. Alleen haar ogen leek hij vluchtig waar te nemen, maar misschien was dat verbeelding. Zijn pupillen waren sterk verwijd. In zijn ogen was amper nog leven.

Het was herfst, het zag ernaar uit dat haar vader ook de winter hier zou doorbrengen (en alle komende jaren). Mocht iemand haar ooit vragen om hem in huis te nemen, dan zou ze ja zeggen zonder eerst met haar man te overleggen; behalve een kleine zolderkamer was er in het hele huis geen kamer waar hij had kunnen wonen, en toch zou ze ja zeggen. Er zou iemand in huis zijn, een schaduw, die haar vrijwel geen werk bezorgde en geen geluid maakte, afgezien van het doorspoeien van het toilet. Maar er was geen sprake van dat hij bij haar zou komen wonen. Zijn omhelzing was die van een vreemde en zijn handen voelden koud aan. Ze kuste hem op beide wangen, hij staaarde langs haar heen.

Sinds anderhalf jaar was hij niet meer buiten de kliniek geweest; zijn toestand verslechterde zo langzaam dat veranderingen bijna niet opvielen. Martha maakte zich op om te gaan, ze was niet van plan om zich nog een keer om te draaien. Maar toen ze in de deuropening stond voelde ze plotseling zijn

adem in haar nek. Ze draaide zich om en schreeuwde het bijna uit. Vlak achter haar stond niet haar vader. Een tandeloze vrouw strekte haar hand naar haar uit. Het scheelde weinig of ze had Martha aangeraakt, maar Martha deed een stap naar achteren. Het was al onaangenaam genoeg om op deze plek iemand anders dan haar vader tegen het lijf te lopen, maar hoeveel onaangener was het nog als een van de bewoners opzettelijk een toenaderingspoging deed! Ze rukte zich los van de aanblik van de patiënte, keerde haar de rug toe en liep de gang door. Ze duwde de zware voordeur open en was buiten. Het was broeierig en het miezerde. Hoog in de hemel flitsten de eerste bliksemschichten met op de achtergrond een geweldige regenboog. Ze ademde de vochtige lucht diep in, maar voelde zich niet bevrijd. Nu dacht ze aan haar kinderen, aan haar man. Alsof er niets anders bestond. Hun nabijheid zou haar de zekerheid geven die ze nodig had. Het was niet wat ze van het leven verwachtte. Het bezoek aan haar vader had haar humeur beïnvloed. Een slecht humeur. Ze liep naar de bushalte, ze rende bijna; onder het lopen – terwijl de vochtigheid door haar zomerjas heen drong – kwam ze langzamerhand tot rust. Ze moest een kwartier op de bus wachten, die haar bijna tot aan de voordeur bracht. De rit duurde om en nabij de twintig minuten, langs voortuinen, tuinen en villa's, tot ze ongemerkt de rand van de stad hadden bereikt, waar ze woonde. Het centrum, dat door velen tegenwoordig City werd genoemd, was niet ver weg, maar ver genoeg om je er niet vertrouwd te voelen. Ook hier kon ze boodschappen doen. Vroeger moest ze lachen om het soort vrouw dat ze was geworden, precies zo had ze niet willen worden, precies zo was ze geworden. Plotseling hield het op met regenen, en toen ze

uit de bus stapte was ook het onweer overgetrokken zonder dat er sprake was geweest van een echte ontlading. Ze herinnerde zich de flitsen, maar de donder had geen indruk achtergelaten in haar bewustzijn.

2

Leo luisterde, maar er was niets. De bron van het geluid dat hem net zomin was ontgaan als alle andere geluiden die zijn oor binnendrongen bleef raadselachtig. Het was hem niet duidelijk of het geluid van buiten kwam of uit het huis zelf, of het veroorzaakt werd door een krakende dakbalk of door voetstappen een verdieping lager. Hoewel het had geklonken alsof er iemand achter zijn deur stond, kwam hij niet overeind om te zien wat het was. Het lukte hem niet om in slaap te vallen, maar hij bleef liggen, hij schopte de deken van zijn knieën naar het voeteneinde; de nacht van 15 september was benauwd, net als de voorgaande nachten. Het raam stond open, maar hij voelde zich een gevangene, nutteloos, ondankbaar, verloren, half verstikt door de drukkende hitte die zich achter de dunne muren ophoopte.

Het zou nog wel even duren voor hij zich aan zijn nieuwe omgeving had aangepast, maar hij had haast, en hoe meer haast hij had, hoe ongeduldiger hij werd. Hij moest een richting vinden om in te slaan, dat leek hem op dit moment belangrijker dan om te kijken naar het verleden, en toch was het onmogelijk om te vergeten wat hij had achtergelaten, vooral 's nacht lieten de herinneringen – bijna altijd dezelfde – hem niet los. Zijn broer. Laura. Zijn moeder. Zijn vrienden. De paar mensen die hij in zijn plannen had ingewijd. Soms, wanneer

hij droomde, was het nog erger. Hij strekte zijn hand uit naar de wekker. Hij zette hem onder het bed. Zelfs dan kon hij het luide tikken nog horen. Zijn poging om aan vrouwen te denken bracht ook geen verlichting.

De kerkklok vlakbij sloeg halftwaalf. Alles lag binnen een omtrek van enkele kilometers: school, gemeentehuis, supermarkt en kerk. Terwijl hij klaarwakker in bed lag, dacht hij met spijt terug aan de ruime kamer in de Reznicekgasse in Wenen, met de prenten aan de gestuukte wanden, die hij al een paar dagen na zijn aankomst weer had moeten verlaten, een ruime kamer, enorm vergeleken met de plek die ze hem hier hadden toegewezen. Drie dagen na zijn vertrek, waarbij de douaniers met wantrouwen maar zonder commentaar hadden toegekeken, hadden de mensen van de vluchtelingenorganisatie hem aangespoord om Oostenrijk te verlaten en naar Zwitserland te reizen, waar hij veiliger zou zijn. Hij wist niet wat veilig was, het Westen was hem zo goed als onbekend, maar hij vertrouwde de mensen die hem hielpen. Een kinderloos echtpaar, meneer en mevrouw Giezendanner, had zich bereid verklaard hem in huis te nemen, voor onbepaalde tijd en kosteloos. Ze verlangden geen tegenprestatie, maar men had hem geadviseerd te laten zien dat hij bereid was om mee te helpen in huis en tuin. Ze hadden hem verschillende adressen meegegeven waar hij terecht kon als hij vragen of problemen had. Hij was 'vljigtig', hadden ze de Giezendanners te verstaan gegeven, maar tot op heden hadden ze geen beroep gedaan op hun jonge gast.

Leo's Duits was slecht, het bestond uit niet meer dan de paar woorden die hij van zijn grootmoeder had geleerd. Maar wanneer hij werd aangesproken had hij af en toe het

gevoel dat hij een aardig eindje op weg was om de taal te begrijpen. Hij sprak Engels noch Frans, de enige vreemde taal die hij enigszins beheerste was Russisch, een taal die in het Westen niemand sprak behalve een paar studenten, emigranten en overtuigde marxisten. Hij moest op zijn gastgezin, de teruggetrokken levende Giezendanners, bij zijn aankomst vast niet minder exotisch zijn overgekomen dan een neger, misschien sympathieker, in elk geval onopvallender. Alsof ze in geen geval te dicht bij hem wilden komen, spraken de echtelieden in zijn aanwezigheid nog zachter dan anders. Ze waren gereserveerd, maar altijd vriendelijk. Niemand had hun verplicht om hulpvaardig te zijn. Waarom ze het waren, bleef voor Leo verborgen. Er bestond geen bloedverwantschap tussen Leo's familie en die van hen, of tussen hen en anderen van zijn landgenoten. Wat ze deden, deden ze vrijwillig. Meneer Giezendanner was arts, zijn vrouw was assistente in de praktijk. Aangezien hij geen rijbewijs had en zij wel, reed zij hem naar de patiënten als hij op huisbezoek ging. Ze had hem, dacht Leo, voortdurend in het zicht. Waarom ook niet? Hun voornamen kende hij niet, op het messing bordje op de brievenbus naast het witgelakte toegangshek stonden alleen hun initialen: R.H.G.-L., zoals het hier ook bij andere villa's gebruikelijk was. Gewoonlijk kwam je alleen door het hek als je een sleutel had. De postbode bleef buiten, of hij belde aan. Meteen de eerste dag al had mevrouw Giezendanner Leo twee sleutels overhandigd, de sleutel van het hek en die van de voordeur. 'We vertrouwen u volledig,' had mevrouw Giezendanner op gedempte toon en langzaam en duidelijk gezegd. Toch had hij haar maar met moeite kunnen verstaan. Hij kende inmiddels de weg van het huis van

de Giezendanners naar de bushalte. Hij was het dorp, dat direct naast de stad lag, nog niet uit geweest. Daar moest verandering in komen, het liefst morgen al.

Leo's oma, bij wie hij in de schoolvakanties vaak wekenlang logeerde, sprak vloeiend Duits. Enkele weken geleden nog had hij zich amper geïnteresseerd voor dat wat nu de grootste hindernis op de weg naar aanpassing bleek: het zich in een compleet onbekende wereld verstaanbaar maken in een taal die hij sprak noch verstond. Wanneer zou hij deze taal zo goed beheersen dat hij zich zonder moeite verstaanbaar kon maken, zonder zich voortdurend bij het spreken te observeren en naar zichzelf te luisteren? Zou het hem ooit lukken om in deze taal een foutloze zin te vormen zonder eerst over deze zin te moeten nadenken en hem op te schrijven en hem steeds opnieuw te herhalen? Hij had al snel begrepen dat wat hier werd gesproken afweek van het gebruikelijke Hoogduits; maar ook hierin demonstreerden de Giezendanners hun allesomvattende inlevingsvermogen doordat ze hun uiterste best deden om hun dialect te voorzien van een schijn van grammaticale correctheid en welsprekendheid, heel anders dan de verkoopsters die wantrouwig op en vervolgens weg hadden gekeken toen hij voor het eerst de supermarkt binnenkwam en pas vriendelijk waren geworden (wat ze nu inmiddels eigenlijk altijd waren) toen hij iets had laten vallen.

'Ons Zwitser-Duits is moeilijk,' zei mevrouw Giezendanner in foutloos Hoogduits, maar bij langere zinnen begon ze te hakkelen. Ze zei: 'Ik ben niet gestudeerd, pardon, mijn man...' en dan verstomde ze en begon ze aan een nieuwe zin. Dat was haar manier van spreken, een manier die Leo ook elders tegenkwam. Ze zei merci in plaats van dank u wel als Leo iets van haar

aanpakte, en ze verontschuldigde zich vaak. Zo was merci een van de eerste woorden die Leo op de juiste wijze – met de klemtoon op de eerste lettergreep – leerde gebruiken in het vreemde land waarvan hij zich niet serieus kon voorstellen dat het op een dag zijn nieuwe vaderland zou worden. *Grüezi* en *adieu* waren de volgende belangrijke uitdrukkingen die hij zich eigen zou maken, evenals *pardon*; wanneer je niet onbeleefd, of erger, arrogant wilde overkomen was het handig om dit woord in alle mogelijke situaties te gebruiken. Simpele uitdrukkingen als *goedemorgen*, *goedenavond*, *hoe gaat het*, *eet smakelijk* en *tot ziens* beheerste hij al bij zijn aankomst, nieuwe probeerde hij te leren, en dan vroeg hij zich steeds weer af of hij ze ooit allemaal zou kunnen onthouden. Hij maakte een lijst. Hij had geld gekregen, waarvan hij een woordenboek wilde kopen. Een lijst en een woordenboek zouden hem helpen.

Niet in staat om zijn gedachten op een rijtje te zetten, draaide Leo met steeds kortere tussenpozen van zijn ene zij op zijn andere. Zijn lichaam was in deze kamer aangekomen, maar zijn gedachten vlogen heen en weer tussen thuis en Wenen en de gemeente met de onuitspreekbare naam waar hij nu woonde; het dorp waar alles vreemd voor hem was, dat grensde aan de stad waar hij de weg niet wist, maar waar, aldus mevrouw Giezendanner, ‘alles is, een theater, een opera en een mooie dierentuin’. Hij drukte zijn handen tegen zijn kloppende slapen. Om een einde aan zijn onrust te maken zou hij thuis ongetwijfeld zijn opgestaan, maar hier leek het alsof hij was vastgeketend. Zijn vader had Maupassant en Heine, Tolstoj en Petrarca gelezen, in de oorspronkelijke versies; wat zou er met de boeken gebeuren die thuis in zijn boekenkast stonden, waar niemand ze ooit nog zou lezen, aangezien zijn moe-

der geen Frans, Russisch of Italiaans sprak? De gedachte dat hij nooit meer terug zou keren was onvoorstelbaar, maar hij moest er rekening mee houden dat het zou gebeuren. Thuis was hij nooit zo onrustig geweest, behalve in de nacht die voorafging aan de dag die hij had uitgekozen om het land te verlaten. De boeken van zijn vader zouden verdwijnen, maar zeker niet in rook opgaan zoals al het andere wat hij was geweest.

De Giezendanners waren, zoals gewoonlijk, tussen tien uur en halfelf naar bed gegaan. Als hij nu opstond, zouden zijn voetstappen hen wakker maken. Ze mochten zich geen zorgen maken. Hun werk was vermoeiend, ze stonden vroeg op.

Leo miste zijn vrienden. Enkelen van hen hoopte hij in Zwitserland terug te zien, zonder te weten hoe hij contact met hen op zou moeten nemen; op de een of andere manier zou hij vast iemand vinden die hem daarbij zou helpen. Hij lag in een vreemde kamer, miste zijn boeken, zijn moeder, zijn grootmoeder, Laura en, niet in de laatste plaats, zijn twee jaar oudere broer Josef, die tijdens een toernooi in Bristol bij het nationale team was weggelopen (als kortebaanzwemmer had hij deelgenomen aan de laatste Olympische Spelen in Tokio). Inmiddels hadden ze elkaar over de telefoon gesproken. Hij kon hem bellen en met hem praten wanneer hij maar wilde. Hij miste Josefs aanwezigheid, niet zijn stem. Josefs Engels was amper beter dan Leo's Duits, dus klampten ze zich tijdens hun korte telefoongesprekken vast aan de taal die hun omgeving niet verstond. Mevrouw Giezendanner spoorde hem regelmatig aan om zijn broer te bellen; wanneer hij telefoneerde deed ze haar best om niet in de buurt te blijven; hij mocht niet denken dat ze zich druk maakte om haar telefoonrekening.

Leo had de indruk dat de Giezendanners de telefoon maar zelden gebruikten, en al helemaal niet voor gesprekken naar het buitenland.

Als hun vader nog zou hebben geleefd, hadden de broers waarschijnlijk niet besloten om het land te verlaten, zelfs niet als hij er bij hen op had aangedrongen. Maar vader was twee jaar geleden na tientallen jaren van isolement gestorven aan de gevolgen van een ziekte waarvan de oorzaken niemand behalve zijn directe omgeving interesseerden. Waarom ook? Afgezien van zijn familie had niemand baat bij zijn genezing. Welke naam je zijn ziekte ook gaf, ze was ongeneeslijk, en hij was verloren zolang men hem niet toestond andere werkzaamheden te verrichten dan die waarmee hij in het levensonderhoud van zijn familie kon voorzien, als loopjongen, tuinhulp, magazijnwerker en in nog een stuk of wat andere baantjes die hoogstens zijn melancholie hadden gevoed, maar nooit recht hadden gedaan aan zijn capaciteiten – hij sprak acht talen, hij was belesen en in zijn jeugd had hij veel gereisd. Nadat hij eind jaren veertig verdacht werd van zionisme en spionage hadden ze een even rekbaar als onherroepelijk vonnis over hem uitgesproken. Niet in staat zich te verweren, zich welbewust van het feit dat iedere poging om zichzelf te verdedigen nieuwe represailles met zich mee zou brengen, had hij zich in zijn lot geschikt. Eenmaal uitgesproken werden de verwijten niet van officiële zijde herhaald; ook zonder bewijs waren ze in staat om effect te sorteren zodra hij ook maar iets aan zijn situatie probeerde te doen. De geïrriteerde blik van een partijlid achter zijn bureau was voldoende om hem tot rede te brengen, want uit deze blik sprak dat het vonnis onherroepelijk was, *zolang je leeft, dus maak het jezelf vooral niet nog moeilijker.*

In het vacuüm waarin hij zich tot aan zijn dood zo onopvallend mogelijk bewoog was hij ongewenst, men ging hem uit de weg of behandelde hem als lucht. Daar was hij aan kapotgegaan, net als duizenden anderen voor en met hem. Zijn inzinking was sluipend en geruisloos gekomen, zo zacht als glas dat knarst onder de zolen van een wandelaar. Je negeert het en bent het alweer vergeten. Vaak had het niet veel gescheeld of hij was zelf in zijn staatsvijandelijke activiteiten gaan geloven (daar had moeder zich altijd vreselijk over opgewonden), vooral toen hem werd verteld dat ze vrienden en kennissen, soms zelfs volslagen vreemden hadden gearresteerd en tijdens urenlange verhoren hadden uitgehoord over zijn vermeende misdaden. Dan begon hij zichzelf af te vragen wat hij onbewust, uit domheid of naïviteit, kon hebben misdaan, of hij de socialistische gemeenschap niet toch enige schade had berokkend. Zijn leven lang had hij geloofd dat er een tijd zou komen waarin alle mensen gelijk zouden zijn. Dat het al zover was, wilde hij niet geloven.

3

Leo verliet het huis om negen uur en zat even later al in de bus. Een kaartje kopen bleek veel eenvoudiger dan hij had verwacht, hij stapte in bij de chauffeur, die meteen begreep waar hij heen wilde. Door onduidelijk te spreken hoopte Leo door te gaan voor iemand van hier, en blijkbaar slaagde hij daarin. Hij legde een frank op het bekraste geldplankje en zwijgend gaf de buschauffeur hem zijn wisselgeld terug. Gelukkig vroeg hij niets aan Leo. De andere passagiers letten niet op hem toen hij ging zitten. Toch had hij tijdens de busrit, die zo'n twintig minuten duurde, graag achter een krant willen verdwijnen. Maar de angst dat iemand zou kunnen raden dat hij geen woord begreep van dat wat hij pretendeerde te lezen, was sterker dan de wens zichzelf onzichtbaar te maken. Bij de volgende halte stapten er al mensen uit, een halte verder stapten nog meer mensen uit en nieuwe passagiers in. Wat er tijdens de hobbelige rit aan de bus voorbijtrok verschilde niet wezenlijk van wat hij tot nu toe van de stad had gezien. Aan de tuinen en voortuinen, de villa's en de kleine begraafplaats was niets bijzonders te zien. Hij kende het allemaal al, en ook dit keer ontdekte hij niets nieuws. Er heerste bedrijvigheid op de begraafplaats, er werd iemand begraven; de kist werd gevolgd door een nogal korte stoet van in het zwart geklede rouwenden, en toen waren Leo's gedachten niet langer bij het moment en dacht hij aan

zijn oma en aan zijn opa, die ook op een begraafplaats lag, die echter in de verste verte niet op deze leek. Nooit, naar men zei, had zijn grootmoeder na de begrafenis zijn graf bezocht.

Hij had geen haast, dus liet hij zich met de stroom meedrijven nadat hij uit de bus was gestapt. De zon verwarmde de straten. Maar de ochtend was beduidend frisser dan de avond daarvoor. De mensen om hem heen hadden blijkbaar niet meer haast dan hij. Ook zij bleven af en toe voor een etalage staan om te zien wat er stond uitgestald, en hij deed net als zij, hij imiteerde ze, opdat ze zouden denken dat hij een van hen was. Hier en daar werden etalages opnieuw ingericht. In andere lag stof, er werd niet naar omgekeken. Leo ontdekte steeds weer dingen die hij nog nooit had gezien, niet eens op plaatjes, dingen die ze bij hem thuis niet hadden en vermoedelijk voorlopig niet zouden hebben, onbereikbaar als voorwerpen uit vervlogen tijden of futuristische visioenen. Geduldig lagen ze te wachten tot ook hij er op een dag gebruik van zou maken. Wat hem te koop werd aangeboden zonder dat hij er de hand op zou kunnen leggen, was deel van een wereld die hem nog niet toebehoorde. Hij bekeek alles met interesse. Op een dag zou hij erbij horen, daar twijfelde hij niet aan.

Hij had verschillende adressen op zak waar hij, zoals men hem had verteld, te allen tijde terecht kon als hij hulp nodig had. Hij had ze op een briefje geschreven dat hij altijd bij zich droeg. Omdat de Giezendanners hem bij zijn aankomst een stadsplattegrond hadden gegeven, hoefde hij geen vreemde mensen naar de weg te vragen wanneer hij dacht verkeerd gelopen te zijn.

Het was halftien. De vluchtelingenorganisatie waar hij heen wilde, bevond zich vlak bij het centraal station en ging

om tien uur open. Hij ging langzamer lopen, hij hoefde zich niet te haasten. Nadat hij had geïnformeerd naar de mogelijkheden van een taalcursus en een tweetalig woordenboek had gekocht, wilde hij voor een café in de zon gaan zitten, alsof hij hier woonde. Hij zou zich verstaanbaar maken. *Kaffee* zouden ze overal wel begrijpen.

Precies om tien uur liep hij het kantoor binnen. Verschillende posters in verschillende talen, de muren van de hal hingen er vol mee. Hij was de eerste en wist niet wat hij moest doen. Hij besloot op de glazen deur te kloppen waarachter een schaduw bewoog. Een vrouw deed open en gaf hem een hand. Ze glimlachte, maar hij had moeite om haar te verstaan. Ze legde hem iets uit in een taal die vast grote overeenkomsten met zijn eigen taal had, maar pas ettelijke misverstanden later begreep hij wat ze hem wilde zeggen. Ze was getrouwd met een man die ook uit Leo's vaderland kwam; hij was echter al tien jaar eerder weggegaan. Ze droeg zijn naam met trots, zei ze, wat Leo een beetje gênant vond. Toen noemde ze haar naam, die hij ook op het handgeschreven bordje op het haast lege bureau voor haar zag staan, naast een kamerplant die net water had gehad. Terwijl ze ging zitten, zei ze dat haar echtgenoot haar met zijn taal vertrouwd had gemaakt. Inmiddels was zijn Hoogduits beter dan het hare, terwijl zij zijn taal slechts gebrekkig beheerste. Wat in het begin moeilijk leek, zou al snel kinderspel blijken te zijn, vooral op zijn leeftijd, als leren nog makkelijk ging. 'We zullen wel wat voor je vinden.' Ze vroeg naar zijn leeftijd en wat hij thuis had gedaan. Eenen-twintig was hij, zei Leo, thuis was hij aan een studie medicijnen begonnen. Daar hoefde hij voorlopig niet meer aan te denken. Ze verzocht hem plaats te nemen, dus ging hij tegen-

over haar zitten. Terwijl hij haar langzaam en uitvoeriger dan hij eigenlijk van plan was geweest vertelde wat hij wilde, een taalcursus waarbij een snelle vooruitgang te verwachten viel, streek ze met haar vlakke hand over het tafelblad van wit kunststof. 'Dat kan geregeld worden,' zei ze en ze knikte, 'dat kan geregeld worden. Ik zal alles in het werk stellen, ik zal iemand voor u vinden. Ik heb zelfs al iemand in gedachten.' En toen – alsof ze precies op dat moment begon met alles in het werk te stellen – trok ze een lade zo heftig open dat die er bijna uit viel en pakte er een stapel beschreven papieren uit die ze voor zich neerlegde. De zoektocht naar het juiste vel papier – het was geen formulier – duurde ongeveer een halve minuut, waarin ze Leo's aanwezigheid leek te zijn vergeten. Uiteindelijk vond ze waar ze naar zocht en pakte de telefoon. Ze hield het vel papier ver van zich af, om beter te kunnen lezen wat erop stond.

Ze toetste een nummer in en wachtte, maar er nam niemand op. Ze hing op en deelde Leo mee dat ze het nog een keer zou proberen en dan aan mevrouw Dubach zou vragen om hem te bellen. 'Haar naam is mevrouw Dubach.' Ze vroeg hem om het telefoonnummer van de Giezendanners, maar Leo betwijfelde of ze het briefje waarop ze het noteerde ooit terug zou vinden. Ze stond op en deed de deur voor hem open. Toen hij haar een hand wilde geven, was haar aandacht al bij de andere mensen die in de hal zaten. Het was een ouder echtpaar, dat er angstig uitzag.

Het kleine beetje geld dat hij bij zich had was genoeg om ergens te gaan zitten voor een kop koffie. Het café waar hij uiteindelijk op het terras ging zitten was heel anders dan hij zich had voorgesteld, niet zo mooi en helemaal niet schoon, maar

hij wilde doen wat hij zich had voorgenomen. Als hij dít niet deed, zou hem nooit iets lukken, al helemaal niet wanneer hij zich ertoe moest dwingen en het dus zonder plezier deed. Daarom was hij op het eerste het beste café met een luifel afgestapt, waaronder dicht op elkaar stoelen en tafeltjes stonden, en was gaan zitten. Hij moest een poosje wachten tot hij bediend werd, want hij durfde de serveerster niet te wenken, en naar haar roepen was geen optie, omdat hij geen idee had wat hij dan moest roepen. Uiteindelijk kwam ze naar hem toe. Hij was de jongste van de paar gasten die op het terras zaten. Hij zei: ‘Koffie, alstublieft,’ en al begreep de serveerster verder niets, ze begreep wel dat hij buitenlander was. ‘Een kop? Cappuccino? Café crème?’ vroeg ze ongeïnteresseerd. Hij knikte en herhaalde: ‘Kaffeekrem,’ omdat hij in dat woord terugvond wat hij wilde, terwijl alle andere begrippen hem onbekend waren. Vrij snel kreeg hij een kopje lauwwarme koffie, en nadat de serveerster was verdwenen kon hij zich voor een paar momenten overgeven aan de illusie dat hij hier woonde en ook door de anderen, die in werkelijkheid helemaal niet op hem letten, als zodanig werd beschouwd. Maar toen perste een oudere heer zich snuivend tussen de stoelen en tafeltjes door en ging pal naast hem zitten, terwijl links en rechts en voor hem genoeg stoelen vrij waren. De vreemde ging zo dicht naast Leo zitten dat deze zijn kortademige gesnuif kon horen. Leo schoof een beetje opzij. Hij voelde zich in het nauw gedreven. De ander liet zich niet van de wijs brengen. De man wachtte, de serveerster nam zijn bestelling op, daarna richtte hij zich tot Leo. Leo begreep hem niet. Toen de vreemde merkte dat Leo hem niet verstond omdat hij zijn taal niet sprak, grijnsde hij alleen maar. Het was geen onbeschoft, maar ook

geen vriendelijk lachje, een lachje dat doelde op een bepaalde verstandhouding waar Leo niet op in kon gaan. Hij begreep het niet. Op dat moment viel de zorgeloosheid van hem af. Hij wist niet hoe hij zich moest gedragen, hij voelde zich in het nauw gedreven en niet op zijn gemak en wilde weg, maar hij had nog niet betaald en moest dus blijven zitten. Hij kon het gevoel niet van zich afzetten dat de man, die nog steeds naast hem zat, het allemaal zeer gemakkelijk vond. Dus grijnsde hij terug en zei iets in zijn eigen taal, die de vreemde niet verstonde.

4

Het onweer was snel overgetrokken, maar hoewel de zon die de kamer binnenviel hem niet verblindde, had Andreas de rolluiken voor de helft laten zakken. Zowel op zijn bureau als om hem heen heerste een chaos van boeken, vuile was, rondslingerende kleren, krantenknipsels en rottend fruit, die alleen iets werd afgezwakt door het gedempte licht; voordat Walter Dubach zich zou gaan ergeren aan de rommel van zijn zoon, zou zijn moeder ingrijpen en zou Andreas zonder tegenspraak gehoorzamen. Nu was ze niet thuis.

Nog altijd zonder enig herkenbaar blijk van talent zat Barbara, zijn zusje, in haar kamer haar piepende blokfluit vol bacillen te proesten, zoals elke woensdagmiddag, een dag voor haar wekelijkse les. Wederom bleek Andreas' vaardigheid om zijn oren te sluiten voor wat hij niet wilde horen, bijzonder nuttig.

Hij schoof wat met zijn schoolboeken voor hij de nieuwe, wekelijks verschijnende radiobode opensloeg die vanochtend bij de post had gezeten. Met gedempte stem begon hij te lezen. Hij had zich het presentatortje spelen nog steeds niet afgewend, maar hij paste er wel voor op dat hij niet op zijn denkbeeldige bezigheid werd betrapt. Hij wist hoe belachelijk het was om zich tot een onzichtbaar publiek te richten en het programma van volgende week op te lezen, zoals hij al ja-

ren deed. Het was een kinderachtige gewoonte om naar zijn eigen stem te luisteren alsof het die van een vreemde was, een gewoonte waar hij op een dag mee zou moeten stoppen, zoals hij het duimzuigen had afgeleerd (en het masturberen zou afleren, zoals hij zich had voorgenomen).

Als hij niet gestoord wilde worden (zowel bij het aankondigen als bij het masturberen), moest hij de deur op slot doen. Dat had hij al gedaan. Als Barbara aanklopte, had hij de keuze tussen iets naar haar roepen, de deur voor haar opendoen of net doen alsof hij er niet was; maar in dat laatste geval zou ze onvermijdelijk de klink omlaagdrukken om te zien of de kamer inderdaad leeg was. Aangezien Andreas bijna zestien was, vond hij dat hij recht had op het privilege om zich zonder rekening te houden met zijn tienjarige zusje aan zijn wisselende stemmingen over te geven. Hij trok zich schijnbaar zonder reden terug, een recht dat niemand hem betwistte, Barbara noch zijn ouders.

De momenten waarop de liefde voor zijn zus hem onverwachts overspoelde werden dan wel zeldzamer, maar toch herinnerde hij zich er niet met tegenzin aan dat die momenten er waren geweest, dat hij haar blij over haar wangen had geaaid en in haar oor had gebeten. Ze liet hem met rust. Als je met Barbara praatte, wier favoriete gesprekstheema's poppen, vriendinnen, jongens, mode, papa, mama, honden, opa en winkelen waren, moest je tijd vrijmaken, waarbij het er minder toe deed dat je naar haar luisterde dan dat je er gewoon was. Bij niemand stortte ze zo graag haar hart uit als bij Andreas, haar grote broer met zijn bruine ogen en zijn donkerblonde haar, die ze knap, ondoorgrondelijk en slim genoeg vond om zich te pas en te onpas aan op te dringen. Zonder hetzelfde

van hem te verlangen, gaf ze alles over zichzelf prijs wat in haar ogen uitermate spannend, maar voor hem geheel oninteressant was.

Hij kondigde het programma van zaterdag aan, schoof de gids opzij en probeerde zich voor een ogenblik op zijn huiswerk te concentreren (zonder aan masturberen te denken), en liet vervolgens zijn gedachten de vrije loop. Dat hij niet graag naar school ging, lag er niet alleen aan dat hij een middelmatig leerling was. Aangezien hem andere dingen interesseerden dan de lesstof, deed hij niet eens zijn best om een betere leerling te worden. De aandacht van de leraren trekken door goede cijfers te halen was riskant, dus dan maar liever niet opvalen. Dat hij zijn ware interesses met niemand kon delen stoorde hem niet, hij had niemand nodig. Wat hij voor school moest lezen was niets vergeleken bij wat hij thuis las, Kafka in plaats van Böll, Camus in plaats van Hesse, hij hield een lijst bij waarop hij alles wat hij las nauwkeurig registreerde. Ongeduldig, soms nerveus, soms vreselijk verveeld, kon hij niet wachten op de dag waarop alles, al dan niet plezierig, op hem af zou komen, de dag waarop er geen onzinnige sommen maar echte problemen opgelost moesten worden. Liever hield hij zich bezig met deze in de verte vaag opdoemende moeilijkheden dan met zijn huiswerk. Als hij de rolluiken helemaal naar beneden zou laten, zou hij tenminste een voorgevoel van de dood hebben, die hij – zoals nu – als een zwart gordijn op zich voelde drukken, zwart licht, had hij ergens gelezen, de dood, als hij kwam, was als een zwart licht. Toen was hij weer terug in zijn kamer, geen zwaar, zwart gordijn, alleen halfdichte luiken. Dijen, armen, hals, donker haar, dijen, spieren. Als hij stiekem een sigaret rookte of masturbeerde was hij tevreden,

maar nooit één met zichzelf, nooit meer dan het kleinste deel van iets halfs.

Het was tijd om zich te wassen. Hij deed zijn ogen dicht. In huis mocht hij niet roken. Met gesloten ogen zag hij waar hij was, hij was in het rode huis van de dood. Hij stak een kaars aan, concentreerde zich en probeerde te huilen. Het lukte hem niet. De poes die was overreden kon hij zich amper herinneren, op zijn oma was hij niet echt gek geweest. Een jongen uit de buurt had zichzelf doodgeschoten met het jachtgeweer van zijn vader. Het beeld van het lijk op het tapijt maakte hem eerder misselijk dan droevig. Hij had de jongen nooit gezien, zonder gezicht was het onmogelijk om om hem te rouwen. Zijn hals, zijn rechterhand op zijn dij, zijn linkerhand op de loop van het geweer, was hij alleen even in slaap gevallen?

Hoe langer Andreas boven zijn huiswerk zat, des te leger werd zijn hoofd; hij staarde naar de stukgelezen bladzijden en gekopieerde vragenlijsten en probeerde tevergeefs te begrijpen waar de vragen op doelden en welke opdrachten hij moest maken om de cijfers te verdienen die hem tot nog een jaar van onverkwikkelijk blokken zouden veroemen. Hij haatte de middagen, wanneer hij vol tegenzin probeerde te leren, hij haatte ze meer dan de uren, waarin hij nog altijd de mogelijkheid had om zich ongestoord aan zijn gedachten over te geven.

Op school had hij met de halsstarrige onopvallendheid die hem eigen is een positie verworven die het hem mogelijk maakte om iedere lichamelijke confrontatie uit de weg te gaan. Zijn onaantastbaarheid, een mengeling van gespeelde koudbloedigheid en natuurlijke arrogantie, beschermde hem tegen de gewelddadigheden van sterkere leerlingen, tegen wie – meende

hij – zijn voor verdediging ongeschikte vuisten niet waren opgewassen. Met andere woorden, men liet hem met rust. Hij verbaasde zich er soms zelf over hoe eenvoudig het was geweest deze veilige en tot nog toe onbestreden status te verwerven; het had hem in elk geval minder moeite gekost dan een vechtpartij op het schoolplein. Als hij nu had geprobeerd om bij de leraren in het gevele te komen – bijvoorbeeld door betere cijfers te halen –, dan zou deze bijzondere positie op den duur niet te handhaven zijn geweest. Dus deed hij niet meer dan het hoogstnoodzakelijke om niet door de mand, maar ook niet op te vallen.

Hij had geen zin om aan school te denken, dus haalde hij de postordercatalogus uit zijn verstopplaats (onnodig, want niemand zat ooit aan zijn spullen) en sloeg de pagina's tweeënzestig tot zeventig open, dames- en herenondergoed; hij zou de catalogus, die al een paar dagen geleden was gekomen, morgen bij de rest van de post leggen. Hij concentreerde zich op de naakte huid van de afgebeelde personen, maar vooral op de vage contouren onder het ondergoed.

Even voor het zover was ging de telefoon. Andreas trok zijn broek omhoog en gooide de catalogus in de rechterlade van zijn bureau, bij de gebruikte zakdoeken. Hij wilde niet dat Barbara de telefoon opnam. Hij deed de deur open, rende met drie treden tegelijk de trap af en was zijn zus voor.

Aan de andere kant van de lijn dacht een vreemde mevrouw eerst dat hij zijn moeder was; ondanks dat hij de baard al in de keel had gehad gebeurde hem dat steeds weer, vooral wanneer hij niet probeerde om zijn stem iets mannelijker te laten klinken. Nadat ze zich voor de vergissing had verontschuldigd, vroeg ze hem of hij tegen zijn moeder wilde zeggen dat ze haar

terug moest bellen, het ging om een jongeman, Leo, Leo Heger, die dringend Duitse les moest hebben, zijn moeder had zich langere tijd geleden bereid verklaard om in geval van nood haar hulp aan te bieden. Andreas, die daar niets van wist, noteerde het nummer van de vrouw van de vluchtelingenorganisatie en merkte dat Barbara aan was komen sluipen en achter hem naar hem stond te kijken terwijl hij aan het bellen was. Hij wierp haar een woedende blik toe, maar ze verroerde zich niet. Op dat moment ging de voordeur open. Even later stond zijn moeder in de woonkamer. Ze keek Andreas vragend aan en knikte uiteindelijk.

Martha's haar en haar lichte zomerjurk waren nog vochtig, hoewel het korte onweer waar ze doorheen had gemoeten al lang was weggetrokken. Andreas gaf haar de hoorn aan, zijn moeder luisterde aandachtig, maakte aantekeningen en knikte. Toen ze de hoorn neerlegde en naar haar kinderen keek, zag ze dat ze niet meer in de kamer waren. Geen van hen interesseerde zich ooit voor wat er met haar vader gebeurde (of niet gebeurde). Ze keek op haar horloge, keek nog een keer naar het briefje en prentte de naam in haar geheugen: 'Leo Heger, Leo Heger, Leo, Leo, Heger, Heger,' die naam zou ze niet vergeten.

5

De zomer eindigde op maandag 24 september. Terwijl een dag eerder in het hele land nog aangename temperaturen van rond de vierentwintig graden hadden geheerst, daalde het kwik in de nacht van maandag op dinsdag zo sterk dat de mensen die 's morgens vroeg naar hun werk moesten voor het eerst spijt hadden dat ze zich niet warmer hadden aangekleed. De lucht was helder, er was geen wolkje aan de lucht.

De avond daarvoor had mevrouw Giezendanner Leo apart genomen en hem een doosje bonbons in de hand gedrukt, dat hij, meende hij te hebben begrepen, aan zijn nieuwe leraar moest geven wanneer hij haar de volgende dag voor het eerst zou ontmoeten. 'Een klein bedankje,' zei mevrouw Giezendanner, 'dat kan geen kwaad.' Leo herhaalde langzaam: 'Dat kan geen kwaad.'

Ook dat was een manier om een vreemde taal te leren, had meneer Giezendanner, die op dat moment net achter zijn vrouw stond, opgemerkt; het was hem allang opgevallen dat Leo zich had aangewend om zinnen die hem werden voorgezegd precies te herhalen. Je kon je afvragen of hij de betekenis ervan kende. Niemand vroeg meneer Giezendanner of zijn opmerking goedkeurend dan wel spottend was bedoeld; aangezien zijn vrouw niet de gewoonte van andere echtgenotes had om haar man in aanwezigheid van anderen tegen

te spreken, begreep Leo niet wat de heer des huizes zei.

Mevrouw Giezendanner was beter te verstaan dan haar man, en heel wat beter dan het bevriende echtpaar dat de avond voor Leo's eerste ontmoeting met mevrouw Dubach op bezoek was gekomen. Een gebeurtenis waaraan Leo zo goed en zo kwaad als het ging had moeten deelnemen en die al een halfuur voordat de gasten arriveerden begon met een in de tuin ingeschonken aperitief. Meneer Giezendanner deed zijn best om met Leo een gesprek over alledaagse zaken te voeren, maar ondanks alle inspanningen van beide partijen strandde de conversatie steeds opnieuw en het bleek vermoeiend om haar weer op gang te brengen.

Stipt om zeven uur arriveerden de Fleckensteins, een blonde vrouw van rond de veertig en een man van rond de vijftig, die er jonger en jeugdiger uitzag dan zijn vrouw. Zij werd door hem net zo genegeerd als door mevrouw Giezendanner, die heel onbeleefd slechts het hoogstnoodzakelijke tegen haar zei. Dat maakte van hen beiden – professor Fleckenstein en mevrouw Giezendanner – leden van een samenzwering waar meneer Giezendanner zich niet bij aansloot, hij behoorde in zekere zin tot de tegenpartij. Op uiterst charmante wijze deed hij zijn best voor mevrouw Fleckenstein, die op een gegeven moment zei dat Heinz de Nobelprijs verdiende, nietwaar? En die zou hij zeker nog krijgen, want zijn verdiensten op het gebied van het onderzoek naar ...ine – meer begreep Leo niet van het chemische begrip –, op het gebied van ...ine... was onmiskenbaar. 'Of niet soms, wat vinden jullie ervan?' Ze was er heilig van overtuigd (eigenlijk was het halve woord ...ine het enige wat bij Leo was blijven hangen), ze was er heel zeker van, ze zou haar hand ervoor in het vuur steken.

‘Als die maar niet in brand vliegt,’ spotte meneer Fleckenstein.

Meneer Giezendanner daarentegen, die wellicht beter op de hoogte was van de besproken materie, knikte glimlachend en schonk haar nog een glas Campari in. Ze dronk vlot van het bittere drankje, dat Leo snel naar het hoofd steeg, vlot en genietend, net als meneer Giezendanner, terwijl professor Fleckenstein, die inmiddels zijn pijp tevoorschijn had gehaald, en mevrouw Giezendanner, die tijdens het aperitief een paar keer in de keuken verdween, witte wijn dronken, droge Waadtlander. Bij de borrel buiten in de tuin – ze zaten aan een blikken tuintafel, met daaroverheen een oranje, iets te klein tafellaken met strijkvrouwen – werden kleine pretzels en zoutjes in de vorm van goudbruine visjes rondgedeeld op een gedecoreerd bord dat van hand tot hand ging voor het in het midden van de tafel tot stilstand kwam. ‘Het komt uit Viterbo,’ zei mevrouw Giezendanner. ‘Nee, uit Orvieto,’ verbeterde meneer Giezendanner haar, en zijn vrouw dook onmerkbaar ineen, er hing irritatie in de lucht, dat ontging Leo niet. ‘Het is typisch aardewerk uit de streek rond Orvieto, Toscane. Toscaanse faience. À propos, geweldige wijn hebben ze daar,’ zei een van de heren. Leo probeerde zich te concentreren op de gesprekken, maar terwijl zijn gespannenheid groeide, nam zijn aandacht met elke slok Campari verder af. De aan hem gerichte vraag: ‘Wil je een glas mineraalwater?’ begreep hij niet.

Bij een van haar opkomsten in de tuin verscheen mevrouw Giezendanner met een brandschoon schort – dat ze zo losjes had omgebonden alsof het helemaal niet bij haar hoorde, alsof ze helemaal niet de kokkin was maar de vrouw des huizes die zich een kokkin kon veroorloven – en riep tegen het gezel-

schap: 'Het eten is klaar, we kunnen aan tafel,' en bijna ogenblikkelijk stond iedereen op om haar naar de eetkamer te volgen; de verandering kwam hun zichtbaar gelegen. Ze liepen door de woonkamer (de 'living', zoals mevrouw Giezendanner zei), voor ze de 'dining' betraden. 'Het zou frisser worden, nog even en we kunnen de open haard aansteken,' zei meneer Giezendanner toen mevrouw Fleckenstein, een ogenblik aarzelend, daarna knikkend, voor de 'cheminée' bleef staan, waar haar man haar – onopgemerkt door de anderen – aan de kant duwde voor hij zei: 'Maar mogelijk kankerverwekkend bij slechte rookafvoer.' Mevrouw Giezendanner begon onmiddellijk te lachen en meneer Giezendanner zei: 'Die trekt perfect. Perfect.' Maar Fleckenstein luisterde gewoonweg niet naar wat zijn vroegere studie- en dispuutgenoot zei en schonk de haard geen aandacht meer, het was onbelangrijk, volstrekt onbelangrijk.

In de eetkamer was niet alleen de tafel gedekt ('Lieve hemel, wat mooi!') waaraan het gezelschap zo dadelijk zou gaan zitten, maar ook stonden daar al de voorgerechten klaar, en mevrouw Giezendanner zei precies wat haar man leek te verwachten: 'Vandaag is het plateservice en doen we vooral niet aan tafelschikking!' Het scheelde maar weinig of ze had in haar handen geklapt, Leo vond haar nu een beetje belachelijk. Sinds zijn aankomst in Zwitserland had hij er nog nooit zo naar verlangd om in bed te liggen.

Ze gingen aan tafel. Het voorgerecht bestond uit salade en 'iets uit zee', vertelde mevrouw Giezendanner trots en mischien ook wel een beetje bang dat een van haar gasten wellicht gruwde van iets uit zee, maar niemand gruwde, integendeel, en dus at Leo voor het eerst in zijn leven diepgevroren

garnalen en mosselen uit een potje, zoals mevrouw Giezen-danner vol trots vermeldde, ze waren een beetje taai, en kleine draadjes bleven tussen de tanden van de anderen hangen. Leo vond vooral de mayonaise erg lekker. Zoiets had hij tot nu toe net zo zelden gegeten als de zeevruchtencocktails in avocado-helften waar de Fleckensteins vol enthousiasme zo verschillend over vertelden alsof ze er allebei ergens anders van hadden genoten. Iedereen behalve Leo vroeg na de eerste gang om een tandenstoker.

Soms deden ze tot zijn opluchting alsof hij er helemaal niet bij was, maar dan sprak iemand hem weer aan en brak het zweet hem uit, wat tot zijn spijt in elk geval aan het begin van de avond herhaaldelijk gebeurde, ondanks het feit dat hij zich muisstil hield; hij had niemand nodig die zich met hem bemoeide; hij zocht naar woorden en vond ze meestal niet. Als mevrouw Giezendanner niet net in de keuken was, probeerde ze de vragen van haar gasten voor Leo te verduidelijken, maar van haar van gebaren vergezeld verduidelijkingen begreep hij meestal niet veel. Leo staaarde haar verdwaasd aan en stamelde: 'Niet begrepen, alstublieft, helaas.' Op de gezichten van de anderen tekende zich inmiddels gekweld medelijden af, op het gezicht van meneer Giezendanner een uitdrukking van ternauwernood onderdrukt ongeduld, dat in de loop van de avond vervloog ten gunste van een onmerkbaare minachting. Hoe meer hij dronk, des te minder aandacht schonk hij aan Leo, wat dan weer tot gevolg had dat zijn vrouw probeerde te compenseren wat zij waarschijnlijk als onbeleefdheid beschouwde. Het scheelde niet veel of hij had over Leo gepraat alsof hij helemaal niet aanwezig was. Leo stoorde dat niet. Hij begreep er toch al weinig van. Als ze

maar niks van hem wilden weten en hij niets hoefde te zeggen.

Meneer en mevrouw Giezendanner toonden zich van een kant die hun vrienden blijkbaar vertrouwder was dan de kant die Leo, en vermoedelijk ook Giezendanners patiënten en buuren kenden. De Giezendanners, die normaal allervriendelijkst waren, tegen elkaar en ook tegen Leo, leken in het bijzijn van de Fleckensteins een metamorfose te hebben ondergaan, alsof ze tegenover hun vrienden hun wederzijdse onafhankelijkheid wilden bewijzen. Om het bizarre theater aan te voelen dat die avond in het huis van de Giezendanners werd opgevoerd, was Leo's gebrekkige kennis van de taal toereikend.

Onvermijdelijk kwam men na het hoofdmenu – kalfsrollade, erwten, worteltjes, aardappelpuree en roomsaus – ook over politiek te spreken, nationaal en internationaal, en aangezien Leo uit een land was gevlucht dat wekenlang de krantenkoppen had beheerst, lag het voor de hand dat de aanwezigen zich vooral op het thema van zijn vaderland en de afhankelijkheid daarvan van de Sovjet-Unie zouden storten, wat dan ook uitvoerig gebeurde. Zowel meneer Giezendanner als meneer Fleckenstein had daar een eigen mening over. Dat die meningen van elkaar afweken sprak voor zich, in aanmerking genomen hoe de avond tot dan toe was verlopen. Terwijl meneer Giezendanner geen spaan heel liet van de communisten en Leo als zijn getuige opriep, gooide meneer Fleckenstein, voor wie tegenspraak in zekere zin tot een tweede natuur was geworden, van alles ter hunner verdediging op tafel. Zo zei hij bijvoorbeeld dat in Rusland, net als overigens in China, nu eindelijk iedereen te eten had, dat het dankzij de strenge hand van de regering tussen de verschillende, in de Sovjet-Unie le-

vende bevolkingsgroepen niet tot een bloedige strijd was gekomen, zoals eigenlijk te vrezen was geweest, dat er een eind was gekomen aan de opium voor het volk, een eind ook aan de onrechtvaardige verdeling van grond, en dat prostitutie en homoseksualiteit geen kans kregen, maar dat er uitstekende beroepskansen en carrièremogelijkheden voor vrouwen waren, die zich hadden bevrijd van het juk van het patriarchaat en inmiddels – ‘luister en huiver’ – de meerderheid van de artsen uitmaakten. ‘Welk juk bedoel je precies?’ vroeg mevrouw Fleckenstein, voor wie de bewondering van haar man voor de situatie van de marxistische vrouw misschien wel helemaal nieuw was (temeer daar deze vermoedelijk in schril contrast stond met die van haarzelf). Hoe kon hij dat allemaal zo precies weten, aangezien hij dat toch helemaal niet kon controleren, wierp Giezendanner tegen nadat zijn vrouw hem heimelijk een onbestemde blik had toegeworpen. ‘Wat weten?’ zei Fleckenstein. ‘Ik lees de krant, en nauwkeurig ook. Je hoeft alleen maar de krant te lezen, lees de *Neue Zürcher Zeitung* en je bent op de hoogte.’

Om een einde te maken aan dit onaangename thema kwam mevrouw Giezendanner zonder overgang terug op het thema open haard, dit keer sprak ze over de *fireplaces* die hun destijds gedurende hun jaar in de vs overal waren opgevallen, zowel privé als in hotels, in villa’s, *lodges* en restaurants, het vuur had zelfs in de zomer gebrand, dat was een van de gezelligste dingen van de vs. En terwijl ze over hun jaar in Californië sprak, over La Yolla en Santa Ynes Valley, over LA en Santa Monica, over dieren en mensen, leek ze zelf helemaal niet door te hebben dat ze opvallend veel Engelse uitdrukkingen gebruikte, alleen mevrouw Fleckenstein rolde een keer steels met haar

ogen (wat Leo, die niet wist waar het over ging, registreerde) toen ze voor het eerst deze avond de kant van haar man koos, die mevrouw Giezendanners enthousiasme voor Amerika als aanleiding aangreep om het imperialistische Westen aan te vallen, dat zich niets ontziend als een inktvis tegen het hulpeloze, met de rug tegen de muur staande communisme keerde, zodat mevrouw Giezendanner niet wist of ze moest knikken of hem tegen moest spreken.

Leo had het allang opgegeven om er nog iets van te willen begrijpen, de drie stemmen drongen slechts als een aanzwellend geborrel uit donkere medeklinkers en nauwelijks minder heldere klinkers tot hem door, pas een uur later, een kwartier nadat het dessert was geserveerd, kon hij eindelijk afscheid nemen en naar zijn kamer gaan. De volwassenen waren zichtbaar opgelucht toen de gereserveerde jongeman hen na de lauwwarme perziken met slagroom en morellen eindelijk alleen liet.

6

Leo opende het smalle, scheef in zijn scharnieren hangende tuinpoortje en liep het kiezelpaadje op dat naar het twee verdiepingen hoge huis leidde waar nummer 28 op stond. Het maakte een weliswaar schone, maar ook ietwat vreugdeloze indruk, wat kon liggen aan het feit dat er geen gordijnen voor het raam hingen. Het huis was vanbuiten grijs geverfd, de kozijnen waren wit.

Leo hield een map en de in cadeaupapier verpakte doos bonbons in zijn rechterhand en drukte met de wijsvinger van zijn linkerhand op de bel. Alsof ze op hem had staan wachten, verscheen even later een silhouet achter het melkglas en de deur ging open. Waar de onhandigheid nou vandaan kwam die ervoor zorgde dat Leo doosje en map liet vallen precies op het moment dat Martha Dubach de deur opendeed, kon hij ook later niet verklaren, het gebeurde gewoon. Wat Leo het meest aan zichzelf verafschuwde gebeurde, hij liep rood aan (het brandende braambos noemden ze hem op school wanneer dit niet te verbergen ongemak hem overviel) en begon te zweten, wat zijn verlegenheid nog erger maakte. Mevrouw Dubach echter was zo meelevend om de situatie met een schouderophalen af te doen. Misschien ontging het haar wel dat hij rood werd. Leo zag niet dat ze glimlachte, want hij was nog steeds bezig om de map en het doosje op te rapen, dat alleen aan een

hoek een beetje was beschadigd. Terwijl hij overeind kwam stak de lerares haar hand uit naar haar nieuwe leerling en zei: 'Mijn naam is Martha Dubach.' Met haar andere hand pakte ze de bonbons aan.

Leo was haar eerste privéleerling. Buiten school had ze geen enkele ervaring als lerares, en ook daar was deze beperkt geweest, omdat ze maar één jaar les had gegeven, aan een eerste klas; op haar eenentwintigste was ze getrouwd, datzelfde jaar was ze voor het eerst moeder geworden. Een schoolgebouw was ze sindsdien alleen nog maar in geweest als het om haar eigen kinderen ging, en aangezien Andreas en Barbara het allebei goed deden op school, was dat zelden het geval. Nadat Walter eerder gedesinteresseerd dan afkeurend zijn toestemming had gegeven, was ze op gesprek geweest bij de vluchtelingenorganisatie die leraressen en studenten uit Oost-Europa met elkaar in contact bracht. De kostenloze, vrijwillig gegeven Duitse les zou hun het wennen in hun nieuwe omgeving makkelijker maken. De mensen van de organisatie waren blij met haar geweest, maar hadden vervolgens wekenlang niets van zich laten horen. Pas enkele dagen geleden hadden ze weer contact met haar opgenomen. Een vrouw had haar gevraagd of haar aanbod nog gold. Martha had zonder aarzelen toegezegd.

Leo liet de doos bonbons los. Nu hij zo dicht voor haar stond, vond ze het moeilijk om hem recht in de ogen te kijken. Behalve dat hij blond moest zijn, had ze zich geen voorstelling van haar leerling gemaakt. Waarom blond? Hij was niet blond. Hij had kort zwart haar boven een open gezicht. Hij maakte een beetje een onhandige en onzekere indruk, ook Martha was nerveus. Hij was groter dan zij en groter dan

Andreas, constateerde ze met een zekere voldoening.

Leo vormde de woorden die hij de vorige middag voor en na het etentje bij de Giezendanners had voorbereid en waar hij tijdens de busrit nog op had zitten oefenen: 'Alstublieft,' zei hij, 'alstublieft, voor u, bedankt voor de hulp, hartelijk dank.' Zonder hoorbare pauzes of klemtonen sprak hij de woorden uit die hij in zijn woordenboek bij elkaar had gesprokkeld. Hoe onhandig het ook mocht klinken, hij wist dat hij zich daarmee verstaanbaar maakte. Martha bedankte hem voor de bonbons en zei: 'Jij heet Leo.' Hij knikte. 'Leo Heger.' Alsof zij de leerlinge was, herhaalde ze braaf zijn naam en zei toen: 'We zullen alleen Duits met elkaar praten, geen andere taal, alleen Duits.' Ze verzocht hem binnen te komen.

Even bleef Leo op de deurmat staan, onzeker, of besluite-loos.

Ze zei: 'Kom binnen, alsjeblieft geen heisa.' Zonder de woorden te verstaan begreep hij wat ze bedoelde. Martha legde de nadruk op elk afzonderlijk woord. Ze deed haar best om langzaam en duidelijk te spreken. 'Mijn kinderen zijn al naar school, en mijn man is twee uur geleden naar zijn werk gegaan.' Ze keek op haar horloge. Twee uur. Alsjeblieft geen heisa, dat moest hij onthouden, dacht Leo. Hij stapte over de drempel. Buiten was het droog. Binnen was het warm. Ergens in huis stond een raam open, een koele tochtvlaag streek langs Leo's voorhoofd. Martha voelde zich bekeken en deed de deur achter Leo dicht. Maar er waren geen burens te zien. De huizen waren vrijstaand. De ruimte ertussenin was voor jonge struiken en bomen, die pas geplant waren; ergens, bij mensen die ze niet kende en nooit hoorde, was zelfs een zwembad (dat vertelde ze hem weken later).

Ze stonden in de grote rechthoekige hal, waar vier deuren op uitkwamen: een naar de keuken, een naar de woonkamer, een naar het gastentoilet en een naar de kelder. 'Mijn man is advocaat,' legde Martha uit. Hij was even na zevenen vertrokken. Het was nu negen uur. Mevrouw Dubach was klein en tener, net als Leo's nicht, en toch was ze omgeven door iets ondoordringbaars. 'We zullen elke dag twee uur werken, twee uur les,' zei ze terwijl ze de woonkamer binnenging, die grensde aan de eetkamer, waar ze zouden werken en waar een tafel met zes stoelen stond. 'Twee uur, van negen tot elf of 's middags van twee tot vier.' Ze mocht niet te veel van hem verlangen. Ze moest langzaam spreken.

De woonkamer leek een beetje op die van de Giezendaners. *Alsjeblieft geen heisa*, dat moest hij onthouden. 'Alleen Duits,' herhaalde Leo, *twee uur werk, alsjeblieft geen heisa*.

'Je uitspraak is verbazingwekkend, is goed,' zei ze glimlachend, 'ik kan wel merken dat je het snel zult leren.' Hij was haar leerling, ze tutoyeerde hem. 'Ik meen het. Ik versta jouw taal niet, jij gaat de mijne leren, er zit niets anders op. Vanaf nu spreken we alleen nog maar Duits. Ik zal niet proberen om in een andere taal met je te praten. Ik zal je alles in het Duits uitleggen, met behulp van een boek. Grammatica en conversatie. Vooral praten, zoveel mogelijk praten.' En toch vroeg ze hem of hij nog een andere taal sprak, Frans of Engels, maar pas toen hij antwoordde: 'Latijn en Russisch,' wist ze zeker dat hij haar vraag ook had begrepen. 'Russisch spreek ik niet,' zei ze, 'niets behalve *njet*. En van Latijn weet ik vrijwel niets meer.' Ze probeerde te lachen. Vergeleken met Leo was Andreas een kind. 'Ik ken Frans en dat is het dan ook meteen.' – 'Russisch,' herhaalde hij. 'Maar we spreken alleen Duits,' herhaalde ze, nog

duidelijker articulerend. ‘Alleen Duits,’ herhaalde Leo. Elke zin, elk woord dat tussen hen viel en in de toekomst tussen hen zou vallen, maakte deel uit van de les. Praten over alles – alledaagse dingen, ongewone dingen, onbelangrijke dingen, belangrijke dingen, na elkaar, door elkaar – zou noodzakelijk zijn om het Duits onder de knie te krijgen en de taal uiteindelijk vloeiend te spreken. Dat was duidelijk zonder dat Martha het hoefde te zeggen. Conversatie maakte deel uit van de les. Ze zouden praten over alles wat in hen opkwam. Elke vraag, elk antwoord, elke herhaling was deel van een les, een kleine stap op weg naar het leren en begrijpen van de nieuwe taal. Hij moest de taal met huid en haar in zich opnemen. Hij en de taal moesten in elkaar overvloeien.

‘Hoe oud ben je?’ Leo antwoordde dat hij eenentwintig was. ‘En ik ben zevenendertig,’ zei Martha, hoewel ze pas zesendertig was. ‘Over drie maanden,’ voegde ze daaraan toe. Dit keer begreep Leo de betekenis van haar woorden niet. ‘De getallen nemen we later door, dat heeft geen haast,’ zei Martha.

De stoelen die rond de tafel stonden waren breed en dik gecapitonneerd, met hoge, eveneens gecapitonneerde rugleuningen. In het midden van de tafel stond een gele roos in een te kleine vaas, naast een schaal met koekjes lagen boeken en schriften: een grammaticaboek, een woordenboek en een Duits voor beginners (voor Leo) met veel plaatjes. Het was duidelijk dat hier een echtpaar woonde; maar niet dat er ook kinderen woonden. Louter onaangeraakte voorwerpen. Leo kreeg de indruk dat vreemden de kamer hadden ingericht en hem voor vreemden hadden achtergelaten.

Hij ging aan tafel zitten. ‘Heb je liever thee of koffie?’ Ze ging naar de keuken om water op te zetten, nog voor hij zich

bewust was van het antwoord dat hij had gegeven. Had hij om thee of koffie gevraagd? Hij wist het niet. Zijn blik viel weer op de koekjes. Hij had ontbeten maar had toch nog een beetje trek. Ook de eetkamer vertoonde een zekere gelijkenis met die van de Giezendanners, alleen ontbraken hier de gordijnen die het geheel daar iets definitiefs gaven. Hier leek men net aangekomen te zijn of op het punt van vertrek te staan. Op sommige voorwerpen lag een dun laagje stof, andere waren daar volledig vrij van. Volgens welke inzichten of voorkeuren hier werd afgestoft, werd hem niet duidelijk.

Intussen had hij zijn schrift en de onpraktische vierkleurenpen die mevrouw Giezendanner hem had gegeven, op tafel gelegd. Meerkleurenpenen hadden ze bij hem thuis niet, van zulke penen kon je daar alleen maar dromen. Was hij enkele minuten geleden, en niet alleen vanwege zijn onhandigheid bij de voordeur, nog opgewonden en onzeker geweest, inmiddels was zijn onrust veranderd in een niet onaangename, lichte spanning.

Plotseling stond Martha achter hem. Nog voor hij haar hoorde, hoorde hij de kopjes op het dienblad zachtjes rinkel. Ze zette het blad neer en schonk thee in. Ze liep om de tafel heen en ging tegenover hem zitten. 'Iedere keer een paar nieuwe woorden, dat is denk ik het belangrijkste,' zei ze nadat ze een slok had genomen en Leo met een handgebaar te kennen had gegeven dat hij hetzelfde moest doen. 'Regelmatig nieuwe woorden,' herhaalde ze, en ze deed haar best om hem aan te kijken terwijl ze tegen hem sprak. Ze wist waar ze op moest letten, ze nam haar taak serieus, vooral omdat het iets nieuws voor haar was. Ze had informatie ingewonnen, was naar de universiteitsbibliotheek gegaan en ze had verschillende boe-

ken geleend. Ze keek hem over de rand van haar kopje aan, en voor het eerst zag ze hem lachen. Toen hij zichzelf daarop betrapte werd hij rood en sloeg zijn ogen neer. Ze had zich vorgenommen om hem zo snel mogelijk zoveel mogelijk te leren, dat had ze ook tegen Walter gezegd, die amper had geluisterd. Oké, was alles wat hij kon bedenken. Hij had af en toe geknikt, maar in gedachten was hij, zoals altijd, ergens anders geweest, ze had geen idee waar. Haar lesmethoden lieten hem onverschillig, haar pedagogische inzichten interesseerden hem niet. Ze was, zoals altijd, steeds stiller geworden en had uiteindelijk gezwegen; hij had het, zoals altijd, waarschijnlijk niet eens gemerkt. Op een gegeven moment had hij terloops naar het eten gevraagd en was ze in de keuken verdwenen, ook zij in gedachten elders.

Martha wees naar haar mond. 'Het is goed als je me nazegt, het is,' zei ze, 'een heel goede oefening.' - 'Oefening.' - 'Zeg: Goedendag.' En Leo herhaalde: 'Goedendag.' - 'Zeg: Goedendag, mevrouw Dubach.' Hij zei: 'Goedendag, mevrouw Dubach.' Hij zei: 'Ik ben papegaai.' - 'Papegaai?' Martha verstomde. 'De papegaai is geen domme vogel,' zei Leo nu in zijn eigen taal. Martha begreep er geen woord van, alleen dit ene: 'Papou-æk. Papegaai intelligent.' - 'Bedoel je dat het een slim dier is, ondanks dat hij alles nakletst?' Dat was veel te moeilijk voor in het begin. Hij begreep haar niet. Ze dacht na over wat hij bedoeld kon hebben, en eindelijk meende ze te weten wat het was. 'Imitace,' zei Leo. 'Kopie.' Martha knikte en keek hoe hij langzaam van zijn thee dronk en zijn tanden in het met chocolade omhulde koekje zette, waarvan Andreas, haar zoon, altijd beweerde dat een enkele hap hem al hoofdpijn bezorgde.

'Biscuitjes,' zei ze. 'Hoe smaken ze je?' Hij keek haar niet-

begrijpend aan. ‘Lekker? Biscuits lekker?’ Leo begreep het en knikte. Ze zag in dat ze hele zinnen moest maken, dus begon ze opnieuw. ‘Dit zijn biscuitjes. Zijn de biscuitjes lekker? Smaken de biscuitjes je goed?’ Maar hoe langer ze praatte, hoe minder Leo haar leek te begrijpen.

Dus begon ze weer opnieuw. ‘Op de plaatsen – klaar? Af?’ zei Martha en ze sloeg de *Deutsche Sprachlehre für Ausländer* open, het nieuwste en beste leerboek dat er op de markt was, zo had men haar in de boekwinkel verzekerd. Leo begreep haar niet. Ze merkte het en keek op. ‘Een uitdrukking,’ legde ze uit. ‘Op de plaatsen. Klaar? Af? is een uitdrukking. We gaan ook de uitdrukkingen doornemen.’ Ze herhaalde duidelijk: ‘Uitdrukkingen. De taal bestaat voor een groot deel uit uitdrukkingen.’ Erg onwaarschijnlijk dat Leo haar begreep. ‘Je moet in het koude water springen. Je zult snel leren, dat zie ik aan je. De uitdrukkingen horen erbij. Hoe meer je durft, des te sneller zul je leren. Ik zie dat je durft, je durft nu al.’ Maar het was ook zonneklaar dat hij *durven* en *uitdrukkingen* en de meeste andere woorden die ze zojuist had gebruikt, niet kende. ‘Ik weet zeker dat je me binnenkort zult verstaan.’ Hij keek haar vragend aan, ze moest lachen, hij werd rood, en hij werd nog roder toen hij zag dat haar dat niet was ontgaan. ‘Het gaat ons vast lukken,’ zei Martha. Ze lachte niet om zijn rode hoofd.

Toen schoot hij haar te hulp zonder het woordenboek te pakken, dat hij had kunnen gebruiken om alle woorden op te zoeken die hij niet had begrepen, wat echter veel te veel tijd zou hebben gekost. Hij had het bij zich, maar haalde het niet uit zijn map. In plaats daarvan keek hij naar het koekje. Hij had er de helft van opgegeten en hield het in zijn uitgestrekte hand. Hij wees naar de chocolade en zei: ‘Chocolade.’ Martha

knikte en zei: 'En nu zeg je de hele zin: Dit is chocolade.' Hij herhaalde, eerst hakkelend, daarna steeds zekerder, een paar keer: 'Dit is chocolade.' – 'Het geheel is een biscuitje,' zei Martha en ze onderstreepte haar uitleg met een handgebaar voor ze het koekje naar haar mond bracht. 'Het geheel is een biscuitje,' sprak Leo haar na. Martha maakte hem duidelijk dat hij moest eten, en dat deed hij. 'Chocoladebiscuitje.'

De wanden waren net zo kaal als de ramen. Alsof ze de gedachte die zijn blik begeleidde had geraden, legde Martha met handgebaren uit: 'Ja, er hangen nog geen gordijnen, al lang niet,' en aangezien ze aannam dat hij niet begreep wat ze bedoelde, wilde ze zich in andere woorden verstaanbaar maken, maar hij zei: 'Okay,' en ze antwoordde: 'Okay is alleen geen Duits woord,' blij dat ze op een ander thema kon overgaan, want de ontbrekende gordijnen, of, beter gezegd, de kleur waar ze het niet over eens konden worden, waren sinds de verhuizing onderwerp van een aanhoudend en blijkbaar niet op te lossen conflict tussen Walter en haar. 'Okay is alleen geen Duits woord,' herhaalde Leo, en ze antwoordde: 'Precies. Okay is Engels.' Hij herhaalde: 'Okay is Engels.' – 'Okay.'

Later vroeg hij zich af of ze hem misschien uit had willen leggen dat de gordijnen bij de stomerij waren, of dat haar man of zichzelf gordijnen haatte of ze overbodig vond, aangezien ze niets te verbergen hadden voor de burens. Op een dag, als hij genoeg Duits zou verstaan, zou hij misschien horen wat de reden was. Op een dag in een toekomst waar hij zich een voorstelling van probeerde te maken.

7

Een huis, een tuin, ikzelf. Aangezien Olga alleen was, had niemand er last van als ze gesprekken met zichzelf voerde. Ze probeerde te bedenken wanneer ze voor het laatst in het dorp was geweest, wanneer ze voor het laatst met een ander mens had gesproken. Een telefoon had ze niet. Niemand hier had telefoon. Ze had nog nooit een hoorn in haar hand gehouden. Enkele hooggeplaatste personen mochten dan wel een telefoonaansluiting hebben, gewone stervelingen als Olga bezaten niet eens een toestel. Ze woonde alleen in haar kleine huisje. De buitenwereld was niet meer dan een tuin, tien keer zo groot als het huis, haar hele geluk, een verlengstuk van haarzelf, een overzichtelijk verlengstuk. Terwijl de tuin uitgestrekt en divers was, bestond het bouwvallige huis uit niet meer dan drie lage kamers op de begane grond en een keuken, daarboven de zolder waar ze in geen jaren meer was geweest; de gebarsten dakpannen waren zeker geen reden om de ladder op te gaan, en voor de rommel die daar lag hoefde ze het ook al niet te doen, ze miste beneden niets wat ze boven had kunnen vinden. Op de plaatsen waar het dak lekte stonden emmers die in de loop der jaren poreus waren geworden, waardoor ze niet meer overliepen; het vocht sijpelde inmiddels door het plafond, werd erdoor opgezogen en weer uitgescheiden. Olga probeerde de schimmel die zich boven haar hoofd had ge-

vormd te negeren. Tot haar dood zou het plafond het nog wel uithouden.

Zeg de namen van de kippen op. Achter het huis bevond zich de kippenren, rond het huis de moestuin, waar ze tot in de winter in werkte (in de tuin was een met golfplaten bekleed gat waarin ze haar groente bewaarde). De vloeren in het huis waren vermolmd, alles was in verval, van de muren maakten zich de laatste resten behang los, alles was vochtig, het stucwerk liet los, ze beeldde zich in dat het vaker regende dan vroeger. Toch probeerde ze alles schoon te houden, niet alleen voor het zeer onwaarschijnlijke geval dat ze onverhoopt bezoek kreeg. In de keuken drupte de kraan al sinds ondenkbare tijden. Drup – drup – drup, met steeds even lange tussenpozen, overdag en 's nachts. De spiegelscherf waarvoor ze zich waste en kamde – amper groter dan haar gespreide hand en met bijna dezelfde vorm –, was bijna helemaal verweerd. De grijze gootsteen vertoonde scheuren en was aan één kant lek, hij was waarschijnlijk even oud als het huis; onder het gat stond een gedeukte pan die het lekkende water opving. Warm water kwam er niet uit de leiding, koud water ook niet altijd. Maar het fornuis werkte, en dus verwarmde ze het hele jaar door, zelfs in de zomer, ofwel het water uit de kraan, ofwel het regenwater dat ze buiten in een ton opving. Altijd beschikte ze over warm water, dat in twee grote aluminiumpannen stond te borrelen en samen met de regen een deel van de vochtigheid produceerde die het behang van de wanden losmaakte en misschien ook wel bijdroeg aan de schimmelvorming. Olga waste zich dagelijks van top tot teen, soms 's morgens, soms 's avonds, ze was schoon op zichzelf, al verwachtte ze geen bezoek. Ook een brief zou ze met schone handen aanpakken.

Ik moet gaan zitten. Bezige, schone handen waren niet minder belangrijk dan een helder hoofd, ook dat had ze nodig, het waren moeilijke tijden, maar er waren moeilijker tijden geweest, altijd was er iets dat in het verleden nog erger was geweest, en met die zekerheid kreeg het verleden een plek die weliswaar pijnlijk, maar niet onverdraaglijk was. Bezig zijn was verstandig, omdat je er bijna altijd iets mee bereikte. Met je handen werken was een zinvolle afleiding en een kosteloos genoeg. Of misschien geen genoeg, maar een uitweg. Als Olga stookte werd het warm, heel vaak te warm. Dan kon ze altijd nog het raampje openzetten om lucht binnen te laten, frisse of vochtige lucht.

Vochtig. Ik mag niet gaan zitten. Na het aanbreken van de dag mocht ze niet meer gaan zitten. Het was het verstandigst om steeds te blijven staan, nog beter, te lopen, te kijken, om zich heen te kijken, te kijken of alles in orde was, te bewegen, iets te doen, te zoeken naar een bezigheid, alles, als ze maar niet hoefde te zitten, want als ze zat overviel haar een gevoel van dodelijke droefheid, dat haar zo stevig omhelsde dat ze zich er amper uit los kon maken. Het kwam niet uit haarzelf maar van buiten, het doordrong haar en nam haar in zijn greep zodra het haar binnenste had bereikt, als een ijzeren klem rond haar borst. Dus bleef ze aan het werk en ging niet zitten, tot ze uitgeput in haar bed viel en wegzonk in een diepe slaap, een slaap die nooit lang duurde; 's nachts kwamen de herinneringen zonder omwegen op Olga af. Verstijfd van angst en badend in het zweet werd ze dan wakker. Slechts zelden lukte het haar terug te zakken in de diepe slaap die wreed was verstoord.

Hoe heb ik vannacht geslapen? Hoe heb jij geslapen, kleine

Mazko? Niemand behalve Mazko luisterde wanneer ze in zichzelf praatte, want behalve hij was daar niemand. De bruine, borstelharige Mazko keek naar haar op wanneer ze praatte, ook al begreep hij dat ze niet tegen hem sprak.

Toen hij begon te piepen en ongeduldig tegen haar op begon te springen liet ze hem naar buiten, zo was hij het gewend. Ze deed de deur achter hem dicht. Vaak kwam Mazko pas uren later terug, soms met een konijntje dat hij had gevangen. Ze herinnerde zich niet wanneer ze voor het eerst na zonsopgang was opgestaan. Wanneer was ze ooit later dan negen uur 's avonds naar bed gegaan? Met Mazko in haar kielzog ging ze vroeg naar bed, wanneer het buiten nog licht was, en ruim voor het ochtendgloren stond ze weer op, altijd in gezelschap van Mazko. Zo was haar leven ingedeeld, een leven dat bestond uit eten, slapen, voor de hond zorgen en hem voeren en het verdringen van de zware gedachten die als loden mannen rond een uitgedoofde zon cirkelden. Het waren er te veel.

Wat ga ik nu doen? Het kostte haar geen enkele moeite om simpele klusjes te vinden, daardoor had ze altijd genoeg te doen. Ze praatte de hele tijd in zichzelf. Zaaïen, uitdunnen, verspenen, wieden, spitten, hakken, onkruid trekken en zaaïrijen verjongen, aanaarden en oogsten; aardappels, tomaten, sla, erwten, wortelen, bonen en kool, wat ze maar aan zaad en pootgoed kon krijgen, hoe meer ze kon oogsten, des te beter liet zich op afstand houden wat er door haar hoofd spookte, en dat alleen maakte het leven en haar gedachten draaglijk. Kippen had ze bijna altijd gehouden, op het moment waren het er negen. Voeren en eieren rapen (de hond, de kippen), iedere ochtend, 's middags at ze altijd een ei, haast iedere avond spiegeleieren. 's Morgens luisterde ze naar het getsjilp van de vo-

gels en telde ze de slagen van de kerkklok, als deze niet zweeg omdat niemand zich erom had ontfermd en op de toren was geklommen om het uurwerk op te winden. Een al te innige relatie met kerkelijke zaken (daar viel blijkbaar zelfs het beklimmen van de kerktoren onder) was niet gewenst, daardoor werd het steeds moeilijker om een man zonder hoogtevrees te vinden die de ondankbare taak op zich wilde nemen om het kunststuk te volbrengen. Applaus hoefde hij niet te verwachten. Sloeg de kerkklok niet (een toestand die weken kon duren), dan liet de tijd zich vaak maar met moeite vaststellen. Maar Olga's tijdsgevoel bedroog haar bijna nooit. De enige klok die ze ooit had bezeten stond al jaren stil, daarom keek ze naar de stand van de zon; dat was alleen lastig wanneer de zon zich dagenlang niet liet zien. De tijd willen weten was een nutteloze bezigheid, waar Olga zich graag aan overgaf. Het maakte niet uit hoe laat het was. De tijd weten veranderde niets aan de verstreken en de verstrijkende tijd. Niet zelden bleven Olga's gedachten een dag lang rond een enkel voorwerp cirkelen, dat in elk denkbaar licht aan haar verscheen, fel of somber, of in de kleuren van het schemergebied waarin je de dingen moet betasten om ze te herkennen. Franz was precies vier jaar na het einde van de oorlog, in 1949, aan kanker gestorven. Op een gruwelijke manier en snel was hij in haar armen gestikt. Zijn ene long, de bronchiën, alles verwoest, had men haar meegedeeld. Middelen om zijn pijn te verzachten waren er niet. Wekenlang had zijn geschreeuw het huis gevuld; toen hij alleen nog maar naar adem snakte raakte hij de kracht om te schreeuwen kwijt, maar niet de pijn; zijn kinderen moesten het mede aanzien, maar spraken er niet over, toen niet en later niet. Het hele dorp liep achter de kist aan.

Het harmonium hijgde zijn amechtige klanken de ijsskoude kerk in.

De kinderen hadden het kleine huisje verlaten; af en toe kwamen ze bij Olga op bezoek en brachten een van de kleinkinderen mee. Zonder auto was het niet eenvoudig om het dorp te bereiken. Er was een station, maar de treinen stopten daar niet meer. Er waren geen bussen. Af en toe was het mogelijk om een rijtuig te huren. Ze bleef en wachtte tot ze uiteindelijk besloot om op niets meer te wachten. Leo en Josef, de zoons van haar dochter, brachten de vakanties bij haar door, bijna elke zomer van hun jeugd. Franz bleef dood. Nadat ze de kom met heet water had gevuld en er net zoveel koud water had bijgegoten tot het handwarm was, trok ze haar nachthemd uit, legde het over een stoelleuning en begon zich te wassen. Hoe oud was Franz nu geweest als hij niet was gestorven, hoe oud was zij, hoe oud waren haar kinderen, haar kleinkinderen? Jaartallen onthouden was de inspanning niet waard. Mazko was bijna vijf en serieus en attent als een heertje. Een hond die nooit lachte. Toen hij op een ochtend bij haar aan was komen lopen was hij nog een pup, een angstig wezen vol vertrouwen in Olga's stem. Al snel was hij niet meer schuw. De geur van drogend hooi vulde de lucht. Mazko's geur vervaagde. Het aantal boeren nam gestaag af. Mocht je ze eigenlijk nog wel boeren noemen? Mazko was vast al aan het jagen.

Olga was een oude vrouw, maar aangezien de tijd als een warme golf over haar heen was gespoeld, had ze niet het gevoel in een bepaalde leeftijdscategorie te vallen, noch in die van de jeugd, noch in die van de ouderdom. Alleen als ze in de spiegel keek wist ze hoe oud ze was, maar hoe oud was ze werkelijk? Terwijl ze langzaam en met gelijkmatige bewegingen

haar losse haar borstelde, dat ze later in een dikke knot op zou steken, begon ze te rekenen en kwam tot een dermate onbevredigend resultaat dat ze de borstel geërgerd weglegde. Ze bracht haar haar in orde en draaide zich om. Ja, als ze in de spiegel keek moest ze wel goed hebben geteld en was ze werkelijk zo oud als ze had uitgerekend, onbetwistbaar zevenenzeventig jaar. Ze kleeedde zich aan, deed de voordeur open, ging voor het huis staan en riep Mazko, maar die liet zich niet zien, die was voorlopig de wijde wereld ingetrokken, waar hij ook vandaan was gekomen. Ze miste hem, maar begreep zijn gedrag. Zoals altijd zou hij ook vanavond weer thuiskomen. Hij rende voor haar. Dat gaf haar een bepaalde zekerheid.

8

Al sinds het voorjaar wist Andreas dat zijn vader een minnares had. Toen hij hem op een dag op kantoor had willen verrassen, werd hij zelf verrast, want hij zag zijn vader het gebouw verlaten in het gezelschap van een onbekende. Walter Dubach werd gedreven door een haast die Andreas nooit eerder bij hem had gezien; en dus was het niet zozeer de onbekende als wel deze koortsachtige haast die hem ervan weerhield om verder te lopen. Hij bleef staan. Hij bleef gewoon staan en zag hen lopen. Gewoonlijk hield zijn vader pas tegen halfzes op met werken. Nu was het even na vijven. Hij had blijkbaar niet op zijn zoon gerekend. Als hij had omgekeken, dan was dat niet naar hem geweest, maar hij keek niet om. Hij rende bijna. Hij had haast.

Andreas bleef als aan de grond genageld achter een lichtblauwe Volvo staan, want dat wat hij zag – en in eerste instantie niet kon plaatsen – maakte dat hij terugdeinsde, maar eeuwig zou het onverwachte effect van deze verrassing niet duren. Waarom wist hij zo zeker dat die vrouw die zijn vader amper bij kon houden geen cliënte, maar ook geen collega was?

Walter Dubach had zoveel haast dat het leek alsof hij zichzelf en zijn begeleidster voor een dreigend onweer in veiligheid moest brengen. Ze liep achter hem aan en riep hem iets toe, wat Andreas door de afstand en het verkeerslawaaï van de

andere kant van het plein niet kon verstaan. Zonder haar aan te raken en zonder iets tegen haar te zeggen, lukte het Walter om de onbekende tot grotere spoed te manen. Ze lachte even, ook dat was niet te horen. Aan haar gebogen arm bungelde een rode handtas, een felle vlek op haar mantel, van een kleur die Andreas zich achteraf niet kon herinneren. Ze struikelde bijna.

Andreas werd wakker uit zijn verstarring. In plaats van om te keren en gewoon te vergeten wat hij had gezien, drong hij zich kwiek tussen twee geparkeerde auto's door; hij stak de drukke weg over en volgde het paar op veilige afstand. De tien minuten die volgden en waarin hij achter hen aan liep tot aan het huis waarin ze verdwenen, gaven Andreas in al zijn voorzichtigheid genoeg tijd om zich over zijn vader te verbazen, die hij tot alles in staat had geacht behalve tot het hebben van een minnares. Dat was ze toch, wat anders? Toen ze voor het huis stonden, rommelde ze haastig in haar handtas en gaf Walter een sleutelbos aan. In tegenstelling tot hem was ze weliswaar buiten adem, maar ze maakte geenszins een nerveuze indruk. Hij stak de sleutel in het slot, gooide zijn gewicht tegen de deur, duwde hem open en liet zijn begeleidster voor- gaan. Daarna keek hij om zich heen.

Alert deed Andreas een stap terug. De afstand tussen hen bedroeg ruim twee keer de breedte van de straat. Toen Andreas weer keek waren de twee in het huis verdwenen.

Eerst bleef hij een poosje besluiteloos aan de andere kant van de straat staan en hij vroeg zich af of hij alles alleen maar had gedroomd, zijn vader, diens geliefde en zichzelf als achtervolger; maar zijn onzekerheid verdween toen op de tweede verdieping van het huis plotseling een rechthoek van licht

verscheen. Het witte gordijn temperde weliswaar het koude licht van wat waarschijnlijk de keuken was, maar de schaduwen die daarachter bewogen konden alleen die van hen zijn. Toen het licht was gedoofd stak hij de straat over en liep op het huis af. Terwijl zij binnen waren had hij tijd genoeg om aan de hand van de naambordjes achter de naam van de geliefde van zijn vader te komen. De derde naam van onderen was Silvia Zweifel. Dat moest haar zijn.

Om erachter te komen dat ze op een kantoor werkte had hij geen privédetective nodig, hij hoefde de volgende dag alleen maar haar naam op te zoeken in het telefoonboek. Uit de vermelding bleek niet wat voor functie ze vervulde. Geen dubbele naam, geen echtgenoot, misschien was ze gescheiden, ze was vast al dertig jaar of ouder. Een geprononceerde kin en rossig haar, het kleine beetje dat Andreas had kunnen onderscheiden was niet uniek, maar opvallend genoeg om het van anderen te onderscheiden, vooral dat haar, haar manier van lopen, het geluidloze lachen op straat. Hij had haar niet zien roken, wat niet wilde zeggen dat ze niet rookte, maar wel dat ze geleerd had zich beschaafd te gedragen. Terwijl hij hen buiten opwachtte was het begonnen te regenen, wat het wachten weliswaar nog vervelender maakte, maar de achtervolging vergemakkelijkte toen ze een klein uur later de woning verlieten. Als het nog tien minuten langer had geduurd had hij het schouwtoneel verlaten, waar niets meer te zien was dan een muur en enkele ramen, de meeste ervan donker. Het stel liep, ontspannener dan eerst, voor hem uit, niet innig gearmd en ook niet hand in hand, het regende nu heftiger. Alleen aan de manier waarop Walter zijn paraplu boven haar hoofd hield was te zien dat ze een paar vormden. Hun schouders raakten

elkaar steeds opnieuw, dichterbij elkaar kwamen ze niet.

Hij was hen gevolgd tot aan het restaurant in het oude stadsgedeelte waar ze doelbewust naar binnengingen. In Deserto liet hij hen alleen. Blijkbaar voelde Walter Dubach zich veilig, net zo veilig als zijn achtervolger, veiliger dan bij het verlaten van het advocatenkantoor. Zolang hij zich niet op plaatsen begaf waar men zijn aanwezigheid kon verwachten had hij niets te vrezen. In gelegenheden als deze hoefde hij niet bang te zijn om collega's in het gezelschap van andere collega's of hun echtgenotes (of minnaresses) aan te treffen. Het was een van die kroegen die men jongeren tevergeefs probeert af te raden, zijn vader wilde niet gestoord worden. Een paar tafels in Deserto waren bedekt met dikke glazen platen waaronder slangen suflagen te soezen en steeds opnieuw kreetjes van ontzetting ontlokten aan argeloze jonge meisjes. Als je deze dieren zag, die nep leken totdat je ze toch zag bewegen, moest de eetlust je wel vergaan, misschien was het daarom dat je hier afgezien van een sandwich niets te eten kon krijgen.

Nadat hij de gedachte om de zaak binnen te gaan en net te doen alsof hij zijn vader niet kende had laten vallen, maakte Andreas rechtsomkeert. Hij had geen idee hoe zijn vader zou reageren.

Zonder ook maar ooit de geringste verdenking te hebben gekoesterd, was Andreas zijn vader door een toeval op het spoor gekomen. Zijn moeder vermoedde niets. Zijn zus was altijd met andere dingen bezig, te kinderlijk, een meisje. Op een dag zou Andreas zijn vader misschien vertellen dat hij alles wist, op een dag, wanneer zijn verhouding met Silvia Zweifel al lang voorbij was. Het feit dat hij op de hoogte was gaf hem het gevoel dat hij het huwelijk van zijn ouders beter kon

overzien dan zichzelf. Maar het lukte hem niet zich voor te stellen hoe zijn moeder zou reageren als ze wist wat Walter achter haar rug om uitspookte; misschien zou ze wel reageren door heel stil te zijn, nog stiller dan normaal. Andreas zelf voelde verdriet noch teleurstelling, afschuw noch onbegrip; de ontsporing van zijn vader – als je het zo kon noemen – deed hem zo weinig, het was alsof het hem niet aanging. Ging het hem eigenlijk wel aan? Even voelde hij zich superieur, omdat hij Walter op iets verwerpelijks had betrapt, het verschafte hem het twijfelachtige voordeel van de chanteur. Wat kon hij daarmee doen?

Andreas was onopvallend, betrouwbaar en voorkomend, en hij kon zich zeker nog op een stuk of wat andere, makkelijk op te roepen goede eigenschappen beroepen. Wat hij dacht was iets anders, niet zo geordend als zijn verdere doen en laten maar chaotisch, iets wat hij zelf verdacht vond. Toen hij zijn vader op echtbreuk betrapte was hij nog maar net vijftien.

Die vrijdagavond was hij precies om negen uur thuis, vroeger dan normaal. ‘Waar is papa?’ had Andreas gevraagd toen hij langs de open slaapkamerdeur liep, waarachter Martha aangekleed op bed lag te lezen.

‘Het is vrijdag, toch?’ antwoordde ze afwezig, zonder op te kijken, geboeid door iets wat belangrijker was dan de banale vraag welke dag van de week het was. ‘O ja, natuurlijk, handbal,’ zei Andreas, die haar gedrag niet vreemd was, en hij verdween uit de deuropening en uit haar blikveld. Ze was bezig met dingen die haast alles buitensloten wat er om haar heen gebeurde. Toen hij haar welterusten wenste, was ze al zo onbereikbaar dat haar antwoord helemaal uitbleef. De enige beweging die ze zichzelf en hem gunde was minder dan een ge-

baar, een licht trekken met haar rechterhand, voor ze naar de volgende pagina omsloeg. Ze koesterde geen verdenking en zou niet geraakt worden door Jago's dodelijke gif van de jaloezie. Wilde hij dat eigenlijk wel?

Terwijl ze zich weer over haar boek boog, ging Andreas naar zijn kamer en liet zijn ontdekkingen van die dag de revue passeren. Bij de verschillende gevoelens die hij tot nog toe had gevoeld en al snel weer had onderdrukt, kwam dat van trots, de trots dat hij door zijn vader en de vreemde vrouw met haar hakken, die aanzienlijk hoger waren dan die van zijn moeder, niet was gezien. Af en toe had hij in de schaduw terug moeten stappen van alle uitstekende muurtjes, straathoeken en auto's die nu, terugkijkend, in aantal toenamen en van vorm veranderden. Meer was niet nodig geweest. Hoe groot zou de schok zijn geweest als zijn vader zich onderweg naar Silvia's woning of het restaurant plotseling had omgedraaid en in de heimelijke bespieder zijn eigen zoon had herkend? Zou Walter hebben geprobeerd om Silvia Zweifel tegen te houden als ze op haar spitse hakken was weggerend? Misschien had Andreas haar gezicht dan even van voren kunnen zien, niet alleen haar achterhoofd en haar kin van opzij. Maar hij had zijn best gedaan om zich niet lichtzinnig te gedragen. Daarvoor had hij de legendarische cape niet nodig die hij als kleine jongen zo graag had willen hebben, die hem onzichtbaar zou hebben gemaakt voor volwassenen en hem in de benijdenswaardige positie zou hebben gesteld om dingen te zien die voor anderen verborgen bleven. Het besef dat zijn vader een leven leidde buiten zijn gezin om, een leven dat niet afhankelijk was van zijn echtgenote en kinderen, bracht hem in een bijna roesachtige toestand; het was een toestand die net zo goed bij zijn

basisstemming paste als het hysterische getier van de op hun paarden door de lucht rijdende Walkuren. Dat hij geen onzichtbaar makende cape bezat was ongetwijfeld redelijk als hij toch niet wist wat hij ermee aan moest. Hij had iets in handen wat hij tegen zijn vader zou kunnen gebruiken. En nu, wat moest hij met zijn kennis beginnen? Hij nam zich voor om het nooit tegen hem te gebruiken, want hij wilde hem geen schade berokkenen, en niet alleen omdat de schade die hij hem kon toebrengen onvermijdelijk ook hemzelf zou hebben getroffen.

Leo kwam twee keer per week naar de les, dinsdag om tien uur en donderdag om twee uur, tijdstippen waarop ze niet gestoord werden. Met de kinderen erbij zou Martha zich niet vrij genoeg hebben gevoeld om haar leerling de aandacht te geven die ze nodig vond om snel vooruit te komen. Aangezien ze weinig ervaring had, was ze niet zo zeker van zichzelf.

Maar Leo boekte aanzienlijke vooruitgang, en Martha was onbescheiden genoeg om dat niet alleen toe te schrijven aan zijn talent, maar ook aan haar pedagogische capaciteiten. Ze voelde zich bevestigd en bevlogen. Dagelijks stampte hij met opmerkelijk gemak een schier onvoorstelbare hoeveelheid nieuwe woorden en taalnuances, grammaticale wetten en ongerijmdheden in de spelling, regels en onregelmatigheden in zijn hoofd. Alleen zijn accent liet zich niet helemaal wegwerken, en Martha deed niets om daar verandering in te brengen. Zijn accent en af en toe een verkeerde klemtoon zouden de anderen er altijd aan herinneren wat voor inspanningen nodig waren geweest om het verlorene, dat wat hij met voorbedachten rade maar geenszins vrijwillig achter had gelaten, te vervangen door iets wat eerst moest worden gevonden. Een andere taal betekende ook een nieuw bestaan. In zijn accent versmolt zijn verleden met zijn toekomst.

Martha liet hem praten zonder hem voortdurend te verbe-

teren. Aangezien ze zijn woordenvloed niet wilde afremmen, corrigeerde ze hem steeds pas als hij dezelfde fout een paar keer maakte, vooral als het ging om een fout die datgene wat hij wilde zeggen dubbelzinnig of onbegrijpelijk maakte. Hij mocht zich in de ogen van vreemden niet belachelijk maken, maar toch hield ze zich lang in voor ze hem verbeterde. Wanneer ze het dan toch deed of zodra het hem vanzelf duidelijk werd dat hij de betekenis van een woord of een uitdrukking niet geheel had begrepen, dook hij er verbeterd bovenop. Hij werkte met een ernst die haar bijna pijnlijk raakte; ze schaamde zich voor de vanzelfsprekendheid waarmee zijzelf gebreken en nederlagen accepteerde.

Als Leo zich concentreerde om een probleem op te lossen, kwamen zijn donkere wenkbrauwen boven de gerimpelde neus samen in een weerbarstige lijn die hem een ietwat grimige gezichtsuitdrukking gaf; dan drukte hij met de vier vingers van zijn rechterhand zo stevig op mevrouw Giezendanners vierkleurenpen dat het bloed uit zijn vingers verdween; pas als hij het probleem had overmeesterd stroomde het naar zijn hand terug, werd zijn voorhoofd weer glad, ontspande zijn hele lichaam en kon hij zijn omgeving weer waarnemen zoals die was, geen vijandelijke berg die hij moest bedwingen maar een plek waar ieder het zijne kreeg. Wat hem verhinderd had om grip op het onderwerp te krijgen was overwonnen. Kalm zag hij nieuwe uitdagingen tegemoet.

Martha ging behoedzaam met haar eerste leerling om. Bij de volgende zou dat misschien niet meer nodig zijn. Ze keek naar Leo terwijl hij werkte, ze vond het leuk om naar hem te kijken. Ze meende te weten wat ze goed en fout deed en was te allen tijde bereid om haar methode waar nodig te wijzigen.

Van het begin af aan had ze hem aangemoedigd om over alles te praten waar hij zin in had en wat hem aan het hart ging, belangrijke en onbelangrijke dingen, alledaagse dingen, oppervlakkige dingen; de betekenis van vreemde woorden begreep hij snel. 'Doe jezelf vooral geen geweld aan,' zei ze steeds. 'Praat over alles. Klets me maar na, als je denkt dat je er wat aan hebt. Je zult er wat aan hebben, en dat is wat telt. Wees maar een papegaai, als je wilt,' en iedere keer als een van hen beiden over de papegaai begon moesten ze lachen.

Steeds vaker begon hij nu ook vragen te stellen, en aangezien alles een oefening was, stelde hij vragen die hij thuis en in zijn eigen taal niet aan een vreemde had durven stellen. Hier echter, in het buitenland, was alles anders. Als Martha hem een vraag stelde, ontging het haar niet hoe goed het hem deed om over dingen te praten waar hij anders nooit de gelegenheid voor kreeg, met wie had hij dat ook moeten doen? Het hoorde immers allemaal bij de les, een manier om zich de taal eigen te maken als het brood dat hij at. Hoe meer hij wilde vertellen, des te rijker werd zijn woordenschat. Hoe uitvoeriger zij zijn vragen beantwoordde, des te beter leerde hij het leven in een vreemd land, het vreemde land zelf, het vreemde kennen waar hij zich thuis wilde voelen, tot het zijn eigen huis was geworden.

Al na de vierde of vijfde les greep hij de grammaticaoefeningen aan om een gesprek te voeren, en vanaf dat moment hoefde ze hem niet meer aan te sporen, hij had begrepen hoe belangrijk het was om over alle details van zijn oude en nieuwe leven te praten. Aldus kwam Martha veel over Leo aan de weet, en het zou niet lang duren of Leo wist ook het een en ander over Martha, niet veel, alleen woorden in onvolledige zinnen.

Aangezien zij de lerares was, ging het hoofdzakelijk om zaken die iedereen in haar omgeving wist en mocht weten.

In het begin vond ze het een beetje jammer dat ze er met Walter niet uitgebreider over kon praten wat voor fantastische resultaten zij, zonder enige ervaring, met haar lesmethode boekte. Zijn onverschilligheid zou haar misschien minder pijn hebben gedaan als ze een vriendin in vertrouwen had kunnen nemen. Dat Walter voor haar tijdverdrijf, zoals hij het noemde, als hij er al nota van nam, geen enkel enthousiasme kon opbrengen, bleek overduidelijk uit de onoprechtheid van zijn belangstelling. Maar na twee, drie weken had Martha niet alleen vrede met zijn onverschilligheid, maar kwam deze haar nu zelfs goed van pas; ze hoefde aan hem geen rekenschap af te leggen over wat ze deed. Af en toe, als hij er onverwachts aan dacht, vroeg hij haar hoe het lesgeven ging. Dan zei ze terloops: 'O, het gaat goed!' Of: 'Leo gaat vooruit,' en dan was Walters huichelende antwoord: 'Mooi.'

Opeens werd haar duidelijk dat hij zich eigenlijk net zo gedroeg als altijd, dat hij ook voor alle andere dingen die met haar te maken hadden net zo veel of weinig belangstelling op kon brengen als hij kon missen van dat wat hem eigenlijk interesseerde en waar zij niets van wist. Ze merkte dat hij al lang over zijn eigen schaduw heen was gesprongen en eruit was gestapt en zich behoorlijk ver van haar had verwijderd, en dat de privélessen die ze gaf nodig waren geweest om haar dat duidelijk te maken.

Dus besloot ze op een dag om witte gordijnstof te kopen, die ze met Leo's hulp uitmat. Ze zoomde de stof om, naaide er witte plastic ringen aan en verzocht haar leerling om op de ladder te gaan staan en de gordijnen aan de al aanwezige me-

talen rails te hangen. Toen Walter naar huis kwam merkte hij de verandering niet op, ook de volgende ochtend viel hem niets op, pas twee dagen later – op een zaterdag, zijn vrije dag – stelde hij vast dat er iets was veranderd. Het stoorde hem echter niet. Hij zei alleen: ‘Op de een of andere manier lichter,’ terwijl zij juist de indruk had dat het in de woonkamer eerder donkerder en warmer was geworden. Walter had geen bezwaar tegen de gordijnen. Had zijn gedrag haar vroeger waarschijnlijk gekwetst, nu liet het haar koud. Haar dochter vond de gordijnen mooi, haar zoon zei er niets over, al het andere zou haar hebben verrast.

Hoe langer ze les gaf aan Leo, hoe minder ze het miste om er met iemand over te kunnen praten, over hoe graag ze het deed, hoeveel voldoening het haar gaf de ontwikkeling van haar leerling te volgen, misschien omdat ze er ook over had willen praten dat ze de indruk had dat ze tijdens deze uren net zoveel leerde als haar vlijtige leerling. Het langste duurden de dagen tussen vrijdag en dinsdag, als er geen les was. Tussen dinsdag en donderdag zat maar één dag voor ze hem weer zag. Tijdens deze vrije dagen betrapte Martha zich er inmiddels op dat ze zich op Leo's aanwezigheid verheugde en zich zonder hem verveelde.

10

In het begin dacht Leo vaak aan Laura, en er waren momenten waarop het verlangen om haar te zien hem bijna verscheurde. Het overviel hem zonder waarschuwing, 's nachts, of op klare lichte dag, maar aangezien het onvervulbaar was, moest hij de wens om Laura te zien (en de tranen die in hem opkwamen wanneer hij aan haar dacht) onderdrukken. Dat deed hij zo goed en zo kwaad als het ging, het viel hem zwaar, maar het was niet onmogelijk.

Aangezien ze niet wist waar hij was, kon ze hem niet volgen; aangezien ze niet wist waar ze hem moest zoeken, zou ze hem niet vinden, zelfs als ze het zou proberen. Maar hij wist dat ze hem niet zocht. Het buitenland was te groot en volledig onbekend. Hij mocht haar niet schrijven en niet bellen. Te gevaarlijk voor haar en haar familie. Als ze op het moment dat hij het land had verlaten op de hoogte was geweest van zijn plannen, had ze de verleiding om hem te volgen waarschijnlijk moeilijk kunnen weerstaan. Hij had het haar niet gevraagd, ze had niets van zijn plannen geweten. Hij had niet alleen het land, maar ook haar verlaten. Om haar te beschermen, ook tegen zichzelf, had hij haar niet in zijn plannen ingewijd; in werkelijkheid had hij haar door middel van foute informatie zelfs op het verkeerde been gezet, hij had tegen haar gelogen, hij had een afscheidsscène voorkomen door

haar uit de weg te gaan. Hij had een scheiding niet toegestaan, en toch waren ze uit elkaar gegaan. En terwijl ze dat deden en hij het wist, had zij geen idee wat er aan de hand was. Hij had haar behandeld als een onmondig kind. Hij had haar bedrogen, dat was, hoe hij het ook wendde of keerde, het enige juiste woord voor zijn gedrag.

De relatie tussen haar en haar familie, tussen haar en de wereld waarin ze was opgegroeid, zou zich, eenmaal verscheurd, niet meer laten repareren. Hij, die dit lot had aanvaard, had Laura's ongeluk voorkomen. Hij meende dat hij het aankon en zij niet. Naar het station gaan, een kaartje kopen, in de trein stappen en terugkeren, dat ging niet, dat was ondenkbaar. Nadat hij in het Westen was aangekomen en zich van Laura was gaan vervreemden, probeerde hij zichzelf er steeds nadrukkelijker van te overtuigen dat ze hier, waar hij nu was, zeker ongelukkig was geworden. Betekende dat dat ze gelukkiger was op de plek waar hij haar had achtergelaten? Hoe, vroeg hij zichzelf af, kon hij dit en al het andere wat met haar te maken had eigenlijk zo precies weten? Ze had de kans niet gekregen om het bewijs te leveren dat ze ver van huis ongelukkig zou zijn, daar had hij voor gezorgd. Haar gebrek aan aanpassingsvermogen en haar melancholie waren ontsproten aan Leo's fantasie, niet aan haar karakter, niet aan wat ze had meegemaakt. Hij had haar niet in de gelegenheid gesteld om een keuze voor of tegen emigratie te maken.

Terwijl de gesprekken die hij met zichzelf voerde korter werden, begon hij geleidelijk aan te begrijpen dat dit de meest onoprechte manier was geweest om van Laura af te komen. Wanneer hij zich probeerde voor te stellen hoe groot haar verlangen zou zijn geweest om terug te keren naar het vaderland

dat ze had verlaten, had hij in feite alleen maar zijn eigen wens bevestigd om juist dat verlangen nooit te voelen. Wat er ook gebeurde, hij zou hier blijven. Hij voelde zich vrij, hij werd door niemand onder druk gezet, hij deed wat hij wilde.

De herinnering kreeg steeds minder gewicht. Zijn nieuwe leven kreeg steeds minder gewicht. Laura verloor aan betekenis en zwaarte. Laura, zoals hij haar bij elkaar had verzonnen, bestond toch alleen maar in zijn verbeelding, hier noch daar had ze ooit bestaan. Maar één ding was zeker: hoe minder ze wist, des te eerder zouden ze thuis geloven dat ze niets wist. Voorlopig kon hij haar onmogelijk schrijven (en hij had zo'n vermoeden dat hij dat ook later niet zou doen). Aangezien ze nog thuis woonde en haar ouders geen telefoon hadden, was het ook niet mogelijk om met haar te praten. Ze zou het niet gewild hebben, maar bovenal zou het niet in haar voordeel zijn geweest als hij zich in wat voor vorm dan ook tot haar had gericht; interlokale telefoongesprekken werden afgetapt, briefkaarten gelezen en vernietigd, brieven geopend, gelezen en vernietigd, hij mocht Laura niet in gevaar brengen. De enige manier zou een bode zijn geweest, maar waar had hij die vandaan moeten halen?

Toen de regering van het land dat Leo had verlaten zich eindelijk bewust was geworden van de uittocht van jonge intellectuelen en ze al diegenen die bereid waren om binnen twee jaar terug te keren amnestie in het vooruitzicht stelde, had Leo de vage hoop gekoesterd dat hij onder hen die op dit aanbod ingingen omdat ze zich in de nieuwe wereld niet thuis konden voelen, iemand zou kunnen vinden die Laura in opdracht van hem kon opzoeken en haar onder vier ogen over hem en zijn nieuwe situatie kon vertellen. Maar Leo zou geen van hen, die eerder vertwijfeld dan verheugd, eerder beschaamd dan

opgelucht terugkeerden, hebben vertrouwd; wie zich inliet met dit soort handel, waarbij er maar één winnaar was, was vanzelf verdacht.

Hoe groter de afstand werd tussen de dag van zijn vertrek en het heden dat een nieuw mens van hem maakte, des te makkelijker viel het hem om in zijn nieuwe omgeving het hoofd boven water te houden zonder voortdurend het gevoel te hebben dat ze hem in de gaten hielden (natuurlijk hielden ze hem in de gaten, maar het lukte hem om dat te negeren), en des te meer ontglipte Laura's gezicht hem, haar geur en het gevoel van veiligheid dat hij in haar nabijheid altijd zo sterk had gevoeld. Als hij 's nachts de slaap niet kon vatten – het zou nog lang duren voor hij erin slaagde zijn slapeloosheid met succes te bestrijden –, probeerde hij haar uiterlijk te reconstrueren. Steeds opnieuw. Het werd steeds moeilijker. Leo, die zichzelf wijsmaakte dat hij als haar vertrouwenspersoon had gehandeld, had haar in werkelijkheid verraden.

Laura's gezichtstrekken vervaagden bijna net zo snel als de antieke fresco's in de Italiaanse film die hij een paar jaar later zag, gezichten die onder invloed van frisse lucht uit de beschaafde wereld in een mum van tijd vervaagden, met dit verschil dat Laura's trekken sporen achterlieten die niet haar beeld, maar de gevoelens opwekten die Laura's aanwezigheid ooit in hem had opgewekt. Haar adem en geur ontbraken. Een vreemd proces dat hij niet voor zichzelf kon verklaren en dat zich niet willekeurig liet herhalen. In een verborgen hoekje van zijn geheugen kleefde nog jaren later de herinnering aan Laura die, als een boot die door de golf van een kruisend schip wordt opgetild en naar beneden wordt gesleurd, plotseling kon opduiken om meteen weer te verdwijnen.

11

Waar zou ik zijn als ik er niet was, Mazko? Mazko! Olga riep hem toen ze voorbij de drempel was. Ze verwachtte hem nog niet. De hond was op pad en zou nog wel even wegblijven. Ver weg achter de heuvel onder de verwarmende herfstzon of in het bos, net zo onvermoeibaar als Olga, het spoor volgend dat een ander dier had achtergelaten: een vos, een ree of een hond. Toch riep ze nog een keer voor ze om het huis heen liep en het vermolmd houten hekje naar de kippenren opende, waar ze meteen door haar acht hennen – ze telde ze elke morgen opnieuw – werd bestormd, bekeken en hier en daar gepikt. De kleine haan met zijn prachtige kleuren miste drie tenen van zijn rechterpoot, wat hem er niet van weerhield om net als elke andere haan trots achter zijn harem heen en weer te lopen. In Olga zag hij waarschijnlijk niets anders dan een gigantische hen, wier verschijning hij bijzonder waardeerde, een kip die hem te eten gaf en waar hij niet aan mocht komen. De gedachte aan Mazko verdween naar de achtergrond, Olga wijdde al haar aandacht aan de kippen, ze gaf de haan een zacht, maar niet mis te verstaan schopje, strooide gerst, tarwe en maïs in het rond en stak haar hand in de kom die ze had meegebracht om er het beetje eten uit te halen dat over was van de vorige avond, wat brood, eierschalen, appelschillen, spek, van alles niet veel meer dan wat kruimels.

Ze wist wat ze aan de kippen had. Dat de kippen het beter hadden dan zij vond ze vanzelfsprekend, ze konden immers niet denken en hun herinneringsvermogen was zwak, maar even vanzelfsprekend was het dat ze niets van hun geluk af wisten en er dus geen voordeel uit probeerden te halen; een omgekeerde, door en door absurde wereld. In hun beperktheid, en in niets anders, lag het wezen van hun geluk verborgen, zo goed verborgen dat ze er nooit iets van zouden merken. Terwijl ze rondscharrelden en elkaar de beste stukken afhandig maakten, begon de haan luidkeels te kraaien. Vrij van alle zorgen werd hij pas als laatste gevoerd, waarmee hij tevreden was, hij drong nooit voor, hij leek zo zeker te zijn van zijn positie als pasja met onbeperkte bevoegdheden, dat hij niet voor zijn voer hoefde te vechten, hij wist dat hij het kreeg. Olga wierp hem een handvol graankorrels toe. Wat gebeurt er met jullie als ik dood ben, en wat gebeurt er met mij?

Toen Franz nog leefde hadden ze twee koeien en een os gehad, maar kort na Franz' dood was de os gestorven, niet veel later stierven de koeien en sindsdien dronk Olga geen melk meer. Haar koffie dronk ze zwart, met een beetje suiker, als er tenminste suiker was, meestal was dat niet het geval. Haar brood, dat ze altijd in de koffie doopte, bakte ze zelf, om de week twee; boter was er zelden, het brood was vaak hard. Bescheidenheid was een deugd die ze had geleerd zonder deze te waarderen of zelfs te verheerlijken; wat ze voelde was verachting, geen trots. Ze deed het hek achter zich dicht en liep de moestuin in. De laatste bonen waren rijp, ze plukte een paar tomaten, ze mocht niet gaan zitten; zowel aan de andere kant van de moestuin als voor het huis stond een bankje dat Franz had getimmerd, sinds zijn dood maakte ze er geen gebruik

meer van. Ze liep erheen, bleef ervoor staan, ging niet zitten. De eieren. Ze was vergeten de versgelegde eieren te rapen. Wanneer was haar dat voor het laatst overkomen, was haar dat eigenlijk ooit weleens overkomen? Als Mazko er niet was had ze de neiging om zich onbeperkt aan haar gedachten over te geven.

Moet ik me nu haasten? Ze hoorde de fietsbel van de postbode. Haar voeten waren zwaar, ze kwam alleen maar sloffend vooruit. Ik wil hem niet zien, ze had geen behoefte aan gezelschap, al helemaal niet van hem, ook geen post, van wie zou ze post moeten krijgen? Hij zou zoals altijd wel weer met haar willen kletsen, maar zij niet met hem. Hij kwam zelden, zeer zelden, vaak maandenlang niet. Ik wil niet met hem praten, ik wil niet weten wat er beneden gebeurt. Ze was zijn naam vergeten, zijn laatste bezoek, de laatste brief die hij had gebracht. Mazko zou hebben geblaft en als een dolle tekeer zijn gegaan, maar Mazko was weg. Hij had hem nooit gebeten, alleen altijd woedend geblaft. De postbode, hoe heette hij nu toch, zou zich door Mazko niet laten verstoren of wegjagen. Postbodes zijn gewend aan blaffende honden. Mazko zou niet bijten. Wat wil hij? Wat willen de mensen die hem sturen? Hij kwam in opdracht van anderen. Hij was niets meer dan de bringer van nieuws, vast en zeker slecht nieuws, goed nieuws was bestemd voor andere mensen. Als ze beneden in het dorp had gewoond, zou dat al reden genoeg zijn geweest om op een afgelegen plek te gaan wonen. Wat een geluk dat de eenzaamheid vanzelf was gekomen. Ver weg van alles, weg, net als Mazko nu. Olga's huisdeur had geen bel, geen schel. Aangezien hij openstond moest de postbode wel aannemen dat ze in de tuin was, bij haar kippen, bij de groente. De laatste krant die ze in

handen had gehad was die met Franz' rouwadvertentie geweest. Dat was tientallen jaren geleden. Ze lachte onwillekeurig. Hij riep haar, en eindelijk hadden haar vermoeide benen haar tot voor het huis gedragen.

'Olga, daar ben je! Ik heb een brief voor je! Hij komt van je dochter!' riep de postbode. Hij sprak hard, alsof hij het tegen een slechthorende had. Ze vroeg: 'En, wat schrijft ze?'

Beledigd reikte hij haar de brief aan. Geen woord meer. Hoe vaak hij al open was gemaakt sinds hij was verstuurd was niet te herkennen, vermoedelijk meer dan eens. Zij die hem had geschreven wist dat. Ze zou hebben geschreven wat iedereen mocht weten.

De postbode stapte op zijn fiets en vertrok zonder te groeten. Wat hij ook had verwacht toen hij naar Olga reed, een borreltje, een gesprek of beide, misschien ook alleen maar een doosje eieren, ze had hem teleurgesteld in zijn verwachtingen. Hij zou net zo weinig van haar te horen krijgen als zij van hem en de andere dorpingen. Ze had geen belangstelling. Zonder afscheid te nemen liet ze hem vertrekken, hoe heette hij nu toch, hij moest zo'n beetje van Sonia's leeftijd zijn. Haar dochter Sonia was het gelukt om het dorp te verlaten. Ze woonde al lang in de stad die in Olga's herinnering alleen bewaard was gebleven als een door mensen verlaten constructie, een luidruchtige coulisse waar ze tot haar negentiende levensjaar in het oude stadscentrum had gewoond, tot de dag waarop ze, tegen de wil van haar ouders, met Franz was getrouwd en met hem was weggetrokken, tot ontsteltenis van haar familie en haar vriendinnen, die Franz een ongelikte beer vonden. Haar ouders waren zo ontstemd over dit huwelijk dat ze haar zelfs geen bruidsschat meegaven, en toen haar vader stierf bleek dat

ze ook was onterfd. Ze was nooit naar de stad teruggekeerd. Ze was nooit bij Sonia op bezoek geweest. De kleinkinderen, die daar opgroeiden, hadden haar erover verteld, ze had amper geluisterd, de stad liet haar net zo koud als haar vroegere leven. Het huwelijk. De oorlog. De nieuwe orde. Ondanks alles had men haar en Franz het stukje land laten houden dat ze al jaren bewerkten. Hierdoor bezaten ze uiteindelijk meer dan degenen die haar ooit het aandeel van hun vermogen hadden geweigerd en die ze gedurende enkele jaren, niet zonder een gevoel van genoegdoening, af en toe van aardappels, wortels of eieren, soms zelfs van een geslachte kip had voorzien. Olga verlangde niet naar de stad, noch voelde ze er een bijzondere afkeer van. Ze was gewoonweg niet in staat om haar leven van vroeger, haar jeugd, in harmonie te brengen met het heden en het directe verleden, te verschillend waren deze beide niveaus. Ze leefde als onbekende in het dorp en men vond haar arrogant. In het begin werden er allerlei vermoedens over haar afkomst geuit, maar nadat ze twee kinderen op de wereld had gezet en ook na de dood van haar man in het dorp was gebleven, waren de belangstelling voor Olga en het gesmoes over haar hoogmoedige optreden langzamerhand afgenomen. Wie interesseerde het nog waar ze vijftig jaar geleden vandaan was gekomen? Ze liet zich nog maar zelden zien.

Als er iets uit die tijd blijvend in haar herinnering was verankerd, dan was dat het geluid van de tram, die 's nachts het bed waarin ze sliep had doen schudden. Amerika! Daar ging alles heen wat zich op de piepende rails voortbewoog. Als jong meisje had Olga voor ze in slaap viel steeds op het knarsende geluid liggen wachten en aan Amerika gedacht. Op de eerste rit met de tram volgde die met de trein, daarna verder met het

grote stoomschip, dan weer verder met de tram die haar naar Brooklyn bracht. Dromen waaruit niets was geworden, terwijl ze er als klein kind toch zo van overtuigd was geweest dat ze in vervulling zouden gaan.

Ik kan het maar beter achter de rug hebben. Had iets in haar jeugd erop gewezen dat ze aan het eind van haar leven voor een bouwval zou staan, met een brief in haar hand waar ze zich niet over kon verheugen, geschreven door een dochter die ze sinds jaren niet meer had gezien en wier gezichtstrekken stukje bij beetje vervaagden in haar herinnering? Tijdens noch na zijn leven had ze ooit een andere man dan Franz willen hebben. Dat was de reden waarom ze in het dorp was gebleven, ook nu hij niet meer leefde. Hij was alles wat haar daar hield. Hij leefde voort in haar.

Vooruit nou. Ze moest het onvermijdelijke zo snel mogelijk het hoofd bieden. Ze maakte de brief open. Hoe onplezierig het nieuws ook mocht zijn, Olga zou niet gaan zitten. Ze scheurde de envelop kapot en liet de snippers vallen, die de wind meteen met zich meedroeg en die zich binnen enkele weken zouden vermengen met de aarde en het hout waaruit ze ooit waren voortgekomen, bruine, vochtige snippers in het bruine blad op bruine, vochtige aarde tussen stukjes hout, en het water, dat overal plassen vormde, zou het verval nog bespoedigen.

Ze las wat haar dochter haar te vertellen had. Het was ongetwijfeld zeer belangrijk, anders zou ze niet geschreven hebben. Sonia schreef niet uit beleefdheid, niet eens op Olga's verjaardag.

Ze schreef dat haar beide zoons het land hadden verlaten, zonder een reisdoel op te geven, net zo lang tot... geen idee voor hoe lang. En

wat de redenen betreft, ik ken ze niet. Ik ben opgelucht, hoewel ik ze erg mis, dus opgelucht en verdrietig, maar eerder opgelucht dan verdrietig. Of ik hen ooit weerzie en wanneer...? De korte brief stond vol punten en vraagtekens, hij weerspiegelde Sonia's hakkelende manier van spreken, die Olga zich nog altijd kon herinneren. Hier en daar was een woord onderstreept.

Eerst Josef, daarna Leo, ze zou ze nooit meer zien, dacht Olga. Plotseling voelde ze een harde duw in haar rug, en toen leek het alsof de grond onder haar voeten bewoog. Blijkbaar wist Sonia niet waar haar kinderen verbleven. Waren ze gewoon verdwenen? Olga las de brief een paar keer. Langzamerhand hield de grond op met bewegen. Ze waren niet gewoon verdwenen, ze hadden hun verdwijning gepland. Josef, de oudste, was zonder aankondiging niet teruggekeerd uit Engeland, waar hij had deelgenomen aan een internationaal zwemkampioenschap. Niemand had het verwacht, hoewel het altijd te verwachten viel, er waren talrijke andere voorbeelden, toneelspelers, dansers, schrijvers. Een geluk voor hem, sprak Olga hardop. Een geluk. Sonia had vermoedelijk niets van zijn plan geweten, dat was ook beter zo, hoe minder ze wist, des te magerder was de opbrengst voor degenen die haar dochter zouden verhoren, mocht het zover komen. Je moest rekening houden met de censuur, je moest altijd rekening houden met de censuur, maar vooral als je een brief schreef. De ervaring leerde dat in brieven altijd maar de halve waarheid stond, de rest zochten de waakhonden er wel naar eigen goedgevoelen bij. Sonia schreef niet waar hij nu was, of hij zich nog in Londen ophield of Londen al had verlaten. Ze wist het waarschijnlijk niet. Amerika! Ga naar Amerika! riep Olga hen na.

Leo had wel afscheid genomen van Sonia voor hij was vertrokken. *Niet zonder een woord...* Anders dan Josef. Leo was anders dan Josef. Sonia schreef niet hoe en waar hij in het geheim de grens was overgestoken, maar Olga nam aan dat ze het wist. Wist ze waar hij nu was? Als ze het wist, deed ze er goed aan het er niet over te hebben. Elke brief kon worden geopend, elke zin geïnterpreteerd. Leo was – ze dacht even na – eenentwintig, als kind was hij vaak bij Olga geweest. Zijn foto stond op haar nachtkastje. Zijn gezicht was altijd bij haar. Ik zal je nooit meer zien, Leo. Terwijl Sonia's gezicht zich maar met moeite op liet roepen, zag ze *hém* altijd voor zich. Ze zag een dertienjarige. Hoe hij er nu uitzag, wist ze niet. Hij had haar al in geen jaren meer opgezocht. Zo lang had ze ook haar dochter niet gezien. Sonia had geen foto meegestuurd. Ze waren dus allebei weg.

Ze kreunde. De koele herfstlucht was vervuld van de echo van deze ene zucht die ze zich veroorloofde, en als het niet de lucht was, dan wel de leegte in haar hart, die weergalmde door deze echo, een tombe, een graf, waarin alles was begraven wat ooit belangrijk voor haar was. Het is allemaal voorbij. En hij is in veiligheid. Bijna alles is voorbij. Hoe vaak had ze hem niet over Amerika verteld, alleen hem! Ze had hem verteld over de aankomst in de haven van New York en de skyline van de stad zo overtuigend beschreven alsof ze die met eigen ogen had gezien. Ze haalde diep adem. Er ontsnapte geen tweede zucht aan haar lippen. In de verte klonk een knal. Een schot, was de jacht al geopend? Voor het eerst sinds Franz' dood ging Olga op de zelfgetimmerde bank zitten die voor het huis stond, op de plank die hij als jonge man op maat had gezaagd om hem daarna met een roestige schaaf en schuurpapier net zolang te

bewerken tot hij helemaal glad was. Sinds zijn dood werd hij alleen nog gebruikt door rondzwerfende katten. Het hout gaf een beetje mee onder Olga's gewicht, ongeveer zoals de knie van een man, en precies zo voelde het toen ze ging zitten.

12

Op een dag in oktober ging Andreas bij zijn opa op bezoek. Zijn moeder hoorde er pas later van. Als hij het haar 's avonds niet had verteld, zou ze het nooit hebben geweten. Zeker niet van haar vader. Van een verzorgster niet per se, maar misschien. Toen hij aankwam zat er niemand achter de receptie. Onderweg naar de kamer van zijn opa kwam niemand Andreas tegemoet. Aan zijn aanwezigheid werd net zo weinig aandacht geschonken als aan de afwezigheid van zijn opa een klein halfuur later.

Martha was verbaasd en verheugd toen Andreas vertelde dat hij op eigen initiatief had gehandeld, geheel spontaan, omdat hij toevallig in de buurt van de kliniek bij een vriend op bezoek was geweest. Er volgde de een of andere gemompelde naam, die niemand zou onthouden. Zijn moeder kende zijn vrienden niet en vroeg ook niet naar hen. 'Ach, wat leuk,' had ze gezegd, en toen: 'En?' Het was voor het eerst dat hij zijn opa niet samen met haar, maar alleen en vrijwillig had bezocht.

'Wat voor indruk had je van hem? Hoe heb je hem aangetroffen?' Aangezien ze zelf uitstekend op de hoogte was van de actuele toestand van haar vader – ze had hem immers twee dagen geleden nog gezien –, kon het doel van haar vraag alleen maar zijn dat ze in elk geval voor een paar seconden Andreas' inschat-

ting van de toestand van zijn opa op zich wilde laten inwerken, een inschatting die, zo wilde ze graag hopen, op positieve wijze afweek van de hare. 'Zoals altijd, niet anders,' zei Andreas. 'Niet beter, niet slechter dan de laatste keer.' Dat was in juli geweest. Andreas keek zijn moeder vragend aan. 'Nee, waarschijnlijk niet. Het zou ook een wonder zijn. En heeft hij niks gezegd?'

Andreas schudde zijn hoofd.

'We zullen het wel niet meer meemaken dat daar verandering in komt,' zei Martha peinzend, en terwijl ze sprak werd haar stem met elke lettergreep zachter, zodat ze op het moment dat ze het volgende bord oppakte om het af te drogen amper nog te horen was, alsof ze zich zojuist had aangepast aan degene over wie ze het hadden. Het gesprekje vond plaats in de keuken, Andreas stond bij het raam, Martha bij de gootsteen. Daarna zwegen ze. De keuken was het niemandsland dat niemand graag betrad, sommigen zo goed als nooit, het was niet Martha's rijk, zoals het het onbetwiste rijk van haar moeder was geweest, die zich daar het liefste had teruggetrokken, in haar keuken ('mijn koninkrijk'), waar ze bescherming vond tegen alle vijandelijkheden waarmee het leven niet zuinig was, een mening die ze vaak en graag verkondigde. Martha moest zichzelf stevig vermannen om het bord dat ze in haar hand hield weg te leggen en het volgende te pakken, dat met de rest van het serviesgoed al een kwartier stond uit te druipen, en plotseling floepte het eruit: 'Wat vind ik het toch vreselijk allemaal...' Of had ze het alleen maar gedacht? Andreas deed in elk geval alsof hij niets had gehoord (misschien had ze wel zo zacht gesproken dat hij het helemaal niet kon horen), en vroeg: 'Waar is papa?' - 'Naar handbal. Het is vrijdag,' antwoordde Martha.

‘O ja.’ Andreas wilde zich omdraaien, maar ze hield hem tegen. Ze deed iets wat ze anders nooit deed, ze hield hem vast bij zijn mouw. Wat wilde ze van hem? ‘Hoe was het dan?’ vroeg ze. ‘Jullie hebben toch iets gedaan samen, hebben jullie samen iets gedaan, dat hebben jullie toch, of niet?’ – ‘Tuurlijk,’ zei Andreas terloops, en hij bleef staan en vertelde over hun uitstapje naar het park naast de kliniek, met de hertenkamp en de vijvers met waterlelies. ‘Ja, maar alleen een wandelingetje. Hij is nog aardig fit.’ Martha had zijn mouw al losgelaten.

‘Hij is niet gebrekkig, hij lijdt aan iets heel anders,’ antwoordde Martha licht geïrriteerd. ‘Natuurlijk kan hij lopen, heel goed zelfs,’ vervolgde ze. ‘Hij zou niet ver komen,’ zei Andreas. Martha keek hem aan. Hij zei: ‘Hij zou verdwalen.’ – ‘Ja, waarschijnlijk wel,’ zei Martha, ‘dat is waar.’ Ze wierp een korte blik op de elektrische keukenklok, een verjaardagscadeau van haar kinderen. Het was even voor halfacht.

Was het lafheid of gemeenheid, medeleven of medelijden dat hij haar niet kon vertellen wat hij wist maar zich tegenover haar wel voortdurend, en vooral op vrijdagavonden, te buiten ging aan venijnige toespelingen die ze blijkbaar niet doorzag? Het zou hem, afgezien van de vereiste zelfoverwinning, niet meer dan een paar woorden kosten en dan zou de wereld in zijn ouderlijk huis niet meer dezelfde zijn. Hij had de macht om het op z’n kop te zetten, dak naar beneden, vloer omhoog. Maar hoezeer hij ook naar verandering snakte, hij was niet van plan om die zelf te veroorzaken. En dus bleef alles bij het oude.

Andreas verzweeg waar hij het met zijn opa over had gehad. Hij was spraakzamer geweest dan ze hem normaal thuis en op

school kenden. Hij had op opa's kamerdeur geklopt, maar wie had er moeten antwoorden, aangezien de beide andere patiënten aan de thee zaten en opa weigerde een woord te spreken? Toen Andreas voorzichtig de deur opendeed, zag hij hem midden in de kamer staan, alsof hij hem al had verwacht, wat niet onmogelijk, maar zeer onwaarschijnlijk was. In elk geval zag hij eruit alsof hij iets van plan was. Zijn blik dwaalde onrustig heen en weer, naar boven naar het plafond, naar beneden naar de vloer en vluchtig, haast angstig, slechts één keer naar Andreas, daarna meteen weer weg. Andreas stak zijn hand naar hem uit, maar zijn opa maakte geen aanstalten om hem te schudden. Toen Andreas uiteindelijk de hand van zijn opa pakte had hij hem het liefste meteen weer losgelaten, zo slap en willoos was deze; bloot en koud lag hij in de zijne. Vroeger was de handdruk van zijn opa stevig geweest, je kon je er niet uit losmaken, nu was het alsof buitenaardse wezens hem hadden ontvoerd en alleen het omhulsel hadden achtergelaten. Zwijgend deed Andreas een paar stappen achteruit. Hij wachtte. Eerst gebeurde er niets. Andreas had geen haast, zijn opa ook niet.

En toen draaide de oude man twee keer om zijn as, stopte abrupt en bewoog gedurende enkele seconden helemaal niet. Hij hield zijn adem in, ademde vervolgens luid uit. Stijf als een marionet liep hij op een van de drie manshoge, van ventilatieroosters voorziene metalen kasten af die tegenover de drie ijzeren bedden stonden die de rest van het vertrek vrijwel geheel in beslag namen, en maakte hem open. Waar hij de sleutel vandaan had, of hij die al in zijn hand had gehad of uit zijn broekzak had gepakt, kon Andreas niet ontdekken. Bliksemsnel draaide hij hem twee keer rond in het slot, opende de kast

waarin zich zijn kleren en overige eigendommen bevonden en pakte een van de drie jassen van de haak, een dunne, zo vastberaden alsof hij precies wist wat de temperatuur buiten was. Uit de rest van zijn gedrag mocht dan wel het tegendeel blijken, maar hij bevond zich nog op deze aarde, hij was niet ontvoerd door buitenaardse wezens. En als dat toch het geval was, dan zat het buitenaardse in hem, zei Andreas bij zichzelf. Hij pakte zijn pet.

‘Wat is er aan de hand? Wat is er met je aan de hand?’ vroeg Andreas; hij vond het leuk om met zijn opa te praten zoals hij vroeger nooit met hem had gepraat, maar hij kreeg geen antwoord, en dus bleef het tijdens het verdere bezoek bij deze ene vraag, die alleen over de lippen van de kleinzoon kwam omdat hij geen antwoorden hoefde te verwachten. ‘Volgens mij ben je gewoon koppig of zo,’ zei Andreas nadat zijn opa de pet had teruggegegd op de hoedenplank. ‘Daarom praat je niet meer met ons. Je praat zeker alleen maar met je collega’s.’ Hij lachte. Geen weerklank. Geen teken dat hij hem had herkend. ‘We doen alleen maar een spelletje,’ zei hij. ‘We doen een spelletje. Jij luistert en doet alsof je er geen woord van begrijpt. Of je luistert niet en doet alsof je alles begrijpt. Ik zal je wat vertellen,’ vervolgde hij, vastbesloten om zijn opa het vermaak te bieden waar verder niemand hem aan kon helpen. Hij moest zijn pleziertje hebben, ook al begreep hij er niets of alleen maar de helft van. Zoals zijn opa zich vroeger, toen Andreas klein was, zorgen om hem had gemaakt, wilde hij zich nu om hem bekommeren, de rollen waren omgekeerd, ze zaten niet meer samen op de vloer, maar verder was alles net als toen, behalve dat er niemand vragen stelde. ‘We gaan nu naar buiten,’ zei Andreas en hij haalde de oude man uit zijn verstarring, hij

pakte de slappe hand van zijn opa en maakte hem los van de aanblik van de open kast.

Twintig minuten later stonden ze voor de hertenkamp. Geen van de dieren die op de verbleekte fotoborden waren afgebeeld liet zich zien, noch onder de hoge beuken, noch in het struikgewas. 'Of ze zijn aan het vreten, of ze worden zelf opgevreten,' zei Andreas met een grijns. Door zich niet te verroeren volhardde zijn opa er op zijn manier in te wachten tot zich misschien een ree of een hert liet zien. De hertenkamp bleef leeg. 'Laten we naar de eenden gaan!' Maar zijn opa bleef staan en staarde voor zich uit. Dus bleven ze nog een tijdje staan uitkijken naar iets wat er niet was, tot Andreas na enig aandringen zijn opa eindelijk bij het hek wist weg te lokken. 'Er is niets,' zei Andreas, 'alleen maar bomen en stront, die beesten zijn er gewoon vandoor,' zei hij en hij dacht: als hij dat snapt, moet hij er misschien wel om lachen. Hij leek hem niet te horen. Andreas lachte hardop. Zijn opa bleef zwijgen. Wonderen waren ook deze middag niet te verwachten.

Als zijn opa zich al voor iets interesseerde, dan was het voor het verdorrende blad dat op de weg lag. In elk geval was dat nu het enige waar hij oog voor had. Zijn blik strak op zijn eigen voeten gericht, die over de bladeren liepen alsof het een kostbaar tapijt was, bleef hij om de paar stappen staan. Het lopen leek hem ietwat moeilijk af te gaan, maar zijn gezicht bleef rustig, hij had duidelijk geen pijn. Het moest wel iets anders zijn dat hem boeide en liet treuzelen. De wandelaars die hen tegemoet kwamen wekten zijn belangstelling net zomin als degenen die hen inhaalden, hij daarentegen wekte hun belangstelling wel wanneer hij uitweek voor een onzichtbare hindernis. Als iemand hem had aangevallen, al was het maar

met woorden, dan zou Andreas hem hebben verdedigd, hij wist alleen niet hoe.

Uiteindelijk lukte het hem om zijn opa van de weg af te lokken. Zachtjes duwde hij hem opzij. Het rook er wel naar kattenpis, maar toch gingen ze op de eerstvolgende bank zitten. De heg erachter vormde een donkergroene nis van dicht gebladerte. Minuscule pluimpjes bloeiden onopvallend, daartussen dartelden wespen en muggen. Hier waren ze ongestoord, niemand zou bij hen komen zitten. Vette zwarte bosmieren vervolgden met militaire precisie hun eigen weg, op sommige plekken werd deze breder, op andere bestond hij uit twee banen. Achter hen ritselden vogels in gebladerte en onderhout, op zoek naar voedsel.

‘Het is fijn om hier te zitten,’ zei Andreas en ging zonder overgang verder, ‘maar ik moet je nog iets vertellen wat misschien minder fijn is. Als ik het weet moet jij het ook weten, en als jij het weet delen we een geheim. Iedereen zou het moeten weten. Ik bedoel, iedereen die het aangaat. Misschien zou het beter zijn als iedereen die er niet bij betrokken is het wist, maar hen interesseert het natuurlijk niet. Eerlijk waar, het gaat alleen ons aan, toch, alleen ons, omdat wij erbij betrokken zijn.’

Hij schoof nog wat dichtër naar zijn opa toe zodat hun lichamen elkaar raakten en hij begon te vertellen, meer dan hij wist, hoe langer hij sprak, hoe meer hij vertelde. Hij praatte zachtjes en niet te snel, want hij hoopte dat wat hij zei de hersenen van zijn opa via omwegen of met vertraging uiteindelijk toch zou bereiken, als hij maar langzaam en duidelijk genoeg sprak. Duidelijk spreken viel hem zwaarder dan zachtjes spreken. Hij fluisterde haast. Hij vertelde dat hij zijn

vader een paar maanden eerder op had willen zoeken op zijn kantoor en hem in plaats daarvan had betrappt op een afspraakje met zijn minnares. 'In het geheim en in alle openheid. Het is absurd. Is het niet maf, hartstikke maf! Geheim kun je het eigenlijk niet noemen, ze hadden midden in de stad afgesproken, waar iedereen ze kan zien, pal voor zijn kantoor, onder de ogen van zijn collega's. Ik had natuurlijk kunnen denken dat ze een kennis van hem was, maar ik zag meteen dat er iets aan de hand was, ik r[ook] het. Het was hartstikke makkelijk om hen te betrappen, hoe minder ze er rekening mee hielden, hoe waarschijnlijker het was dat ze betrappt werden. Snap je? Ik stond hier, en zij stonden daar.' Andreas strekte zijn hand uit en wees naar voren. 'Je weet dat de straat breed is, en ik stond zo dat ze me niet konden zien. Ik ben niet overgestoken, ik ben blijven staan, ik wilde het precies weten. Je weet toch waar het is, je weet toch waar papa's kantoor is?' Andreas bekeek zijn opa van opzij en wist zeker dat hij geen idee had waar Andreas het over had. 'Je weet wel wat ik bedoel. Maakt ook niet uit. Ik zal je nog meer vertellen, ik zal je alles vertellen.'

Hij beschreef zijn bevindingen uitvoeriger dan noodzakelijk en voorzag ze ongegeneerd van allerlei opsmuk, wat ze, vond hij, aantrekkelijker maakte. 'De vrouw met wie hij naar bed gaat heet Silvia Zweifel, en ze is op de hoogte, ze weet alles van ons en mama, van ons, de kinderen, en jou, waar je bent, wat je doet, wie je was en wat er nu aan de hand is.' Opa reageerde niet. 'Ze is knap en weet wat ze wil. Vermoedelijk is ze twintig jaar jonger dan hij. Het is nu al meer dan een halfjaar aan de gang. Als hij mama niet snel verlaat, zal Sylvia hem verlaten, je zult het zien. Als ze niets meer aan hem heeft, zoekt ze een ander. En dan? Je weet het niet. Het is wel je eigen dochter

die hij bedriegt.' Hij beschreef Walters minnares zo plastisch voor hem als hij haar in werkelijkheid helemaal niet had gezien, als een aantrekkelijke vrouw met goede manieren en doorzettingsvermogen. Vage lijnen namen duidelijke vormen aan. Nadat ze tot dan toe alleen rugaanzicht, lichaamsbouw, loopje, houding, kleding en kapsel was geweest – en zelfs dat was in de loop van de afgelopen weken bijna volledig vervaagd –, kreeg ze nu een gezicht, een geur en een stem die hij in werkelijkheid nooit had gehoord, want hij had de verleiding om haar te belen, alleen om haar stem te horen, weerstaan, omdat de gedachte om op te hangen zonder zijn naam te noemen hem tegenstond. Hoe langer hij over haar praatte, des te groter werd de prikkel om het weinige wat hij had gezien naar eigen goeddunken op te smukken, en aldus beschreef en corrigeerde hij haar naar beste kunnen en hij constateerde dat hem dat geen enkele moeite kostte, dat het hem meer moeite kostte om zijn fantasie in toom te houden dan haar de vrije teugel te laten. Misschien deed het zijn opa wel goed, zei hij bij zichzelf, misschien bracht het hem wel op andere gedachten, misschien op die gedachten waar het hem aan ontbrak om tevreden te zijn. En wat maakte het nu eigenlijk uit als het hem niet raakte of choqueeerde? Het raakte en choqueeerde Andreas toch ook niet, dus dan waren ze het daarover eens.

Er was niemand die zijn woordenvloed onderbrak of tegenhield, hij hoefde geen blad voor zijn mond te nemen, hij kon de waarheid verdraaien zoveel hij wilde door haar bij elkaar te fantaseren en haar bij elkaar fantaseren door haar te verdraaien. Hoe meer hij zich losmaakte van wat hij daadwerkelijk had gezien, hoe duidelijker hij zag wat er in Silvia's woning was gebeurd en elke vrijdagavond – en af en toe 's middags –

nog altijd gebeurde, zo duidelijk dat hij het niet als een verzinzel wilde beschouwen. En zelfs als het verzonnen was, betekende dat nog lang niet dat het niet met de waarheid overeenkwam.

Andreas werd uit zijn gedachten gehaald toen Martha hem de vochtige theedoek in zijn hand duwde. Ze verliet de keuken omdat de telefoon ging. Ze rende bijna, waardoor ze zich aan iets stootte. Waarom zo'n haast, de telefoon rinkelde pas voor de derde keer. Ze nam op, en aangezien ze haar stem verhoef om zich verstaanbaar te maken en tegelijkertijd probeerde om niet al te hard te praten, kon hij horen dat ze met haar buitenlandse student sprak, en daarom spitste hij zijn oren. Hij was Leo tot nu toe slechts één keer in de gauwigheid tegengekomen, toen hij net afscheid nam van zijn moeder. Dat was op een middag geweest, twee weken geleden. Leo stond in de deuropening. Een paar jaar ouder dan hij, twintig, tweeëntwintig, een en al aanwezigheid. Hij leek hem amper op te merken. Lichtjes van Martha afgewend had hij naar buiten gekeken, alsof iemand daar op hem wachtte, waar afgezien van voortuinen, heggen, bomen, muren en daken niets te zien was. Andreas was blijven staan en had zijn schooltas onder zijn arm geklemd en zijn handen in zijn broekzakken gestopt om zichzelf een nonchalante houding te geven, vermoedelijk had hij daarmee het tegendeel bewerkstelligd. Leo, die geen haast had, had hem slechts vluchtig aangekeken.

‘Dit is mijn leerling, Leo, dit is mijn zoon,’ had Martha gezegd en ze had zichzelf tot een bepaalde onbevangingheid gedwongen. Hij kende dat van haar. Ze speelde dat niet slecht.

Hem – misschien ook Leo – was het echter niet ontgaan dat

ze was vergeten zijn naam te noemen; daarna was het te laat geweest om dat nog te doen. Misschien was zijn naam tijdens de les gevallen (mijn zoon heet Andreas, mijn dochter Barbara); daar kwamen vast dingen ter sprake die verder gingen dan zinsbouw en spelling. Of zijn vader haar leerling ooit had gezien? Toen ze elkaar kort daarop een hand gaven, keek Leo hem in zijn ogen en Andreas keek onwillekeurig weg. Tegen Leo's blik hield hij geen stand. Nog geen zeven jaar ouder dan Andreas had Leo de drempel naar volwassenheid al lang overschreden. Zonder daar een woord aan vuil te hoeven maken, leek hij alle mensen uit zijn leven uit te sluiten die zijn ervaringen niet hadden gedeeld. Wie niet hetzelfde had meegeemaakt als hij, zou hem nooit helemaal begrijpen. Over zijn verleden – dat ze moest kennen – sprak Martha nooit, omdat niemand ernaar vroeg.

Dit was dus de jongeman die zijn moeder aan de bezigheid had geholpen waar ze zo enthousiast over was geraakt dat het gebrek aan belangstelling van haar gezin haar inmiddels onverschillig leek te laten. Andreas was het liefste weggerend. Leo nam afscheid. Ze hadden niets gemeen. Leo bleef gelaten. Zijn blik nam Andreas oppervlakkig op, als de open lens van een fotocamera die meteen weer dicht zal gaan. Niets bleef op de oppervlakte van deze koude lens plakken. In Leo's ogen was Andreas vast niets anders dan een van de vele jongens op de onontgonnen planeet waarop Leo met de hulp van zijn lerares net vaste voet probeerde te krijgen.

Die nacht had hij over Leo gedroomd. Tussen dromen en ontwaken in piekerde hij erover wat voor toeren hij zou moeten uithalen om Leo's aandacht op zich te vestigen. In de dagen die volgden werd hij steeds weer overvallen door een ge-

voel van teleurstelling en onbegrepenheid. Hij probeerde het in zijn dagboek te beschrijven, maar het resultaat was onbevredigend. Hij zat daar maar te wachten tot het pijnlijke gevoel terug zou komen; zodra het kwam wilde hij dat het weg was, en zodra het weg was wenste hij dat het er weer was. Als hij het niet zou documenteren zou het sneller vervagen; dus schreef hij erover in zijn dagboek. Hij had Leo graag willen zien zonder zelf gezien te worden. Maar hoe moest hij dat aanpakken? Martha had haar lessen zo gepland dat ze niet gestoord konden worden. Aan Leo denken maakte hem bang, een angst die hij niet wilde missen.

Bij hun ontmoeting had Andreas geknikt en iets gemompeld en zich daarbij aan zichzelf en zijn gemompel geërgerd, dat in onmiskenbare tegenstelling tot Leo's misschien te duidelijk gearticuleerde, maar helderder manier van spreken stond. Daarna was hij naar boven vertrokken. In zijn kamer was hij naar het raam gelopen om een laatste blik op de leerling van zijn moeder te werpen. Met zijn beide handen diep in zijn broekzakken gestoken, de leren map onder zijn rechterarm, liep Leo met kordate tred weg. Naast hem moest Andreas er wel als een zwakkeling uitzien.

Leo kon niet weten dat de zoon van zijn lerares hem voor het raam stond na te kijken. Dat gaf Andreas in elk geval een voorsprong. Leo draaide zich niet meer om. Aangezien hij niet bij de familie hoorde, had hij geen reden om zich om te draaien en te zwaaien. Leo leek in het bezit te zijn van alles wat Andreas niet had. Leo had een geschiedenis, en waar die ook uit bestond, verlies, teleurstelling, revolutie of vertrek, het was een geschiedenis vol ervaringen die Andreas ontbeerde. In het beste geval mocht hij de vage hoop koesteren op een toekomst

die goed zou maken wat hij tot nog toe had moeten missen.

Nadat Leo uit zijn blikveld was verdwenen, had Andreas aan zijn bureau naar het schrijfblad zitten staren. De deur had hij uit voorzorg op slot gedaan, hij wilde niet gestoord worden. Hij wilde reizen. Dat zou hem lukken.

13

Waar blijft Mazko, waar blijf je? Olga praatte zoals gewoonlijk in zichzelf, buiten regende het pijpenstelen. Dat de hond nog niet terug was baarde haar zorgen. Ze had hem geroepen, ze zou hem blijven roepen, wat kon ze anders doen, waar moest ze hem zoeken? Niets kon haar meer verontrusten dan dat hij wegbleef, ze rekende op hem, ze had hem nodig om hem net zo lang onder zijn kin te kroelen tot hij zijn uitputting beetje bij beetje op haar overdroeg. Maar hij was er nog niet, en ze werd niet moe. Waar ben je toch?

Het moest vijf uur zijn, en buiten was het bijna donker. De kippen had ze al in hun hok opgesloten. Ze zat in het donker en keek naar buiten. Ze had nog geen licht gemaakt. Nog nooit was Mazko na het invallen van het duister thuisgekomen, hij was altijd voor die tijd thuis geweest. Hij zal de weg wel vinden, zei ze bij zichzelf, haar blik naar buiten gericht waar behalve de schaduw amper iets te onderscheiden viel, zijn reukzin zal hem de weg wijzen, hem sturen en aansporen. Ze praatte altijd in zichzelf, ook in gezelschap van anderen zou ze in zichzelf hebben gesproken.

Waar blijft Mazko? vroeg ze steeds weer, en de angst dat hij langer weg kon blijven, een angst waar ze akelig van werd, werd groter met iedere keer dat ze hem riep en elke teug adem die ze naar binnen zoog, en hoe donkerder het werd, en na-

tuurlijk werd het terwijl het regende en de wind aan de losse luiken en dakpannen rukte steeds donkerder, des te onwaarschijnlijker leek haar de terugkeer van de hond. Waar bleef hij nou, wat was er met hem gebeurd?

Ze had de kippen in veiligheid gebracht voor de vossen. Zodra ze ze insloot werden ze rustig, uit de kippenstal was al snel geen geluid meer te horen. Olga wist niet wat daar gebeurde. Ze had geen trek, niet in de eieren die ze die ochtend had geraapt, niet in iets anders, haar eetlust was met het wachten op Mazko beetje bij beetje verdwenen. Nu was ze alleen een beetje misselijk. Zolang Mazko niet thuis was, zou ze als verlamd blijven en geen honger voelen.

Waar is de hond? Het licht van de zon, die zich vandaag slechts aarzelend en steeds maar gedurende een paar seconden had laten zien, was een onbeduidende herinnering aan een dag die niet anders zou zijn verlopen dan tal van andere dagen als ze die brief, die ze had verscheurd, niet had ontvangen. Over een paar weken is het kerst. Wat erin had gestaan had zich in haar geheugen gegrift als de afdruk van een brandijzer. De kleinkinderen waren weg en haar blijdschap daarover vergezelde hen, haar goede wensen begeleidden hen naar het buitenland, naar New York en waar ook ter wereld.

Wat een geluk, en het ga jullie goed. Laat je niet meer zien, neem je nieuwe leven in eigen hand, net zoals ik het zou doen. Het ga jullie goed, het ga jullie beter. Maar waar bleef Mazko?

Haar moeder had beweerd dat wie over paarden droomde, post zou krijgen van degene van wie hij die het liefste wilde krijgen. Had ze afgelopen nacht niet over paarden gedroomd?

Als dat zo was, bewees het de juistheid van dit bijgeloof, het onwaarschijnlijke was gebeurd omdat het niet onwaarschijn-

lijk was. Via zijn moeder had Leo iets van zichzelf en zijn pas-verworven vrijheid laten horen. Ze was er zeker van dat hij al in Amerika was. Ze was er zeker van dat ze nooit meer iets van hem zou horen. De gedachten hadden geen papier, geen pen, geen letters nodig, het volstond ze te denken om ze de wereld in te sturen, tot in de verste uithoek van dat rare land. Ze zou ook dan met hem kunnen praten als ze inderdaad niets van hem hoorde. Ze hoopte dat haar gedachten hun weg naar hem konden vinden, en de zijne naar haar. De bruine Mazko kwam niet terug. Ze riep hard, ze riep zacht, hij gaf geen antwoord.

Om halfnegen zat ze nog altijd voor het raam. Ze moest zichzelf dwingen om haar post te verlaten. Ze deed dat niet omdat het verstandig was, maar om afleiding te zoeken. Het duurde nog een poosje voor ze besloot bij het raam weg te gaan, naar bed te gaan, maar ze rekende er niet op dat ze de slaap zou kunnen vatten. Die zou wegblijven, net als haar hond. Ze liep naar buiten, de vochtige nacht in, en riep hem opnieuw.

Daarna trof ze enkele ongewone voorbereidingen, die haar voor korte tijd wat afleiding verschaften. Ze zette Mazko's volle eetbak, die zo oud was dat ze zich niet eens kon herinneren wanneer ze hem had gekocht, voor de deur, die ze tegen iedere gewoonte in op een kier liet staan, voor het geval dat Mazko midden in de nacht op zou komen dagen. Om te verhinderen dat de wind de deur zou dichtslaan, legde ze een stuk hout tussen deur en drempel.

Vervolgens ging ze naar de slaapkamer. Het bed was opgemaakt, het vertrek was ijskoud. Normaal zou ze een kruik tussen laken en deken hebben gelegd. Normaal zou ze zich voor het naar bed gaan hebben gewassen. Vandaag maakte ze niet

eens haar haar los om het te kammen, ze kleedde zich uit, ging in bed liggen, luisterde en wachtte. Ze vouwde haar handen en probeerde te bidden, ze wilde God vragen om haar te helpen en Mazko te vinden en terug te brengen. Ze brak de dialoog af. De ongebruikelijke bezigheid kwam haar al te dwaas voor. Ze had sinds Franz' dood niet meer gebeden en God was weggegaan. Ze hadden elkaar niets te zeggen. De kaars op het nachtkastje brandde geleidelijk aan op. Ze keek naar Leo's foto en dacht nog: Leo en Mazko, ze lijken op elkaar.

Kort voor kerst sprak Leo voor het eerst over Laura. Het had die ochtend heftig gesneeuwd, en misschien gaf dat de doorslag om Martha, van wie hij wist dat hij op haar terughoudende belangstelling kon rekenen, over Laura te vertellen, want hij had haar op een winterdag ontmoet, op een dag die op deze leek. Slechts zelden deden de dingen hier hem denken aan de dingen daar, maar op deze dag was dat het geval.

Het sneeuwde en het hield weer op met sneeuwen. Het begon opnieuw en het hield weer op. Zo ging het de hele dag door, tot in de avond. De hemel sloot zich en opende zich. Wie dat niet zag was blind. 's Nachts hield het op. De volgende ochtend sneeuwde het weer.

Dat hij over Laura vertelde gebeurde vanzelf, vanwege de sneeuw, waaronder een dunne ijslaag was ontstaan waar je makkelijk op kon uitglijden. Leo begon opeens te praten, maar op Martha kwam het wellicht zo over alsof hij zich er lang op had voorbereid, alsof hij lang over de woorden had nagedacht, in elk geval over de inleidende woorden (over de sneeuw en de kou), wat niet het geval was. Hij was niet van plan geweest om erover te praten, het schoot, het borrelde, eerst bijna tegen zijn wil, uit hem op, dwingend en niet te stuiten. Martha liet hem begaan, liet hem praten, stelde amper vragen, moedigde hem aan door te zwijgen, niet door de

paar woorden die over haar lippen kwamen, ze hield zich op de achtergrond, leunde naar voren, zoals ze altijd deed, hij zou niets anders hebben verwacht als hij zich erop had voorbereid, maar hij had zich niet voorbereid en hij verwachtte niets. Zijn moed verraste hem, de snelheid waarmee hij sprak, de lichtheid waarmee hij van de ene in een andere taal vertaalde. Het was een oefening en tegelijkertijd een biecht; hij rekende niet op absolutie. Wel verwachtte hij een zeker begrip. Naar hem scheen drukte zich dat het sterkst uit in Martha's zwijgen. Begrip en zwijgen, een onafscheidelijk paar, waren veilig bij haar opgeborgen.

Al bij de eerste zin merkte Martha dat haar leerling af zou wijken van de les zoals ze hem normaal aanhielden. Ten eerste maakte hij een minder geconcentreerde indruk dan anders. Alles was helemaal anders. Na Leo's eerste woorden maakte zich iets in Martha los, alsof dat wat hij haar wilde vertellen iets met haar te maken had, maar het had helemaal niets met haar te maken, niet in het minst. Op onverklaarbare wijze viel er iets van haar af. Op onverklaarbare wijze had ze de indruk dat ze nu de waarheid ervoer, iets waarnaar ze nooit eerder had gezocht en wat ze daarom ook niet had gemist. Ze kreeg een soort cadeau. Het was alsof Leo haar bedankte. Waarvoor? Ze leunde met haar ellebogen op de rand van de tafel, sloeg haar handen in elkaar, legde haar kleine ronde kin op haar ivoor-kleurige knokkels – in de winter was haar huid altijd erg wit – en luisterde aandachtig; deze houding leek haar opnamecapaciteit te vergroten; het leek alsof zijn woorden binnen in haar door onzichtbaar vloeipapier werden opgezogen. Terwijl hij sprak, bleef haar gezicht haast zonder uitdrukking. Leo praatte zonder op te kijken, niet te snel, maar zonder te stoppen.

Hij had tijd, hij wist dat ze tijd hadden, hij wist dat ze hem zou laten praten zoveel hij wilde, zolang hij kon. Terwijl ze hem aankeek keek hij naar zijn schriften, zijn blik was op de tafel gericht, slechts zelden keek hij op, dan ontweek Martha zijn blik, wat niet altijd lukte, een keer bleef haar blik langer op hem rusten dan bedoeld – op zijn mond – en toen wist ze niet waar ze moest kijken; als ze wegkeek zou hij kunnen denken dat ze zijn blik ontweek omdat wat hij vertelde pijnlijk voor haar was, maar als ze hem bleef aankijken kon hij zich, misschien zonder het te willen, gedwongen voelen om hetzelfde te doen. Maar ook dat moment ging snel voorbij, er bleef geen tijd over om na te denken. En uiteindelijk maakte het haar ook niet uit of het hem stoorde of niet. Leo was al verder, zijn blik was weer op het schrift gericht, ze volgde zijn woorden, hij praatte. Luisteren kostte haar geen moeite. Soms werd ze moe als anderen praatten, maar nu niet. Ze was klaarwakker, alsof ze een boek las. Als ze las viel ze nooit in slaap. Ze vond het niet moeilijk om zich in de wereld van de romanheld te verplaatsen. Om te begrijpen wat hij vertelde hoefde ze zich maar een beetje, bijna niet, te concentreren. Ook als hij weinig zou hebben verteld, veel minder dan hij in werkelijkheid deed, dan had ze zich toch nog een levendige voorstelling kunnen maken van waar hij over sprak. Ze bleef aandachtig en met gespitste oren luisteren. Ze zag het allemaal heel duidelijk voor zich. Dat kwam niet doordat hij stilstond bij details, integendeel, hij liet, kon Martha slechts vermoeden, veel achterwege, misschien wel het belangrijkste.

Voor een buitenstaander zag het eruit alsof ze er alleen op lette of hij correcte zinnen vormde, want zijn verhaal mocht dan wel het karakter van een bekentenis hebben, het maakte

toch deel uit van de les, de les bleef de hoofdzaak, het doel van elke uitspraak, het draagvlak achter elk gesprek. Oppervlakkig gezien zag het er zo uit, maar er was niemand die op of onder het oppervlak van wat dan ook zou hebben kunnen kijken, Martha en Leo waren alleen. Laura was als schaduw aanwezig. Het oppervlak was zo glad als het ijs buiten en even broos in het geval dat iemand het zou proberen te breken.

Leo hoefde zijn woorden niet bij elkaar te zoeken, ze vonden geen hindernissen op hun weg; de woorden stroomden ongehinderd uit zijn mond alsof er een sluis opening waarachter het water zich had opgestuwd. Eenvoudige zinsconstructies volstonden. De zinnen waren kort en pregnant. Ze lieten er geen twijfel over bestaan wat hij ermee bedoelde, ze waren aanschouwelijk, soms bestond een zin – niet geheel foutloos – slechts uit twee, drie hoofdwoorden, geschreven zouden ze door een komma zijn gescheiden, gesproken zorgden daar de kleine pauzes voor die Leo inlaste. Af en toe een slordigheidsfoutje, onbelangrijk, Martha verbeterde niets, niets zou zo misplaatst zijn geweest als correcties.

Het spreken bezorgde Leo zo weinig moeite dat hij zich er, in elk geval later, over verbaasde hoe gemakkelijk het hem was afgegaan, haast alsof hij in een soort roes in zijn eigen taal had gesproken. Eerst zei hij: ‘Vandaag sneeuwt het. De sneeuw herinnert me aan een vriendin. De sneeuw, het wit.’

Dat was de inleiding. Hij richtte een enkele vragende blik op Martha. Ze wees hem niet af, schrok niet terug. Ze had er niets op tegen dat hij over sneeuw en een vriendin sprak die hij zich herinnerde, nu, nu de sneeuw hier viel, net als daar. Daar wilde hij over praten, Martha liet hem begaan. ‘De sneeuw is mooi en koud,’ vervolgde hij. Mooi, koud en wit,

alsof hij zijn lerares wilde bewijzen hoeveel begrippen hij had onthouden. In werkelijkheid confronteerde hij haar met iets anders. Met iets wat mooi noch wit was.

‘De sneeuw was wit, de lucht was helder, is helder geweest. Het was een dag als deze, een dag in de winter, een koude, witte, heldere dag als vandaag.’ Hij sprak zo duidelijk alsof iemand meeschreef of zijn stem het handschrift begeleidde, alsof hij zelf schreef, duim, middel- en wijsvinger op de vierkleurenpen gedrukt. ‘Ze heette Laura,’ zei hij, en de naam, die hij tegenover niemand anders zou hebben uitgesproken trof hem, amper genoemd, recht in zijn hart, en hij dacht wat hij niet kon zeggen: recht in het hart, dit keer in zijn eigen taal, alsof niet hij maar een vreemde het mes had getrokken en in zijn borst had gestoten, en diezelfde vreemde was het ook die de zin sprak: recht in het hart, hij was die vreemde. Laura paste bij Leo, Laura en Leo, dacht Martha, nauwelijks had hij de beide namen uitgesproken, horen bij elkaar. Ze had beide namen kunnen herhalen zoals ze waren uitgesproken – ze was immers zijn lerares en ieder woord maakte deel uit van de les, zelfs Laura en Leo –, maar ze bleef zwijgen. Ze legde het verband zwijgend: verwante zielen, Leo en Laura, twee geliefden. Nu komt het verhaal, dacht Martha.

Er volgde een perfecte zin: ‘We hebben elkaar ontmoet op een dag als deze.’ – ‘Perfect,’ zei ze. En toen nog een keer: ‘Perfect.’ – ‘Sneeuw,’ zei Leo. ‘Sneeuw,’ herhaalde Martha, en ook zijn knikken was niet meer dan een onderdrukte beweging. ‘We werden vrienden.’ Het woord dat hij wilde zeggen kende hij niet. Geliefden, dacht Martha, ze werden geliefden en bleven het een tijd. Ze knikte en stotterde: ‘Een liefdespaar.’ Haar was het duidelijk. Ze kende het woord. Geliefden. ‘Een liefdespaar,’ herhaalde Leo. ‘Ja,’ zei hij. ‘Ze was mooi, ze had zwart

haar, het haar was lang,' zei Leo. 'Lang haar, zwart haar.' Martha knikte, en tegelijkertijd kwam er een beeld in haar op, een voorstelling van Laura's gezicht, zwart haar, donkere wenkbrauwen, gewelfde wimpers, het beeld van een Italiaanse schoonheid.

'Ik hield van haar,' zei Leo. Ogen die veel te groot, wimpers die veel te lang waren, de wimpers van een vamp, dacht ze. Hij alleen weet hoe ze eruitziet, dacht Martha, terwijl ze zich Laura's grote opengesperde ogen voorstelde, en ze hoorde hem zeggen: 'Ik hield van haar, dat is...' – het woord schoot hem niet te binnen – '... passé. Ik heb haar verlaten. Passé.' Het enige woord dat hem niet te binnen schoot, was voorbij, passé.

'Voorbij heet dat,' zei Martha. En Leo: 'We zijn niet meer samen. We waren samen geweest. We zijn niet meer samen.' Martha had hem op de juiste verleden tijd moeten wijzen, maar ze deed het niet. Wat normaal gesproken deel uitmaakte van de les, gold vandaag niet. Ze begreep wat hij haar wilde zeggen. 'Ik weet niet waar ze nu is. Thuis, waarschijnlijk. Ik heb haar verlaten toen ik wegging, voor ik hierheen kwam, zonder afscheid. Is dat juist: verlaten?' Martha knikte. 'Ja, verlaten, dat is juist,' zei ze. 'Je hebt haar verlaten, zo zeg je dat.' – 'Ik weet waar ze is, ze is thuis, maar zij weet niet waar ik ben, ze kan het zelfs niet vermoeden. Is dat niet unfair?' Hij legde de klemtoon op de tweede lettergreep, ze corrigeerde hem niet, het was geen Duits woord, dat viel niet binnen haar bereik. Wie kon weten in hoeveel delen van de wereld deze beklemtoning de juiste was? Martha wist het niet, haar beheersing van het Engels was beperkt.

'Ik heb haar niets over mijn vlucht verteld, ik was stil.' – 'Je zweeg.' – 'Ik zweeg. Ik ben verdwenen, zonder een woord, stil.

Geen afscheid. Ik had een geheim, de vlucht.' Terwijl Leo sprak en Martha knikte observeerde hij zichzelf bij het praten, hij luisterde naar zichzelf terwijl hij sprak en had de indruk dat alles wat hij vertelde correct was geformuleerd, dat de volgorde van zijn woorden precies overeenstemde met wat hij had geleerd en wat hij wilde uitdrukken, dat alles klopte en toch niets met de waarheid overeenkwam. In elk geval niet zoals ze zich had gepresenteerd toen ze Laura en hem haar gezicht had laten zien, maar er was geen gezicht, geen waarheid, geen spiegel, geen samen, alleen deze merkwaardige last en Martha's les. Hij vroeg aan Martha: 'Bestaat onwaardig? Het woord?' – 'Ja, dat bestaat. Het komt van waarde, het wil zeggen, als je geen waarde hebt, als je die bent verloren. Dat betekent onwaardig.' Ze was ervan overtuigd dat hij begreep wat ze bedoelde, hij was ervan overtuigd dat ze wist waarom hij het vroeg. Ze gingen verder met de les, die leek op alle vorige lessen, maar in niets hetzelfde was.

Laura was de kleine kroeg waar hij, zijn broer en nog een stuk of tien andere mensen een biertje stonden te drinken samen met een vriendin binnengekomen, een medestudente van de medische faculteit die Leo slechts vaag kende; haar naam deed niet ter zake, dus noemde hij hem niet. Zij en de onbekende (een slank meisje met lang haar) kwamen bij hen staan. De hoge, wiebelige tafel was zo klein dat de bierglazen en hun vingers steeds weer tegen elkaar botsten als ze het glas naar hun mond brachten. Als Leo die avond niet in die kleine kroeg was geweest die, hoewel alles erin armetierig en vuil scheen, De Gouden Poort heette, had hij Laura misschien nooit ontmoet; zij kende De Gouden Poort niet, ze was er nooit eerder ge-

weest, en waarschijnlijk zou ze er ook niet verzeild zijn geraakt als ze Leo's studiegenootje niet was tegengekomen. De Gouden Poort – die zijn naam ontleende aan het nabije monument dat zijn onstuitbare verval tegemoet zag, aangezien het niets anders was dan een symbool van feodaal machtsvertoon – werd hierna hun favoriete ontmoetingsplek. Hier verkeerden, naast een gestaag groeiend aantal studenten, hoofdzakelijk vertegenwoordigers van de maatschappelijke klasse die in de ogen van hen die de macht over vrijwel alles hadden het ideaal van een socialistische maatschappij belichaamden: de arbeiders. De utopie was werkelijkheid geworden, hier, nu. Niets was grijpbaar, niets tastbaar, maar er waren woorden die de realiteit, die in werkelijkheid alleen in de hoofden van het kader bestond, goede diensten bewezen. Kroegen als deze kregen steeds meer publiek, de gevangenen kregen onophoudelijk nieuwe aanwas. Na een amnestie ontspande de situatie even, daarna werden de kaarten opnieuw geschud en verdeeld en begon alles van voren af aan, de situatie veranderde nauwelijks. Dankzij de algemene onzekerheid bleef alles bij het oude.

Hier, in de arbeiderskroeg, namen de gasten geen blad voor de mond, ze meenden op grond van hun vlekkeloze afkomst veilig te zijn voor spionnen (wat ze niet waren). Onder de gasten mengden zich degenen die – hoewel ze geen arbeiders waren, vaak niet eens afstammelingen van arbeiders maar kinderen van artsen, advocaten of boeren – voor zichzelf de vrijheid opeisten om te zeggen wat ze juist en noodzakelijk achtten; hoe luider en onbegrijpelijker, hoe minder bang ze hoefden te zijn om hun baan kwijt te raken, die waren ze immers al lang kwijt. In velerlei opzicht zou Leo's vader hier op zijn plaats

zijn geweest, maar die was dood, en als hij nog had geleefd zou het niet in hem op zijn gekomen om De Gouden Poort te bezoeken, dit soort gelegenheden waren niet zijn genre. Het bier was goedkoop en van een zoetigheid die je liet vergeten dat het de alcohol was die je benevelde en niet de suiker.

Ook in zijn eigen taal zou Leo geen woorden hebben gevonden om zich geloofwaardiger te verontschuldigen voor zijn handswijze, laat staan deze te rechtvaardigen. Vandaag, vier maanden na zijn stille vertrek, voelde Leo zich niet prettig bij de gedachte aan Laura, een verdoofd, aan schuld verwant gevoel. Was ze het niet waard geweest om ingelicht te worden, of was hij destijds minder zeker van zijn zaak geweest dan nu?

Hij had haar ook verlaten als hij thuis was gebleven. Haar de waarheid niet vertellen was gemakzuchtig en laf, de waarheid voor haar verbergen was eenvoudig, omdat hij in die dagen, toen zijn stemming toch al als een wild paard naar alle kanten om zich heen trapte, met belangrijker zaken bezig was, tenslotte was zij niet de enige die hij verliet. In verhouding tot wat hij van plan was leek hem dat wat hij voor Laura verzweg haast onbelangrijk. Het nadenken daarover kon hij net zo goed uitstellen, omdat hij wist dat er voor hen beiden geen gezamenlijke toekomst bestond. Hij zou het alleen afhandelen. Hij had haar gekust en daarbij aan alle dingen gedacht die belangrijker waren, dat had hem opgelucht, dat had hem van zijn last bevrijd. Het had hem geen pijn gedaan dat hij er niet met haar over kon praten. Het piekeren daarover had hij naar een later tijdstip verschoven. Toen hij opkeek, keek hij in Martha's ogen. Wat vertelde hij toch allemaal, wat begreep zij ervan?

Van dit alles was hij zich pas in het buitenland bewust ge-

worden, langzaamaan, maar steeds duidelijker naarmate hij meer tijd had om erover na te denken. Alleen, omringd door nieuwe dingen en andere mensen wier taal hij amper kon verstaan, had hij uiteindelijk begrepen dat hij niet meer van Laura hield en dat het hem zo weinig moeite had gekost om haar in het ongewisse te laten omdat hij toen al niet meer van haar had gehouden. Hij had haar wensen genegeerd, het verdriet dat hij haar zou doen. Hij had geen pijn gevoeld bij het afscheid, het afscheid was een bevrijding. In haar nietsvermoedendheid was Laura de zwakkere. Ze wist niets, dus hoefde ze niet te vechten. Ze zou nog een tijdje van hem blijven houden en hem dan stilletjes aan vergeten, net zoals hij haar vergat. Het begeren dat hem in de eerste weken van zijn verblijf steeds weer had overmand was gericht geweest op iets wat niet meer was; de herinnering riep iets wakker wat het heden hem niet kon bieden. Alleen lichamelijk stond Laura hem na, verder niet.

Over al deze dingen kon hij niet met zijn lerares praten. Het was niet haar taak hem hierin te toetsen. Zolang ze geen vragen stelde hoefde hij niet te antwoorden. Dus begon hij maar te vertellen over de lelijke studentenflat aan de rand van de stad waar hij had gewoond en die – afgezien van de kakkerlakken die in de kamers rondrenden en een verdiepingsoudste die de andere bewoners treiterde wanneer hij dronken was – nauwelijks verschilde van studentenflats in het Westen. Hij wilde anekdotes vertellen en merkte hoe moeilijk het was om in zijn nieuwe taal tot de kern te komen. Martha vroeg niet eens of Laura, zijn vriendin, daar ook woonde. Ze bemoeide zich niet met zijn verhaal.

Hij had Martha kunnen vertellen over zijn grootmoeder of

zijn vader, over zijn moeder of zijn broer, in plaats daarvan had hij het over Laura gehad. Over zijn leven thuis wist Martha niet veel. Pas na deze bekentenis begon hij erover hoe hij en de anderen daar hadden geleefd of niet hadden kunnen leven – zoals zijn vader en duizenden anderen.

Hij had in Martha's ogen de milde aansporing gelezen om niet te stoppen, verder te gaan, zijn hart uit te storten zoals men in haar taal zei, die zijn nieuwe taal moest worden en die deze dag voor het eerst zo vanzelfsprekend als een eigen taal over zijn lippen was gekomen. Hij had gesproken zonder naar woorden te zoeken, zonder te hoeven nadenken over hoe hij zijn relaas onder woorden moest brengen; als door een wonder was hij de taal voor even meester geweest. Wat hij ook wilde zeggen, het had zijn mond in begrijpelijke zinnen verlaten. Wat hij zelf niet begreep, wat hij ook in zijn eigen taal niet had kunnen formuleren, lukte hem ook in Martha's taal niet. Aan het eind van de les legde Martha haar rechterhand op zijn linkerhand, en er sprongen tranen in Leo's ogen waar hij niet tegen kon vechten. Ze stroomden, en hij schaamde zich er niet voor. Nadat ze enkele ogenblikken zo hadden gezeten trok Martha haar hand terug, keek op haar horloge en zei dat het tijd was. 'Over een halfuur komt mijn dochter uit school, je moet gaan.'

Die nacht droomde Leo dat hij zich aan boord van een vliegtuig bevond dat naar een stad vloog die in dimensie alles overtrof wat hij ooit had gezien, al zijn verwachtingen, alles wat hij ooit op foto's in buitenlandse tijdschriften of in films had gezien. Ondanks de enorme hoogte en hoewel hij geen gebouw herkende, geen Empire State Building en geen Wrigley Build-

ding (die hij uit boeken en kranten kende), wist hij meteen dat het een Amerikaanse stad moest zijn; een Amerikaanse metropool lag aan zijn voeten als een enorm bontgekleurd laken, en hij, die nog nooit had gevlogen, vloog erop af. Verbluft constateerde hij dat sommige van de hoogste daken verguld waren en andere koper oplichtten, op enkele zag hij een zwembad, op andere een helikopterlandingsplaats. De stad zonder naam – niemand kon hem vertellen hoe ze heette en hij had er bij vertrek blijkbaar niet naar gevraagd – was een uitgestrekte gigant, een eindeloos complex vol mensen die zich verborgen achter glas, metaal en beton, een reusachtige verzameling gebouwen vol kleine en grote machines, waar een almachtige ingenieur met de zijkant van zijn hand kaarsrechte straten en een rivierbed in had geslagen, waarin het water van een afstand fonkelde als de groene Jordaan uit zijn jeugdfantasieën. Het vliegtuig, dat aan de landing begon, kantelde langzaam op zijn zij, maakte een grote boog en begon toen allengs te dalen. Hij had het gevoel dat hij in de buik van een vogel zat die hij blindelings kon vertrouwen. Terwijl het vliegtuig zijn doel naderde zag Leo de glazen gevels van de wolkenkrabbers die in hetzelfde fonkelende licht baadden als de traag stromende rivier. Op het vliegveld werd hij, afgezien van de douanier, door niemand opgewacht. Daar zou verandering in komen, niet vandaag, niet morgen, maar op een dag zou er iemand op hem staan te wachten. Leo had geen idee hoe hij in dit vliegtuig was gekomen en wat hem naar deze vreemde stad voerde. Eén ding was zeker, hij zat hier vrijwillig, niemand had hem gedwongen te vertrekken en niemand zou hem ervan weerhouden het land binnen te gaan. Hij was niet voorbereid en toch vrij. Ieder detail van de droom stond hem zo helder voor de

geest – tot en met zijn donkere buurvrouw in het vliegtuig en de stewardessen die druk af en aan liepen – , dat het hem na het ontwaken zwaar viel om te twijfelen aan de echtheid van wat hij net had gezien en gevoeld. Het kon geen droom zijn geweest. Hij was vervuld van wat hij had meegemaakt. Het vliegtuig leidde hem verder; dat hij de landing niet meer had meegemaakt omdat hij wakker was geworden verontrustte hem niet, het stemde hem alleen een beetje droevig. Hij wist zeker dat hij deze droom nog een keer zou hebben. Er zou een vervolg komen, in zijn dromen en in de werkelijkheid.

Martha las wanneer ze maar kon, ook als ze andere dingen te doen had. Als kind al had ze niets fijner gevonden dan vroeg naar bed te gaan om zich daar ongestoord te verdiepen in de meestal geleende boeken. Vaak lukte het haar om zich tot ver na middernacht aan haar passie over te geven zonder door haar ouders te worden betrapt. Die waren er niet blij mee als ze bij het zwakke en steeds zwakker wordende licht van de zaklamp onder de dekens haar ogen verpestte, zoals ze bekeerden. Maar noch het dreigement dat ze blind zou worden, noch andere spookbeelden hadden haar ervan weerhouden te blijven lezen, en ook later, toen niemand meer dreigde, was daar geen verandering in gekomen. Niemand was belangrijk of dominant genoeg om haar van het lezen af te kunnen houden. Martha las met onverminderd enthousiasme boek na boek, er ging geen dag voorbij zonder dat ze had gelezen. Ze las en tijdens het lezen vergat ze al het andere.

Toch geloofde ze geen moment dat wat in de boeken stond ooit gebeurd was, dat waren bedenkzels die niet aan de waarheid hoefden te worden getoetst. Wat daar gebeurde, gebeurde in een wereld die het ware leven, die trage stroom, die afgezien van wat vage verwachtingen weinig te bieden had, buiten beschouwing liet. Dat maakte die andere wereld natuurlijk interessant, de werkelijkheid beter te verdragen. Het ver-

grootte het vertrouwen zonder dat dat duidelijkere contouren hoefde aan te nemen. In de boeken liepen de mensen anders dan op straat. Ze zaten nooit op het toilet, maar wel op stoelen, banken of kerkbanken, ze leden en kletsten, droomden met open ogen, sliepen nauwelijks, werden soms niet meer wakker.

Meestal werd er weinig gesproken, maar als dat wel het geval was, dan gebruikten de mensen zelfs als ze snel moesten antwoorden kunstige, rake zinswendingen, niets klonk overhaast of onduidelijk. De gesprekken waren niet minder belangrijk dan het salaris dat Walter aan het eind van de maand mee naar huis bracht, en veel belangrijker dan het eten dat Martha 's middags op tafel zette. Onverzoenlijk stonden twee werelden tegenover elkaar, de wereld van de boeken en het alledaagse leven, geen van beide leek notie van de ander te nemen, allebei konden ze zonder de ander, en ook de bedenkers van deze verhalen waren even onbereikbaar als filmsterren. Terwijl onder hun handen een zachte aanraking tot een klap, een onbeduidend geluid tot een kakofonie, een beetje pech tot een tragedie, een pleziertje tot extase, de vriend tot geliefde, de geliefde tot een god en een ongeluk tot de dood werd, zoals iemand had geschreven, ging bij mensen zoals Martha alles zijn onveranderlijke gangetje, pech was niets anders dan pech, het echte leven bood hoogstens een verkorte versie van wat er in de boeken stond, iets minderwaardigs en oninteressants. Over dat wat in de boeken stond kon je niet naar eigen goeddunken beschikken. De zinnen en gedachten stonden klaar en onwrikbaar op hun plek. Het echte leven daarentegen zat vol compromissen en onuitgesproken bijzinnen die geen plek kregen in een roman, waar ook het gefluisterde werd ge-

hoord. Het sprak voor zich dat Martha noch iemand in haar kennissenkring ooit een schrijver had ontmoet.

Maar daar lag ze niet over na te denken toen ze de avond na Leo's laatste les voor kerst in bed lag en haar boek liet zakken na verscheidene vergeefse pogingen om zich erop te concentreren. Haar gedachten dwaalden onrustig af. Het was Laura, de verlatene, Leo's vriendin die haar van het lezen afhield; naast haar leken de gebeurtenissen in het boek dat ze probeerde te lezen bleekjes en bedacht.

Het huis was zo stil dat het onbewoond leek. De sneeuw bedekte alles. Wat nog warm was geweest en nu aan de kou werd blootgesteld, koelde snel af. Martha zag de vlokken achter het raam onophoudelijk vallen als een dicht gordijn. Barbara was thuis, ze had haar een uur geleden, om negen uur, voor het laatst gezien, had haar naar bed gebracht, dat vond ze prettig, en haar een welterustenkus gegeven. Op de overloop was het stil. Het was halfelf, Andreas zou niet voor elfen naar huis komen, Walter niet voor middernacht. De verwarming stond al uit, de pomp werkte niet, de radiatoren ruisten niet meer.

Waar waren ze echt, haar kinderen, haar man? Waren ze daar waar ze zeiden dat ze waren, of heel ergens anders, daar waar ze wilden zijn, daar waar zij wilde dat ze waren? Barbara in het land van haar verfromfaaide, onooglijke poppen en in gedachten verzonken die ze niet aan haar moeder vertelde, Andreas bij een vriend die Martha nog nooit had gezien of in de bioscoop, Walter na het handballen samen met vrienden aan een biertje of op zoek naar zijn zoon, met wie hij thuis niet wilde praten, met wie hij dagelijks had kunnen praten, wat hij echter niet deed; zichzelf, waar was zichzelf nadat ze zich

van haar boeken had losgerukt? Ze probeerde al deze vragen te ordenen, teneinde ze te begrijpen en vervolgens te beantwoorden, maar ze bleven vluchtig. Leo dook op, de jonge man uit een wereld die anders was dan de hare, die ze nooit zou leren kennen, en Laura, de vriendin die hij had laten zitten, zoals mannen in de boeken dat deden die niet leken op de mannen die ze kende, met uitzondering van haar vader misschien, die zijn eigen geheim bewaarde, zo goed dat het voor altijd een raadsel zou blijven waarom hij zweeg. Leo ontsloot een wereld voor haar die ze enkel uit boeken kende, waarvan ze tot dan toe had geloofd dat die alleen in de fantasie van dichters bestond. Verte, geliefde, verlatene, Laura. De lessen leerden haar iets nieuws, iets wat ze zelf nooit zou ervaren, en toch trok het haar aan alsof het om haar ging.

Ze trok haar knieën zo hoog op dat het boek tegen haar borst kliepte en haar kin raakte. Ze wilde dromen, misschien droomde haar vader wel zo. Ze werd geheel doorzichtig en voelde aan haar borst. Die voelde aan als een ragfijne doek. Ze leunde met haar kin op de rand van het boek en keek over de rand heen de kamer in. Ze zag het voeteneinde van het bed en de kast zonder spiegel. Ze had gestaan op een slaapkamerkast zonder spiegel aan de buitenkant, Walter had een spiegel gewild. Ze had haar wil doorgezet. Geen spiegel, ondanks zijn overredingskracht. Zelfs in de meubelzaak hadden ze nog ruzie lopen maken, voor de ogen van de verkoper, die zich net zolang achter de woon- en kastwanden had teruggetrokken tot hij dacht dat ze het eens waren geworden. Ze waren het niet eens geworden, maar Walter had bij uitzondering toegegeven.

Onbeweeglijk lag ze daar te luisteren. Ze hoopte dat ze een

vertrouwde stem zou horen die haar zou kalmeren, want ze zat vol onrust en had een vermoeden van de oorzaak daarvan, al duurde het nog enkele seconden voor ze zich daar bewust van werd. Walter liet haar met rust. Hij raakte haar niet meer aan, in bed noch in huis, binnen noch buiten, niet in aanwezigheid van de kinderen, niet in aanwezigheid van vreemden, niet haar gezicht, niet haar borsten, niet haar buik, zoals hij vroeger altijd graag deed. Hij liep gewoon langs haar heen of naast haar op, en het maakte haar niets uit als hij haar daarbij niet aankeek. In elk geval maakte het haar nu, op dit moment, niets uit. Haar huwelijk leek op de huwelijken van anderen, ook op dat van haar ouders. De kast waarnaar ze keek vond ze zelf niet meer mooi, er viel niets nieuws aan te ontdekken, ze kende de greepjes en grendeltjes, de pootjes en scharnieren, de sloten en sleutels, hij was te donker, te zwaar, hij was log, zijn dimensies deden afbreuk aan de afmetingen van de kamer. Hij leek op hun leven samen, in dat opzicht had ze destijds de juiste keuze gemaakt. Hij was een spiegel geworden van hun ondoorzichtige, ondoordringbare huwelijk.

En plotseling knapte het vermoeden open als een blaas en wist ze waar Walter was en wat het betekende wanneer hij zei dat hij het druk had, met vrienden had afgesproken, naar de training ging, terwijl zij al in bed op hem lag te wachten. Zijn liefde was net zo uitgedoofd als zijn interesse. Zijn verlangen kon niets beginnen met een echtgenote als zij. Zijn interesse was op andere vrouwen gericht, jonge vrouwen die hem gaven wat zij hem nooit had geboden. Ze had het heimelijk al lang vermoed, maar niet begrepen. En opeens leek het alsof alles in een ander licht kwam te staan, een diffuus licht dat alleen in bepaalde hoeken scheen, maar licht genoeg was om haar de

ogen te openen. Het deed geen pijn. Net als Laura was ook zij ongemerkt verlaten. Op kousenvoeten, dacht ze. Met dit verschil dat Leo ook ruimtelijk weg was gegaan, verder dan Walter ooit zou durven. Walter bleef, om wat voor redenen dan ook, bij haar. Ze voelde zich opgelucht. De pijn deed geen zeer maar was heel aangenaam, als een korte prikkeling, een prikje in de hand. Geen druk die haar de adem benam. Integendeel, ze ademde licht, het was bevrijdend om te weten waar ze aan toe was en wat er met haar gebeurde. Ze zou niet klagen, er was geen reden toe. Ze hoorde voetstappen, de sleutel, de voordeur, weer voetstappen, geen twijfel mogelijk, het was haar zoon, ze herkende zijn tred, zijn manier van lopen, hoe hij zachtjes, op zijn sokken, de trap op zou komen, alsof hij bang was voor verwijten. Ze hoorde hem zijn jas uitschudden. Sneeuw. Ze keek uit het raam. Sneeuw. Het bleef sneeuwen. Sneeuw.

Ze zou hem tegenhouden, ze zou hem ter verantwoording roepen. Dit keer zou ze hem vragen of hij wist waar Walter was. Hoe moest hij dat weten? Ze had het gevoel dat Andreas meer wist dan hij durfde te zeggen.

16

Ze had zich vergist, het was niet Andreas die die avond de trap op was gekomen maar Walter, wiens voetstappen ze met die van haar zoon had verward. Ofwel de sneeuw had het geluid van de auto gedempt, of ze was te erg afgeleid geweest, in elk geval had ze Walters auto noch het dichtklappen van de garagedeur gehoord. Op Walter had ze niet gerekend, deze vrijdagavond kwam hij eerder naar huis dan anders. Ze merkte het pas toen hij in de deuropening stond. Ze dook ineen toen ze hem zag.

Hij moest in de veronderstelling hebben verkeerd dat ze sliep. Toen hij zag dat ze schrok, veranderde zijn gezichtsuitdrukking. Of ze van hem schrok, had hij gevraagd, en ze had haar hoofd geschud, maar hij had gelijk, ze was geschrokken, hij had haar laten schrikken.

‘Ik dacht dat je Andreas was, waar blijft Andreas toch?’ zei ze toen. Het was nog helemaal niet laat, corrigeerde ze zichzelf na een blik op de wekker, ze wilde Andreas niet aanvallen door te insinueren dat hij altijd te laat kwam. Andreas kwam nooit te laat.

Walter liet zijn donkerblauwe sporttas vallen, die meteen in elkaar zakte. Morgen zou ze de spullen uitzoeken om te wassen, morgen zou ze erover nadenken of ze er nauwkeuriger naar zou kijken dan anders, ze wist niet waar ze naar moest

zoeken. Ze was het niet gewend om de jaloerse echtgenote te spelen. Was dit het moment om Walter ter verantwoording te roepen? Hij zou het ontkennen en zichzelf verraden en haar om de tuin proberen te leiden. Het was beter dat zij hem om de tuin leidde.

Er gebeurde niets. Geen woord werd er gewisseld. Hij maakte rechtsomkeert en liep over de overloop naar de badkamer; nooit eerder was het haar opgevallen dat zijn voetstappen niet van die van haar zoon te onderscheiden waren. Hij liep hetzelfde als Andreas, snel en zacht, of hij nu schoenen aan had of op blote voeten liep. Hij had gedronken, twee, drie biertjes, misschien meer dan dat en nog iets anders. Hij had duidelijk te veel gedronken, meer dan zij in een hele week kon hebben. Hij botste ergens tegenop. Martha, die bijna nooit alcohol dronk, had geen idee welke hoeveelheden ervoor nodig waren om het reactievermogen van haar man te beïnvloeden. Ze wist dat het kon gebeuren. Vanavond was het gebeurd. Hij straalde een onbestemde agressiviteit uit. Eén woord was genoeg geweest om die te doorbreken en te verzachten, maar Martha had het niet gevonden (en er niet naar gezocht). Van de andere kant zou één woord voldoende zijn geweest om zijn agressieve stemming tot een uitbarsting te laten komen, maar ook dat woord viel niet. Toen hij de kamer uitging liet hij een duidelijke geur van alcohol en sigaretten achter, de kroeglucht zat in zijn kleren, in zijn haar en in zijn huid. Hoe zou haar leven in de toekomst verlopen als ze van nu af aan alleen zou leven, als ze bij hem weg zou gaan? Maar de gedachte was niet serieus genoeg om bestaansrecht te hebben en er iets mee te doen. Daar was geen tijd voor. Daar was het ook niet het geschikte moment voor, zo vlak voor de kerstdagen.

Ze legde haar boek op het nachtkastje, rekte zich uit en trok de deken tot over haar schouders. Ze was geschrokken van Walters verschijning, dat was schokkend genoeg. Ze had rust nodig. Hem had ze niet nodig. Ze had niemand nodig.

Ze deed het licht uit. Ze hoorde hem staande plassen. Ze hoorde de straal in de pot kletteren. Zoals altijd had hij 's avonds veel tijd nodig in de badkamer, minstens tien, vijftien minuten. Waste hij zijn minnares van zich af? Verlangde hij bij het zien van zijn huid naar de vrouw die die huid had aangeraakt? Ze was geraffineerd genoeg om geen parfum op te doen, dat zou zijn vrouw ruiken. Ze was geraffineerd, of hij was voorzichtig. Martha kende zijn gewoonten (nee, niet allemaal), maar niet het precieze verloop van zijn avondlijke routine. Niet precies. Hoorde het bij zijn gewoonten om de volgorde ervan steeds weer te veranderen? Ze probeerde niet te luisteren. De geluiden die van over de overloop haar oor binnendrongen, stoorden haar. Eindelijk spoelde hij door. Ze hoorde niet meer dat hij zijn tanden poetste en gorgelde. Al voor het geluid van het doorspoelen was weggestorven, was ze diep in slaap.

Ze werd wakker toen Walter de deken al van haar had afgetrokken. Ze wist niet hoe laat het was, het lukte haar niet om op de wekker te kijken, maar ze hoorde hem luid en duidelijk tikken. Ze had al geslapen. Het was laat, en ze had het recht niet om zich te verweren. Ze bood geen verzet toen hij bij haar binnendrong. Hij kreunde. Ze bleef heel rustig. Hij rook nog altijd naar bier en sigaretten. Ze had het recht niet om te schreeuwen, het recht niet om te klagen, dus speelde ze de veraste onwetende. Ze maakte een geluid dat bevrediging moest

uitdrukken. Hij dacht niet aan haar, hij dacht aan die ander, hij was niet bij haar, hij was bij die ander. Ze deed alsof ze dat niet wist. Dat gaf haar gedurende enkele ogenblikken het gevoel dat ze boven hem stond. Dat hij had gedronken was niet genoeg reden om hem te weigeren. Dat hij een minnares had? Bewijzen! Als ze schreeuwde zouden de kinderen schrikken, dat zou ze nooit doen. Ze leerde hem van een andere kant kennen. Was dit niet de beste gelegenheid om hem op de hoogte te stellen van wat ze wist, ook al had ze geen bewijs? Zou ze het hem nu, nu hij dicht bij haar was dan in tijden het geval was geweest, niet in zijn oor moeten fluisteren, nu hij aan zijn minnares dacht, met wie hij haar bedroog? Nee, ze zweeg. Ze maakte zich pas van hem los toen hij al in slaap was gevallen. In de slaap kwam de onschuld terug. Slappend klampte hij zich in een haast kinderlijke omhelzing aan Martha vast. Alsof hij van haar hield, of alsof zij de minnares was.

Hoewel Walter door slaap was overmand voor hij was klaargekomen, ondervond Martha naderhand een bevrediging die ze niet kende, zo hevig en indrukwekkend dat ze haar hand op haar mond moest drukken om niet te schreeuwen. Toen het voorbij was schaamde ze zich. Ze zou er niet meer aan denken. Op haar tong proefde ze bloed, maar ze wist niet of het van haarzelf was.

17

De kerstboodschappen waren gedaan, de koekjes gebakken, het eten voor de feestdagen was in huis, de boom versierd, de praktijk gesloten. Ze gingen onder de boom en aan tafel zitten. Mevrouw Giezendanner zong en begeleidde zichzelf aan de piano. Meneer Giezendanner bleef lange tijd stil, hij leek in zichzelf gekeerd, alsof droevige gedachten hem in beslag namen. Leo dacht aan thuis. Hij miste het bijzondere dat hier niet wilde komen; niet alleen het pianospel van zijn moeder dat in zijn oren klonk, hij dacht ook aan zijn grootmoeder Olga, aan hoe het in haar heksenhuisje had geroken, naar appels en peren, naar koude as en vochtige muren. Mevrouw Giezendanners pianospel brak af onder haar bevende stem, ze legde haar handen in haar schoot en zong nog een poosje door zonder pianobegeleiding. Niemand zong mee, Leo herkende hier en daar een melodie. Hij was blij dat hij niet mee hoefde te zingen.

Mevrouw Giezendanner was er niet vanaf te brengen geweest om Leo uit te nodigen kerstavond met hen te vieren. Zijn voorzichtige verzet, dat ze waarschijnlijk aanzag voor tactvolle terughoudendheid, negeerde ze. ('Je moet! Je mag ons niet in de steek laten! We staan erop!') Aangezien hem geen overtuigende uitvlucht te binnen was geschoten, had hij wel moeten instemmen. Dus bracht hij de avond van de vier-

entwintigste met zijn gastgezin door, twee uur lang, in de loop waarvan er iets onvoorziens, maar misschien ook onvermijdelijks gebeurde. Tussen die anders altijd zo evenwichtige en beheerste mensen ontbrandde, schijnbaar vanuit het niets, onder het eten – gebraden kalkoen met ananas en rijst –, een vreselijke ruzie, die in hun harten al lang moest hebben gesmeuld maar tot die avond geen aanleiding voor een uitbarsting had gevonden. Leo had het onaangename gevoel dat hij door zijn aanwezigheid deze aanleiding had geleverd.

Aangezien de ruziemakers het al snel niet meer nodig vonden om Hoogduits te spreken en overgingen op hun eigen, voor Leo grotendeels onbegrijpelijke dialect, kon hij hun gesprek, dat steeds luider werd, nog maar gedeeltelijk volgen; kwetsende woorden vielen over en weer, daar was geen twijfel over mogelijk, kwade, luide, begonnen en afgebroken woorden en zinnen. Het ging om kinderen die ze niet hadden gekregen, misschien niet konden krijgen, zoveel begreep hij wel, het ging om schuld en berouw, veel meer begreep hij er niet van. Duidelijk kon hij behalve het woord ‘kinderen’ tussen vele onbegrijpelijke woorden steeds weer het woord ‘schuld’ horen, het stak als een menselijk bot uit gestort puin omhoog, en ook het woord ‘berouw’ viel herhaaldelijk. ‘Het is jouw schuld! Wat heb ik daar een spijt van!’ Meneer Giezen-danner gaf zijn vrouw de schuld en zij gaf hem de schuld. Waarvan ze elkaar beschuldigden begreep Leo niet. Natuurlijk werd hij niet betrokken bij het gesprek, dat al snel geen gesprek meer was maar ontaardde in een grote schreeuwpertij. Zij had spijt van dingen, hij niet minder. ‘Kinderen!’ – ‘Een kind!’ Leo zat ertussen en wachtte tot ze handtastelijk zouden worden, tot meneer Giezendanner plotseling op zou staan en

met het mes waarmee zijn vrouw het vlees in dunne plakken had gesneden op haar af zou stormen. De saus had inmiddels een dun vel gevormd op het vlees dat niemand aanraakte. Ook Leo had geen trek meer. Hij had er heel wat voor gegeven om nu alleen te zijn.

Ze bleven zitten. Ze ruzieden zittend aan tafel, terwijl de kaarsen in de kerstboom opbrandden en op het plastic zeil en de houten kribbe drupten en een voor een doofden, sommige rokend, sommige sissend, sommige zonder geluid. Leo, die tegenover de boom zat, zocht naar een vluchtroute. Alleen het stemvolume van de Giezendanners bood hem nog enige gelegenheid om ongemerkt weg te komen. Hij zweeg al lang toen zij nog altijd aan het ruziën waren. Hun uithoudingsvermogen was opmerkelijk. Ze hadden geen burens waar ze rekening mee hoefden te houden, ze konden zoveel lawaai maken als ze wilden. Mevrouw Giezendanner kon niet tegen de stem van haar echtgenoot op, meneer Giezendanner had meer kracht, zijn stem beschikte over lagere frequenties. Haar stem werd scheller. Hij sloeg met zijn servet steeds weer op tafel, soms op, soms naast het bord, alsof hij een vlieg wilde doodslaan. Leo's aanwezigheid stoorde hen niet, ze gedroegen zich alsof hij lucht was of alsof ze een zwijgende getuige nodig hadden, als de vierde wand in het theater, waar deze avond slechts een enkele toeschouwer zat. Ze schaamden zich niet voor de stille kijker. Ze hadden op kunnen staan, maar ze bleven zitten. Het was beter geweest als ze van hun stoelen waren opgestaan, een dergelijke verandering had hen misschien gekalmeerd. Maar ze bleven zitten. Het was onmogelijk om de strijd te beslechten, daarvoor ontbrak het Leo niet alleen aan voldoende taal-kennis, maar ook aan behendigheid. Hij had geen ervaring

met ruziemakende volwassenen. Zijn leven met volwassenen had zich tot op dat moment beperkt tot het leven in zijn ouderlijk huis, waarin hij altijd kind was geweest, ook toen hij het huis al uit was. Zijn ouders hadden nooit ruzie gemaakt waar de kinderen bij waren, en hij vroeg zich af of ze eigenlijk weleens ruzie hadden gemaakt. Had verdriet de ruzie niet vervangen, in de kiem gesmoord? Leo wist niet wat hij moest doen. Hij wilde weg, dat was zijn enige gedachte. Hij wilde het de Giezendanners besparen om in zijn aanwezigheid tot bezinning te komen en zich dan te moeten schamen.

Gedurende deze zich martelend voortslepende minuten voelde hij zich zo hulpeloos als een kind. Maar had hij iets anders gevoeld – arrogantie, verachting, afschuw –, dan zou hij niet in staat zijn geweest te doen wat een volwassene in deze situatie waarschijnlijk niet had gedaan: hij stond onverhoeds op en liep zonder iets te zeggen de eetkamer door, een beetje duizelig weliswaar, misschien door de wijn die hij had gedronken en waar hij niet aan gewend was, maar tegelijkertijd onbezorgd waar het de mogelijke gevolgen van zijn gedrag betrof. Hij liet het cadeau dat hij had gekregen, een wereldatlas, liggen waar het lag, onder de kerstboom, naast de kribbe, en verliet de kamer. Pas toen merkte hij dat ze zwegen, dat niet langer het lawaai de ruimte vulde maar het ontbreken daarvan. Zijn vertrek was dus niet onopgemerkt gebleven, het had effect gehad. Toch probeerde geen van beiden om hem tegen te houden, mevrouw Giezendanner kwam hem niet achterna de hal in, meneer Giezendanner liep niet achter hem aan, niemand riep dat hij moest blijven, het was toch kerstavond, als verlamd zaten ze nu op hun stoelen, en misschien realiseerden ze zich nu pas hoezeer ze zich ten overstaan van

hun jonge gast hadden laten gaan, wat zo helemaal niet bij hen paste, ze hadden gezichtsverlies geleden.

Leo liep naar buiten, in de parka die hij kort voor de feestdagen door bemiddeling van de vluchtelingenorganisatie had gekregen, een bijna nieuwe, gevoerde parka, die de warmte van de hal had opgeslagen en hem daar meteen mee omhulde, een warmte die hem naar buiten vergezelde. Omdat het erg koud was begon hij te rennen, wat een zeer weldadige werking bleek te hebben. Het sneeuwde. Het licht dat de sneeuw produceerde glinsterde opvallend sterk onder de straatlantaarns, die de sneeuw lieten blikkeren als het lemmet van een mes. Onder de eerste lantaarnpaal bleef Leo staan en stak een sigaret op; hij rookte niet vaak. Hij keek langs zichzelf naar beneden. De sneeuw kwam tot aan zijn enkels. Hij begon te lopen, en ondanks het feit dat zijn halfhoge schoenen niet geschikt waren voor de tijd van het jaar, duwde en schopte hij de suikerachtige sneeuw steeds weer voor zich uit, hij genoot ervan en liet zich niet van de wijs brengen door zijn vochtige en algauw drijfmatte sokken. Hij had geen doel, hij liep maar wat, van de ene lantaarnpaal naar de andere, keek omhoog in het licht, waarin de vlokken alle kanten uit wervelden, en liep weer verder, zonder stil te blijven staan, de witte deken waar hij over liep maakte hem licht en geruisloos. Vanaf het moment dat hij de voordeur van de Giezendanners achter zich had dichtgetrokken, voelde hij zich als herboren. De situatie hoefde voor hen niet pijnlijk te zijn, ze hoefden zich niet te schamen voor hun gedrag, het maakte hem niet uit waar ze ruzie over hadden gehad, het ging hem niet aan. Hij hoopte alleen dat ze hem geen excuses aan zouden bieden. Hij zou niet voor altijd bij hen blijven, nog een paar maanden, een

halfjaar, en dan zou hij naar iets anders uit gaan kijken; dan zou alles verleden tijd zijn. Ook de droom die hij steeds weer had, over dat hij in het vliegtuig zat dat boven de grote Amerikaanse stad cirkelde die nog altijd geen naam had, maar met wolkenkrabbers die met elke droom dichterbij kwamen tot ze op een nacht zo dichtbij zouden zijn dat hij de eerste mensen achter de ramen van de bovenste verdiepingen zou kunnen onderscheiden, ook deze droom zou voorbijgaan. Maar nu droomde hij hem nog bijna iedere nacht, soms langer, soms korter, en als hij wakker werd voelde hij zich altijd opgewekt, goedgemutst zeiden ze hier. Het perspectief veranderde iedere keer slechts een beetje, hij zat altijd bij het raam, de stad was er altijd, de hemel was altijd wolkeloos blauw. Om haar niet te leuren te stellen verzwegen hij voor Martha dat hij inmiddels Engels aan het leren was, dat leek hem eenvoudiger dan Duits, het ging hem goed af.

Martha's vader en Walter zaten recht tegenover elkaar, allebei aan een hoofd van de tafel, ver genoeg van elkaar af om het zwijgen dat tussen hen hing geloofwaardig te maken. Martha zat naast Barbara aan de lange kant van de tafel, met haar rug naar de keuken, waar ze vanzelfsprekend steeds weer heen moest, want het was kerstavond, en net als in alle voorgaande jaren had ze het zichzelf in haar rol als huisvrouw niet al te makkelijk gemaakt, waardoor ze de avond voornamelijk in de keuken doorbracht. De organisatie van het feest was haar taak, een taak die niemand haar afhandig probeerde te maken. Ze deed het graag en zorgvuldig, maar wel minder onopvallend dan Walter het wellicht graag had gezien. Iedereen moest het goed hebben, zichzelf cijferde ze weg.

Er kwam, net als voorgaande jaren, een uit vier gangen bestaand kerstmenu op tafel: soep (tomatensoep dit keer), een voorgerecht (pasteitjes dit keer), een hoofdgerecht en een dessert, waar Martha het langst mee bezig was geweest. Maar de voorbereidingen waren al lang getroffen, nu was het alleen nog zaak om bij het opdienen niets te vergeten. De kerstcadeaus waren al uitgepakt, de kaarsen uitgeblazen, de lichte, bontgekleurde ballen bewogen bij ieder zuchtje wind, soep en voorgerecht waren op. Het enige licht dat nog brandde onder de boom kwam van een zaklamp die achter de ster van

Bethlehem was vastgemaakt en daardoorheen leek te gloeien. Dit licht zou branden tot de batterij op was. Het was Walters taak om te zorgen dat de praktische kant van het kerstfeest goed verliep, zoals dit licht, het opbouwen en vastzetten van de kerstboom, de kaarsen, de opstelling van de kerststal op het kunstmos, de volgorde waarin de platen werden gedraaid, het juiste volume van de stereo, het schoonmaken van de grammofoonnaald, en de wijn. Toen hij nog praatte was haar vader een wijnkenner geweest die je niet voor de gek kon houden, vandaag dronk hij zijn wijn alsof het limonade was. Hij zette het glas aan zijn lippen en dronk het in één teug leeg. Met kerst dronk ook Martha overal wat van, een aperitiefje, een glaasje witte wijn, een half glas rode wijn (van meer zou ze hoofdpijn krijgen). Twee flessen werden opengetrokken, een fles witte, een fles rode wijn. Martha was na twee slokken al een ander mens.

Andreas zat aan de andere lange kant van de tafel en keek, recht tussen zijn moeder en zus door, uit op het raam met het dichtgetrokken gordijn ervoor. Martha was tevreden met zichzelf en haar gezin. De kerstavond verliep bijna hetzelfde als de voorgaande jaren. Martha had het druk, voelde zich echter niet overbelast maar bezield, wat niet in de laatste plaats aan de alcohol kon liggen. Sinds de avond dat Walter haar in haar slaap had verrast, voelde ze zich iets vrijer. Dat was precies wat nodig was geweest om de zaak af te sluiten. Barbara had een paar stukken op haar blokfluit gespeeld, niet uit het hoofd, zoals ze van plan was geweest. Martha vond het jammer dat ze niet zo muzikaal was. Andreas hield zijn vork verticaal in zijn linkervuist en werd door zijn vader met een blik terechtgewezen; zonder tegenspraak legde hij het bestek naast

zijn bord, zoals het hoorde. Het leek alsof hij helemaal niet hoefde te antwoorden, het volstond te doen wat er van hem werd verwacht. Alleen toen zijn zus blokfluit speelde had hij met zijn ogen gerold. Behalve zijn moeder had niemand het gezien.

Martha stond weer op en verdween in de keuken. Aangezien het doorgeefluikje openstond, ontging het haar niet dat het gesprek in haar afwezigheid snel verstomde en Walter zich daar net zo aan ergerde als aan het feit dat ze niet aan tafel kon blijven zitten. Maar zonder haar hield het op, zonder haar zouden ze in een restaurant moeten eten of honger moeten lijden. Ze was zich er inderdaad van bewust dat het leek alsof ze wegvluchtte om niet bij haar gezin aan tafel te hoeven zitten. Dat haar vader stom en zonder op te kijken, zijn hand rond het wijnglas geklemd, achter zijn bord zat dat hij met gewoonweg angstaanjagende haast had leeggegeten, maakte de situatie er niet beter op, aangezien de anderen niet wisten of ze hem in hun stukkende gesprekken moesten betrekken of niet. Maar als ze door wilden gaan met het diner kon Martha het zich niet permitteren om stil te blijven staan bij dit soort nauwelijks waarneembare ongerechtigheden. Ze moest opstaan, naar de keuken gaan, er mocht niets aanbranden, niets rauw blijven en niets te gaar koken, ze had zich voorgenomen om een onberispelijk diner te bereiden, zoals je het anders alleen in een restaurant kreeg, een diner dat je niet snel zou vergeten (natuurlijk zouden ze het snel vergeten). De rosbief in bladerdeeg stond te garen in de oven. Hij moest vanbinnen rosé blijven. De groente uit blik lag uit te lekken in de zeef (uit het ontbonden huishouden van haar ouders). De rijst stond zachtjes te pruttelen. Het rook er naar boter en jagersaus, naar

champignons, verse peterselie en Martha's parfum, dat Walter haar ook dit jaar weer had gegeven.

Blijkbaar was Barbara de enige die zich niet door de gespannen atmosfeer van de wijs liet brengen, ze ging te veel in haar eigen gedachten op om zich met die van de anderen bezig te houden. Als er iemand was die geheel onbevangen en uitvoerig zat te kletsen was zij het wel, ze had het alleen nog maar over de cadeaus die zij en de anderen hadden gekregen, het diner duurde haar te lang, ze wilde met haar cadeaus spelen maar durfde niet op te staan.

Andreas stond op om zijn moeder te helpen.

Buiten adem stak Leo nog een sigaret op. Zijn voeten waren doornat en zijn volgezogen, voor de tijd van het jaar compleet ongeschikte schoenen leken twee keer zo zwaar als normaal. Ze hingen als blokken aan zijn voeten en maakten het moeilijk om te lopen. Maar ondanks de kou had hij geen zin om terug te gaan. Niets weerhield hem ervan verder te lopen. Toen hij op zijn horloge keek, zag hij dat het al een uur geleden was dat hij het huis van de Giezendanners had verlaten; het was nu even na tien en hij liep in de richting van het huis van de familie Dubach. Onbewust had hij een doel gekozen dat hij kende. Nog maar een paar straten scheidden hem van dit doel. Onderweg was hij maar weinig mensen tegengekomen, hun gezichten, ingepakt en vermomd, waren moeilijk te onderscheiden geweest. Ze groetten en liepen verder, en hij groette ook. Niemand kende zijn verhaal, niemand vroeg zich af waar hij vandaan kwam.

Wanneer Olga gesmolten chocolade in de blikken vormpjes goot die ze om af te koelen buiten op de grond legde, wer-

den donkere figuren geboren, hazen, vlinders, sterren, berenklauwen en kleine mensjes, die later, in zilverpapier gewikkeld, in de kerstboom werden gehangen en daar tot 6 januari een stil, af en toe door een lichtflits opgelicht leven leidden, of uiterlijk tot ze tussen de tanden van de kinderen verdwenen, die verlangend uitkeken naar het moment waarop ze het bitterzoete goedje op hun tong mochten laten smelten, wat alleen werd toegestaan wanneer ze zichzelf nuttig hadden gemaakt. Het was een smaak die Leo niet was vergeten en waarvan hij vermoedde dat hij hem net zo lang niet meer zou proeven als de aarde in tweeën was gedeeld.

Al weken voor het feest begon Olga met de voorbereidingen voor kerst, maar op z'n laatst op 11 november. Als die dag de Heilige Martinus op een wit paard kwam aangereden, als er dus sneeuw was gevallen, zouden ook alle andere wensen in vervulling gaan, tenminste, dat beweerde Olga en dat vertelde ze aan haar kinderen en later ook aan haar kleinkinderen, Josef en Leo. Iedereen was blij als het in november al sneeuwde, zelfs de kippen, dat beweerde Olga tenminste. Eén keer maar was een jonge haan zo geschrokken dat hij bij de eerste aanraking met het onbekende koude element onthutst in een boom was gevlucht, waar hij bang op een tak stond en zich door niets of niemand liet bewegen om naar de witte aarde terug te keren. Toen het begon te schemeren en ze begonnen te vrezen dat hij buiten dood zou vriezen of, waarschijnlijker, door de vos zou worden gepakt, klom Josef vastberaden in de boom en duwde de haan van zijn tak. De volgende dag liep hij in de sneeuw te paraderen alsof hij nooit anders had gedaan.

Kort voor de kerstdagen pakte Olga de bijl van de muur en liep ermee het bos in om een kleine zilverspar voor in de

woonkamer om te hakken. Ook toen Leo allang niet meer in het Kerstkind geloofde, werden de ramen nog altijd met wollen dekens afgedekt om het niet bij zijn voorbereidingen te storen. Leo's moeder stond al weken voor het feest in de rij voor etenswaren, die met ieder socialistisch jaar dat verstreek moeilijker te verkrijgen waren. Bijzonder lang waren de rijen op plaatsen waar de hoop bestond te kunnen kiezen uit meer dan lege woorden en beloftes, en waar men erop rekende daadwerkelijk gekonfijte sinaasappelschilletjes, gedroogde vijgen, kokosmeel, cacaopoeder, rozijnen, noten en amandelen te kunnen krijgen; de ingrediënten die nodig waren om het kerstgebak die bijzondere smaak te geven die het al had gehad toen nog niemand beweerde dat alle mensen gelijk waren, en het iedereen nog was vergund om bepaalde dagen van het jaar niet in eerste instantie te herkennen aan de schaarste die dan nog groter was dan anders.

De karpers, die ook in Leo's familie op kerstavond werd gegeten, kwam uit een meer in de buurt, waar voor dit doel al sinds onheuglijke tijden karpers werden gekweekt en opgevoed, een traditie waar zelfs de verworvenheden van de nieuwe orde niets aan hadden kunnen veranderen. Als het zover was haalde je ofwel op de markt, ofwel direct bij de kweker een levende vis, die je in een ton of in de badkuip bewaarde tot hij op 24 december werd gedood en schoongemaakt; gepaneerd en gebakken kwam hij 's avonds op tafel, met aardappelsalade erbij, eerst nog een donkere saus van gedroogde pruimen en gemalen walnoten, daarna vissoep. En er waren nog meer gebruiken die Leo's grootmoeder in elk geval in ere hield wanneer haar kleinkinderen bij haar op bezoek kwamen.

Al lange tijd had Leo haar nabijheid niet meer zo duidelijk

gevoeld als nu, nu hij zonder haast in de richting van Martha's huis liep, vrijwel nooit had hij zich in de afgelopen jaren zo met haar verbonden gevoeld als op dit moment, zelden had hij haar erger gemist, en des te erger omdat hij ervan overtuigd was dat hij haar nooit meer zou zien. Ze zou haar huisje voor niets in de wereld verlaten, en of het hem bij haar leven nog gegund zou zijn om naar het vaderland terug te keren was uiterst onwaarschijnlijk. Bij het kerstbrood en het gebak dronken de volwassenen rum en werden vrolijker of droeviger dan normaal, sommigen zongen liederen die niet bij kerst pasten, maar niemand wees hen terecht. Gekraakte noten dienden als orakel. De toekomst van de nieuwsgierige moest je je voorstellen als de hersenvormige vrucht binnenin. Afhankelijk van de inhoud van de noot, schimmelig, verschrompeld of zwart, duidde men de vooruitzichten van degene die hem had opengemaakt. Wie in het klokkenhuis van een gehalveerde appel een sterretje ontdekte, zou zich ook in de toekomst mogen verheugen in een goede gezondheid, maar wie een kruisje aantrof, moest erop rekenen het komende jaar niet te overleven. Olga haatte het spel, omdat ze er bang voor was, omdat ze bang was voor de waarheid, beweerde ze, en toch had ze het altijd gespeeld, elke keer vol angst voor de werking van het bijgeloof. Dat maakte ze tenminste de kinderen wijs, dat was wat ze hen met zoveel overtuiging wilde laten geloven. De kinderen amuseerden zich kostelijk, ook bij het schijnbaar onschuldige loodgieten, en nu dacht Leo aan zijn moeder, die vorig jaar een schip had herkend in de vorm die was ontstaan toen ze het vloeibare lood in het water had gegooid. 'Een schip!' had ze uitgeroepen, en haar stem had gewankeld tussen vertrouwen en angst, tot die laatste haar tot

zwijgen bracht. ‘O jee, een schip, een schip...?’ dat een van haar zonen overzee zou brengen, niets anders kon ze erin zien, en angstig had ze haar twee zoons aangekeken en in hun ogen geprobeerd te doorgronden wat ze wellicht voor haar geheim hielden.

Klokslag middernacht was Olga het huis uitgelopen om aan het duister het aandeel over te dragen dat voor de dieren was, waar ze bang voor was aangezien ze in de kerstnacht konden spreken; ze wilde ze niet horen spreken. Ze had de wilde dieren de etensresten gebracht, en onder de bomen had ze botten gelegd, Leo wist niet waarom, waarschijnlijk opdat ze zouden groeien en overvloedig vrucht bleven dragen.

Nog een paar stappen en Martha’s huis rees voor Leo op. Het was feller verlicht dan de andere huizen in de buurt, op de begane grond brandde achter alle ramen aan de straatkant licht, de voordeur stond open, het schijnsel van de buitenverlichting viel op de sneeuw, hij hoorde stemmen, hij zag mensen, achter de sneeuwsluier eerst alleen nog schimmen. Er heerste een sfeer van afscheid. De oprit naar de garage was vrijgemaakt van sneeuw, meneer Dubachs auto stond met draaiende motor klaar voor vertrek, half op de oprit, half op straat. Walter Dubach verscheen achter de auto, liep eromheen en stapte in, en nu herkende Leo Martha en haar zoon, die afscheid namen van een oudere heer bij wie Martha een vilten hoed op het hoofd zette. Ze omhelsde hem ten afscheid. Zomin als Leo over de gebruiken bij hem thuis had verteld, zo weinig wist hij over hoe ze bij Martha thuis de kerstdagen doorbrachten, maar hij meende te weten wie de oude man was, Martha had hem over haar zwijgende vader verteld en daarmee Leo aangespoord om over zijn eigen vader te vertel-

len, die twee jaar geleden was gestorven, uit verdriet of aan iets wat zich eerder door een ziekte liet verklaren, dat wist hij tot op heden niet, het speelde ook geen rol meer. Blijkbaar had Martha's vader de kerstavond in gezelschap van zijn dochter, haar echtgenoot en haar kinderen doorgebracht en werd hij nu, ondanks gladheid en slecht zicht, teruggebracht naar de kliniek.

Leo wist niet wat hem ertoe had gebracht om op deze avond hierheen te komen, maar wat hem ervan weerhield om rechtsomkeert te maken en naar huis terug te gaan werd hem duidelijk op het moment dat Martha, zijn lerares, haar rechterarm hief en haar vader uitzwaaide, die haar niet kon zien, want hij had haar en het huis waar ze voor stond de rug al toegekeerd. Begeleid door haar zoon liep Martha's vader, die nogal jong overkwam, doelbewust op Walters auto af; hij negeerde de sneeuw, evenals het feit dat de grond eronder glad kon zijn. Andreas liep achter hem aan, hield het bijrijdersportier voor hem open en zou hem zeker ook behulpzaam zijn geweest bij het instappen als de oude man ook maar de geringste aanwijzing had gegeven dat hij hulp nodig had. Dat was niet het geval. Hij stapte in en trok zelf de deur dicht, nog voor zijn kleinzoon het kon doen. Meneer Dubach wachtte intussen achter het stuur, maar doordat de ramen beslagen waren en de ruitenwissers er onophoudelijk, maar zonder zichtbaar resultaat overheen gleden, kon Leo zijn gezicht pas onderscheiden toen hij kort voor vertrek enkele malen ongeduldig met de rug van zijn hand over de ruit veegde; het was de eerste keer dat Leo een glimp van hem opving, al was het ook vaag. Zijn gezicht had niets opmerkelijks, maar dat lag misschien aan het slechte zicht. Wat hij zag vergat hij meteen weer, het was

niet veel meer dan een korte neus, opengesperde ogen en vaal haar. Voor de nacht week alle kleur. De schijnwerpers lichtten op, de achterwielen slipten even, toen reed de wagen weg en het geluid van de motor verstilde, de sneeuw dempte ook dat geluid alvorens het volledig op te slokken.

In Martha's vluchtige beweging, waar Leo's gedachten zich niet van los konden maken, in dit ietwat afwezige, aarzelende zwaaien lag een verholen smeekbede, die Leo zo sterk aangreep omdat ze gericht leek te zijn aan eenieder die zich op dat moment in haar nabijheid bevond, of hij nu dichterbij kwam (zoals Andreas, die in huis verdween zonder zich nog een keer naar zijn moeder, tegen wie hij bijna aan liep, om te draaien) of wegging (zoals de twee inzittenden van de auto), of zoals hij, Leo, haar leerling, die ze niet kon zien omdat hij op dit moment niet haar leerling was.

Haar leerling niet. Niet haar leerling. Zijn lippen vormden de woorden: ik ben nu niet haar leerling. En: ik ben Leo, een ander, en hij schudde zijn hoofd en lachte. Ze moest hem horen, dadelijk zou ze hem horen. Niemand leek van plan te zijn om op Martha's stille verzoek in te gaan; het werd genegeerd en daarmee geminacht. Haar zwaaien leek hem een vraag in te houden die behalve hij niemand kon beantwoorden, een vraag die aan hem was gericht en niet aan haar vader. Daarom bleef Leo staan.

Maar Martha's gebaar had niet alleen bezorgdheid, maar ook onverholen bitterheid uitgedrukt, dit tedere gebaar dat nog een poosje trillend op Leo's netvlies bleef hangen om plaats te maken voor een heel ander inzicht, dat deze bitterheid uiteindelijk liet verdwijnen. Wat hij zag was dit: dat Martha mooi was. Ze was klein en mooi. Ze was breekbaar en moe-

dig. Haar moed dreigde te verdwijnen. Haar breekbaarheid verdween achter haar moed en kwam dan weer tevoorschijn, in een continue wisseldans, als die van de figuren in het weerhuisje dat in de hal van de Giezendanners hing, een man in lederhose en een vrouw in dirndljurk. Haar moed was altijd aanwezig en altijd bedreigd. Ze kende het gevoel bedreigd te zijn, zonder te weten waar het vandaan kwam, wie haar bedreigde, en waarom. Niemand beschermde haar, er was niemand die haar behoedde voor dat waar ze bang voor was, niemand behalve hij kon haar angst herkennen. Haar man al helemaal niet. Haar zoon en dochter hadden zelfbescherming en geborgenheid nodig. Martha was dus alleen. Hij was alleen. De hoop om zelf onderwerp van haar zorg te worden, ingewijd te worden in haar verborgen angsten, ooit tot ze door te dringen om ze als een sluipwesp van binnenuit te vernietigen was vermoedelijk uitzichtloos, maar zijn verlangen daarnaar was zo onstuimig, zo onbedwingbaar dat hij – de auto was nog maar net vertrokken, nog even en niets scheidde hem nog van Martha dan een paar stappen in de sneeuw – naar voren stormde, op Martha's huis af, op het licht af dat weldra op hem zou vallen en hem zou verraden, weg van zichzelf, op Martha af. Als ze elkaar nu aanraakten was geen van beiden nog alleen.

Martha schrok toen zijn schaduw haar kant uit kwam, ze slaakte een gil, maar niet hard, en kalmeerde weer toen ze zag dat het geen vreemde was. Was dat het wat Olga tegelijkertijd had gevreesd en uitgedaagd toen ze op kerstavond naar buiten, het donker in stapte, een vreemde die ze kende, een onbekende die haar vreemd was? De vreugde die zich op Martha's gezicht aftekende wiste haar schrik weg. Was het eerder het

zwaaijgebaar geweest dat hem zo had aangegrepen, nu was dat het feit dat ze haar armen spreidde. Dat was meer dan een begroeting. Ze spreidde haar armen alleen voor hem. Wat zojuist nog uitdrukking van bitterheid was geweest, betekende nu pure vreugde. Vreugde om het weerzien. Hij had de indruk dat haar ogen rood waren. Hij pakte haar beide handen en hield ze zo stevig vast dat het bijna pijn deed.

Kort na zijn zus vertrok ook Andreas naar zijn kamer, hij wilde slapen, terwijl Barbara waarschijnlijk nog een poosje op zou blijven om haar cadeaus te bewonderen: een boek over wonderkinderen, een langspeelplaat van Esther en Abi Ofarim, verschillende entreebewijzen, een paar laarzen en twee, drie snuisterijen die Andreas zich niet herinnerde.

Maar toen hij in zijn kamer naar het raam liep om de rolluiken naar beneden te doen en de twee gestalten voor het huis zag, ontwaakte hij uit zijn lethargie. Hij sloeg haar van zich af als een lastig insect. Nog voor hij begreep wat er beneden gebeurde, wist hij dat het heimelijk gebeurde en dat toeschouwers niet gewenst waren. Weer was hij onvrijwillig getuige.

Nog voordat er gebeurde wat moest gebeuren zag Andreas het aankomen, nog even en dan zou hij worden ingewijd in iets wat niemand mocht weten behalve degenen die het aanging, zijn moeder en haar leerling, een geheim tussen hen beiden waar de anderen natuurlijk van waren uitgesloten. Andreas' opwindning steeg. Hij voorzag het nog voor het gebeurde. Wat zou komen kondigde zich aan door haar snelle, nerveuze gebaren en door iets waar geen woorden voor bestonden. Het ging ook allemaal zo snel dat hij geen woorden kon vinden. Zijn moeder spreidde haar armen. Wat zei ze? Hij had zijn on-

zichtbaar makende cape omgeslagen, hij kon hem bijna voelen. Hij bleef dan wel onzichtbaar, maar hij kon niet horen waar die twee het over hadden. Hij hield zijn gezicht zo dicht bij het raam dat zijn neus het glas raakte. Het gladde, dunne materiaal voelde koud en afwijzend aan. Zachtjes duwde hij het raam open. Een snijdende vlaag ijskoude lucht, vermengd met microscopisch kleine ijskristallen, blies in zijn gezicht. Hij had vrij zicht op de twee gestalten.

Andreas was op het beslissende moment voor het raam komen staan. Hij had meteen geweten wie daar beneden op zijn moeder afkwam, hij had Leo nog eerder herkend dan zij, hij had gezien dat ze schrok en weer kalmeerde; ze had Leo zeker niet verwacht.

Nu zag Andreas dat ze haar leerling omhelsde, na een amper waarneembaar moment van besluiteloosheid. Wat aan de omhelzing voorafging was geen echte aarzeling, het zag er eerder uit alsof ze zichzelf even tot de orde riep. Ongetwijfeld had Leo het juiste moment afgewacht om de vrouw te ontmoeten die van hem hield, voor wie hij meer betekende dan haar kinderen en haar man. Wie behalve zij kon hem hebben verteld hoe laat hij moest komen, vandaag, op kerstavond? Wat een ontdekking, wat een bizar verhaal, maar nu leek alles in elkaar te passen, zojuist had Andreas nieuwe delen van het spel ontdekt dat de volwassenen achter de rug van hun kinderen om speelden, ieder voor zich, want hij wist zeker dat geen van beiden wist wat de ander deed, hoe de ander leefde als hij niet in de gaten werd gehouden. Walter, zijn vader, had een minnares, Martha, zijn moeder, had een minnaar. Wat betekende dat eigenlijk? Hoe zou Barbara gereageerd hebben? Ze had er geen idee van wat hier gebeurde.

Wat hij zag had hij niet van zijn moeder verwacht, maar hij schrok er niet van. Wat hij te zien kreeg, vervulde hem met jaloezie. De knagende verleiding rees om hen met kwade bedoelingen te storen, maar liet zich onderdrukken. Het duurde niet langer dan enkele seconden tot hij zich niet meer behoefde voor te stellen wat er zou gebeuren als hij nu luid naar beneden had geroepen. Nu was hij alleen nog geïnteresseerd in het vervolg van wat zojuist was begonnen. Waren ze bang om door de burens te worden gezien? Wat hij had gezien en gehoord, wat hij zag en hoorde, zou hij aan niemand, alleen aan zijn dagboek toevertrouwen.

Maar de woorden die tot hem doordrongen bleven stuk voor stuk onverstaanbaar. Hij zou op die bladzijden slechts vast kunnen leggen wat hij kon zien, zijn moeder en Leo, lerares en leerling, beiden voor het huis, op de achtergrond dwarrelende sneeuw. Ze stonden inmiddels erg dicht bij elkaar. Ze keken elkaar in de ogen, dat nam Andreas tenminste aan. Zo zag het er van boven uit. Wat zou hij schrijven, hoe zou hij dat beschrijven, zijn moeder, een zevenendertigjarige vrouw met haar jeugdige minnaar (wiens leeftijd Andreas alleen maar kon schatten: tweeëntwintig, drieëntwintig?). Ze staan tegenover elkaar. Ze heeft haar armen gespreid, laat ze langzaam zakken, strekt haar rechterhand uit, nu is de betovering verbroken, zo meteen zal ze hem aanraken, ze kan niet anders, ze moet. Ze strekt haar rechterhand uit en strijkt ermee over zijn voorhoofd, ze veegt een natte pluk haar uit zijn gezicht. Haar leerling is niet langer haar leerling. Ze raakt hem zo liefdevol aan als ze vroeger bij Andreas deed, zoals ze Andreas nu al lang niet meer aan mag raken. Hier heeft ze iemand voor wie ze kan zorgen en van wie ze kan houden en die

haar teruggeeft wat ze mist. Wat Walter Dubach haar niet meer geeft.

Leo legde zijn armen om Martha's schouders, zijn bewegingen waren snel, ze kreeg de kans niet om hem af te weren. Leo boog zich over Martha en legde zijn hoofd op haar schouder, *cheek to cheek*. Voelde Andreas jaloezie of trots, bleef hij onbewogen of probeerde hij zich alleen maar te beheersen? Wat hij op dit moment hoorde waren geluiden, geen woorden, en als hij al een woord meende te verstaan kon hij er geen zin van maken, bleef het zonder betekenis. En zo effectief was zijn onzichtbaar makende cape nu ook weer niet dat hij naar buiten had kunnen leunen om hen beter te horen.

De dagen tussen kerst en Nieuwjaar kropen voorbij als weken, de uren als dagen, en in geen van de martelend lange minuten lukte het Martha om niet aan Leo en de winterse nacht te denken waarin hij haar had omhelsd en gekust alsof ze een ander was. Hij had haar omhelsd en gekust, op haar voorhoofd, op haar wangen, op haar lippen, zelfs op haar oren, en hij had zo indringend op haar ingepreut dat de woorden als weerhaken in haar waren blijven steken, in haar lichaam en haar hoofd, eigenlijk waren het geen woorden maar alleen de klinkers en medeklinkers waaruit ze gevormd waren, want de meeste van deze woorden had ze helemaal niet begrepen. In zijn niet van heftigheid gespeende tederheden was hem de nieuwe taal, haar taal, voor een groot deel ontschoten, dus had hij zich van de oude, zijn eigen taal bediend om uit te drukken wat hem op het hart lag, en ze had het niet gepast gevonden om hem de les te lezen, niet in deze situatie.

Achteraf vroeg ze zich af of zij zelf eigenlijk wel iets had gezegd, ze kon het zich niet herinneren. Ze had dat wat er gebeurde over zich heen laten komen met het welbehagen van een kat die na lange afwezigheid door zijn baasje wordt geaaid, een gevoel dat nieuw voor haar was, en ook daarna bleef ze het zo ervaren, steeds opnieuw, overdag en 's nachts, ze voer het ondanks het feit dat Leo er niet was, en voelde nog al-

tijd en steeds opnieuw hoe hij haar aanraakte en tegen haar praatte. Had ze dat verwacht? Niet in staat zich te concentreren op dat wat anders wel afleiding bracht, een boek – van Walter en de kinderen had ze ook dit jaar voor een paar weken leesvoer gekregen (Siegfried Lenz' *Deutschstunde*, Alexander Solzjenitsyns *In de eerste cirkel*, Elsa Morantes *Leugen en tovenarij*) –, richtte ze haar aandacht nog consequenter dan anders en noodzakelijk op het huishouden. Ze zocht naar werk waar ze maar kon, zelfs in de kelder vond ze nog iets te doen, tot diep in de nacht was ze bezig met zinloze dingen. Het viel niemand op. Ze was urenlang in de keuken bezig, zelfs op tweede kerstdag. Dat leidde haar weliswaar niet af, maar bracht wel een zekere orde in de dagen die haar scheidden van een weerzien met Leo; en dan hoefde ze ook niet bang te zijn dat de rest van het gezin haar al te aandachtig in de gaten hield. Niemand kon haar gedachten lezen, maar elk moment kon er iemand met een vraag bij haar aankomen die haar wellicht tot een ondoordacht antwoord zou verleiden, en die uitdaging wilde ze uit de weg gaan, want ze vreesde alles wat tot onnodige verwickelingen zou kunnen leiden.

De tijd speelde een vreemd spelletje, met haar herinnering, met haar lichaam, met haar omgeving. Hij veroordeelde haar tot wachten en zorgde ervoor dat die ander, de vrouw die ze zich sinds die avond met Leo voelde, steeds sterker tevoorschijn kwam. Martha bekeek zichzelf als een vreemde, als een onbekende voor wie ze geen woorden had, voor wie ze de juiste woorden ook niet had gevonden als ze iemand in vertrouwen had kunnen nemen, maar wie? Met wie moest ze praten? Dat ze er met niemand over kon praten maakte het wachten en het onophoudelijk in een kringetje ronddraaiende naden-

ken, de pijnigende onzekerheid en de periodiek terugkerende momenten van zalige herinnering nog onverdraaglijker. Ze kon alleen met zichzelf praten. Onverantwoorde lust, ongeoorloofd verlangen, zei ze bij zichzelf, en steeds opnieuw voelde ze Leo, die zijn lichaam tegen haar aan duwde en de mantel opensloeg die ze over haar schouders had geslagen voor ze naar buiten was gelopen, verleden en heden streden met elkaar. Ze had over haar hele lichaam gebeefd toen zijn vochtige handen haastig over haar hals en gezicht gleden, en steeds als ze eraan teruggedacht begon ze weer te rillen en kreeg ze kippenvel, maar niet van de winterse kou.

Niet voor het eerst betreurde ze het geen vriendin of zus te hebben met wie ze haar vreugde, haar verdriet, haar weten en nu ook haar geheim had kunnen delen, voor wie ze het misschien ook wel verzwegen zou hebben, afhankelijk van of ze haar kon vertrouwen of juist bang moest zijn om er onvoorzichtig iets uit te flappen wat later, als het eenmaal gezegd was, in haar nadeel uitgelegd zou kunnen worden, de waarheid of een leugen, er waren altijd twee mogelijkheden. Maar aangezien ze vriendinnen noch zussen had, had ze helemaal geen keuze. Misschien was het ook wel beter om je geheimen aan niemand te hoeven openbaren.

Ze moest voortdurend huilen. Zonder succes streed ze tegen de tranen en hoe meer ze hilde, hoe opgeluchter ze zich voelde. Op klaarlichte dag sprongen de tranen haar soms zomaar in de ogen. Daarbij voegde zich nog een tot dat moment onbekende pijn, een mes dat langzaam in haar lijf werd omgedraaid. Aangezien ze haar tranen niet kon onderdrukken of tegenhouden, deed ze haar uiterste best om ze voor de anderen te verbergen. Ze ging zitten of liep weg,

heen en weer in huis. Niemand leek het op te merken, des te beter.

Ze was getrouwd, een volwassen vrouw, moeder van twee opgroeiende kinderen, die tranen vergoot om een man die weliswaar jaren jonger was dan zij, maar aan ervaringen rijker dan alle mensen die ze kende, een miljonair vergeleken met haar en haar armzalige opvattingen, die ze hoofdzakelijk uit boeken haalde. Leo daarentegen was overkomen wat de helden overkwam die je anders alleen in boeken tegenkwam. Haar tranen waren uitdrukking van een gevoel dat nieuw was en een bedreiging voor haar en haar omgeving kon worden, daar was ze zich van bewust. Ze moest onderzoeken hoe ver ze kon gaan zonder een stap in het luchtledige te doen en neer te storten. Dat Walter een minnares had, waar Martha van overtuigd was, betekende nog lang niet dat ook zij het recht had om ontrouw te zijn. Ze zette misschien wel alles op het spel. Ze mocht niets doen waarmee ze Walter vernederde. Op zijn begrip hoefde ze niet te rekenen, en al helemaal niet op zijn toestemming. Maar was dat niet compleet onbelangrijk met het oog op het vooruitzicht deel uit te maken van Leo's leven, deel ervan te worden? De stap in het ongewisse te doen dus.

De gedachte dat ze hem weer zou zien en dan tegenover hem zou zitten alsof er niets was gebeurd, alsof ze alleen maar zijn lerares was en hij alleen maar haar leerling, was haast net zo onverdraaglijk als de gedachte dat ze hem niet meer zou zien. Maar hoe ze het ook wendde of keerde, zolang ze deed wat ze altijd deed, zolang ze het huis niet uit ging, zolang ze de haar toebedeelde verantwoordelijkheid droeg, hoefde ze geen beslissing te nemen. Dus moest ze wachten.

Ze zou Leo weer zien, na de feestdagen, in het nieuwe jaar,

zo lang moest ze geduld hebben, zo lang bleef ze in gedachten met hem bezig. En dan? Al het andere zou vanzelf duidelijk worden, het was in Leo's handen, ze zou doen wat hij van haar verlangde. De volgende les zou volgens afspraak plaatsvinden op donderdagmiddag, de tweede dag van het nieuwe jaar, over een paar dagen. En toch hoopte ze dat hij eerder zou bellen. Ze wachtte tevergeefs, Leo liet niets van zich horen. Ze gaf de hoop niet op. De telefoon ging alleen voor de kinderen. Eén keer belde een vrouw die Walter wilde spreken. Andreas, die had opgenomen, had even gearzeld toen hij zei dat de secretaresse van zijn vader had opgebeld. Dat hij loog was zonneklaar, dat hij iets wist leek voor de hand te liggen, het ontging Martha niet, maar ze vroeg er niet naar. Toen Walter thuis kwam had ze gedaan alsof ze het telefoontje was vergeten. Zij had het gesprek niet aangenomen. Ze luisterde niet mee toen Andreas met zijn vader praatte.

'Je secretaresse heeft gebeld,' had Andreas gezegd en weer had hij gearzeld. Zijn verlegenheid ontging haar niet, en net zomin ontging het haar dat het liegen hem geen moeite kostte, integendeel, dat hij er plezier in had. Wat wist haar zoon, en wat verzweg hij voor haar? Waarom? Omdat hij die andere kende? Vermoedde hij dat zijn moeder iets wist? Walter vertrouwde haar, hij vertrouwde op Martha's veronderstelde blindheid en haar vermeende trouw en naïviteit. Dat stelde haar gerust en verschaftte haar een zekere speelruimte.

Ook op nieuwjaarsdag belde Leo, die zijn stem niet had hoeven te verdraaien of zijn identiteit geheim had hoeven te houden, niet op. Hij had haar met ieder denkbaar excuus kunnen bellen, overigens ook zonder excuus, een *Kan ik mevrouw Dubach*

alstublieft spreken zou niet de geringste verdenking hebben gewekt. Niemand verwachtte van haar dat ze iets ongeoorloofds zou doen. Ze was immers zo deugdzaam. Leo liet niets van zich horen. Het was zo stil om haar heen dat ze hem hoorde roepen. Maar dat beeldde ze zich natuurlijk in. Martha wachtte en onder het wachten be kroop haar meer dan eens het gevoel dat ze het slachtoffer van een illusie was, een lastige echtgenote, gekwetst door de ontrouw van haar man, die nu een uitweg uit het dilemma zocht door een eigen dilemma te creëren, dat al snel een bouwwerk van dromen en leugens zou blijken te zijn. En daarbij had ze ook nog eens geen enkel bewijs voor Walters ontrouw.

Als Leo had geweten wat ze dacht (en hoe ze leed), was hij er zeker vandoor gegaan. Met Walter sprak ze nauwelijks een woord. Hij luisterde twee keer naar de grammofoonplaat die hij voor kerst aan haar had gevraagd. Het was nostalgische muziek, die helemaal niet bij hem paste. De muziek paste bij haar, was zo somber als zij zich voelde. Ze kon er amper naar luisteren en was opgelucht toen de plaat met de saxofoon, trompet en de hoge, bijna uitdrukingsloze stem afgelopen was. Walter had het geluid zo hard gezet dat ze niet voor deze muziek weg kon vluchten, noch in de keuken, noch in de kelder. De tweede keer was de laatste keer dat hij er thuis naar luisterde. Daarna verdween de plaat.

Gedurende een hele week zat Martha minuut na minuut op Leo's telefoontje te wachten, tevergeefs. Uiteindelijk dacht ze dat hij haar niet belde omdat hij haar niets te zeggen had, omdat dat waar hij zich op kerstavond in had laten meeslepen uiting van een impulsieve bui was geweest, een jeugdige opwelling van emotie, een herinnering aan Laura, een logisch ge-

volg van zijn eenzaamheid, seks. Hij was immers alleen.

Steeds weer draaide ze zich om om uit het raam van de keuken of de woonkamer naar de sneeuw te kijken, alsof Leo elk moment tussen de struiken en bomen kon opduiken, hoewel dat nog veel onwaarschijnlijker was dan dat hij zou bellen. Ze kon niet anders, het was sterker dan zij, de gedachte aan hem liet haar niet los, een toestand die het haar verhinderde om helder te denken. Ze was verliefd. Anders dan ooit tevoren. Een paar dagen na haar eerste ontmoeting met Walter had hij haar duidelijk gemaakt wat zijn plannen waren. Hij had een schrikwekkend precieze voorstelling gehad van wat hij wilde; niet dat hij van haar hield had hij beweerd, maar dat hij plannen had en met haar wilde trouwen, en daar had ze ook geen seconde aan getwijfeld. Over liefde had hij het niet gehad, zijn toekomstplannen waren heilig voor hem, zijn plannen duidelijk, hij had een vrouw als Martha nodig, wat haar, verlegen als ze was, had gevleid en iets van haar remmingen had weggenomen. Hij was vier jaar ouder dan zij, en Martha was bescheiden. Hij had haar niet gezegd dat ze knap was, en het duurde lang voor ze dat zelf doorhad. Hij was al klaar met zijn studie en kon zich concentreren op zijn carrière, terwijl zij klaarstond op de achtergrond. Hij had gezegd dat ze altijd glimlachte, dat was ze niet vergeten, daar was ze trots op, waarom zou ze hem niet geloofd hebben? Martha's terughoudende hartelijkheid was haar toekomstige echtgenoot niet ontgaan. Ze trouwden en al snel werd Andreas geboren. Nu was Andreas er en ze was verzot op het jochie. Zo was er amper tijd overgebleven om na te denken over het verloop van haar leven en de toestand van haar huwelijk.

Ze was een gevangene van haar onverdraaglijke gevoelens, en zoals ieder mens die in een gevangenis zit, zou ook zij erin blijven tot er iemand kwam die haar bevrijdde. Aangezien ze zelf geen sleutel had, niet van haar geluk en niet van haar ongeluk, moest de bevrijder van buitenaf komen. De dingen gingen zoals ze gingen, ze zouden niet vanzelf veranderen.

Eindelijk was het donderdag. Eindelijk was ze alleen. Buiten was het gaan dooien. De sneeuw smolt langzaam. Walter was om kwart over zeven het huis uitgegaan (met een bomvolle aktetas, zat daar het cadeau voor zijn minnares in?), de kinderen waren om halfacht vertrokken. Daarna had Martha in allerijl, sneller dan normaal, het huishouden gedaan, de bedden opgemaakt, afgestoft en de keuken opgeruimd. De kamers op de begane grond zagen er nu bepaald onbewoond uit, maar anders dan in een verlaten gebouw waren ze verwarmd, en ondanks het feit dat Martha uitgebreid had gelucht, rook het er nog zwakjes naar het groen van de kerstboom, die Walter inmiddels had afgetuigd en op straat had gezet, en nauwelijks merkbaar naar het eten van de afgelopen dagen. Aan het eind van deze ochtend zou ook Leo zijn geur hebben achtergelaten.

Ze had alles wat aan werk en dagelijks leven herinnerde verbannen naar de daarvoor aangewezen kasten en laden en de bijkeuken. Nergens lag stof, niets overbodigs kon de aandacht trekken. Ze legde de boeken recht die ze nodig hadden voor de les en zette zoals altijd het dienblad met kopjes, schoteltjes, bordjes en koekjes op tafel. Om tien voor negen zette ze thee-water op. Ze was een beetje onrustig, nerveuzer dan anders. Welke stof zouden ze vandaag doornemen? Ze had daar tot op dat moment nog geen gedachten aan gewijd, maar nu werd het langzamerhand tijd om een besluit te nemen. Bepaalde

vormen van de conjunctief misschien, als ze al iets zouden doen. *Ware het niet dat...* Ze kon de klok op Leo gelijk zetten, hij stond altijd stipt op tijd voor de deur. Ze wierp een blik uit het keukenraam, maar zag hem nog niet. Even voor negenen ging ze weer aan de eettafel zitten en probeerde zich te concentreren, het lukte haar niet. Ze probeerde te bedenken wat Leo's eerste woorden zouden zijn en wat ze kon antwoorden, voor zover zij niet het woord nam en hem tot een antwoord dwong, in het Duits natuurlijk, vandaag zou ze geen woord in een andere taal door de vingers zien. Beide opties overstegen haar voorstellingsvermogen, zowel antwoord als vraag. En dan? Wat kwam daarna? Onverhoeds maakte zich paniek meester van haar hele lichaam, haar handen werden nat en zwaar als gewichten. Ze kalmeerde iets. Om negen uur ging de bel niet.

Tien minuten later was Leo er nog altijd niet. Om kwart over negen stond ze op en liep naar de keuken om de ketel van het vuur te nemen. Een deel van het water was al verdampt, de keuken in een nevel gehuld, ze zette het raam open. De damp trok weg als de contouren van een vervliegend spookbeeld. Een eerste zonnestraal drong door de sombere hemel en strekte zich uit op het glazen dak boven haar hoofd.

Leo kwam niet naar de les. Overal had ze rekening mee gehouden, maar dat had ze niet verwacht. Hij kwam niet om negen uur, niet om halftien, ook niet om tien uur, hij kwam helemaal niet en hij belde ook niet op. Dat was dus het schamele antwoord op alle vragen die de afgelopen dagen door haar hoofd hadden gespoekt. Of werd hij opgehouden door iets dringenders, was er misschien iets tussengekomen dat belangrijker was dan zij en haar les, had hij zich misschien in de dag vergist? Of hadden ze een andere dag afgesproken? En was

zij dus degene die niet op was komen dagen en had hij vol ongeduld ergens op haar zitten wachten, terwijl er in haar hoofd een onzichtbaar gat gaapte? Tevergeefs zocht ze in haar geheugen naar een dergelijke afspraak, een aanwijzing voor een afspraak die zij niet was nagekomen. Ze vond niets, er was helemaal niets behalve datgene waarover ze zich haar hoofd voor niets had gebroken, voor een droom waaruit ze nu met een klap wakker werd. Er weerklonk geen echo uit haar binnenste. Innerlijk voelde ze niets dan leegte. Leo was gewoon niet gekomen.

Ze barstte niet in tranen uit, hoewel ze die nu voor niemand had hoeven te verbergen, ze was alleen, zonder gezin, zonder Leo. Ze was als verstart, verstikt, een vol interesse opgepakte en achteloos weggegooide steen die uit verschillende lagen bestond, de buitenste was hard en onbeweeglijk, de kern vibreerde. Ze zat weer op de stoel waar ze op hem had zitten wachten, in de eetkamer, toen de telefoon ging. Het was even na elfen. Ze zat al twee uur passief te wachten tot er iets gebeurde; het was zo stil in de kamer dat ze zich afvroeg of ze nog ademde.

Toen ze naar de telefoon liep struikelde ze en viel opzij tegen de kleine jardinière waar haar moeder zo trots op was geweest; ze haalde haar elleboog open aan een uitstekende ijzeren rank. Die zou zo wel een beetje gaan bloeden.

Het was Leo niet, ze had het kunnen weten. Ze was er niet op voorbereid. Een vrouw sprak aan de andere kant van de lijn, tamelijk hard, goed verstaanbaar.

‘Met mij,’ zei de vreemde vrouw. ‘Met wie spreek ik?’ vroeg Martha, want ze herkende de stem niet en wist ook niet welke naam erbij hoorde. Ze wist niet wie het was.

‘Margret,’ zei de vreemde stem, en voor haar doen onbeleefd antwoordde Martha: ‘Ik ken geen Margret.’ Maar verbazingwekkend genoeg klonk de stem aan de andere kant van de lijn niet beledigd toen ze zei: ‘De buurvrouw, weet je niet meer?’ Ze meende het zich nu te herinneren, maar ze had geen kracht meer en liet de hand met de hoorn zakken, en ze hoorde de verre stem in haar hand, die als rooksignalen uit een zwarte schelp naar haar opsteeg, zachter en zachter worden, tot ze de hoorn weer omhoogtilde, waaruit ze de vreemde stem opgewekt hoorde getuigen: ‘We zijn elkaar pas toch nog voor de supermarkt tegengekomen en toen zeiden we nog tegen elkaar dat we eens wat langer moesten afspreken, voor een kop koffie of thee, en wat praten en misschien...’ ze stopte. ‘Misschien.’ Nu herinnerde Martha zich eindelijk ook het gezicht en kon ze beginnen om haar excuses aan te bieden. Beetje bij beetje kreeg ze zichzelf weer onder controle.

‘O, het spijt me,’ mompelde ze, en al het onvriendelijke was uit haar stem verdwenen, nu was ze weer de vrouw die men kende, de vriendelijk glimlachende buurvrouw, de beleefde, ietwat onopvallende vrouw die je gedag zei in de winkel, met wie men ook graag een praatje maakte, wier gezicht men vermoedelijk net zo snel vergat als zij het gezicht van de beller was vergeten. ‘Het spijt me, echt waar, ik had u niet herkend, ik had uw stem niet herkend, Margret, alleen de stem niet, ik was in gedachten verzonken’ – toen schoot haar gelukkig een plausibele verklaring voor haar lompe gedrag te binnen – ‘ik zat net aan mijn vader te denken, hij zit in een tehuis, en het gaat niet goed met hem, nee, nee, het gaat al beter met hem, het is alleen zo dat ik een telefoontje van het tehuis verwacht’ – ze had de buurvrouw vast niet verteld dat haar vader ver-

zorgd moest worden, nu wist ze het – ‘een telefoontje van de kliniek waar hij zit, en daarom had ik u niet meteen herkend, alleen omdat ik de directeur van de kliniek verwachtte, het spijt me zo. Excuseer me.’ Dit keer had ze kliniek gezegd in plaats van tehuis.

De stem aan de telefoon, die haar inmiddels wat vertrouwer was, klonk in één woord innemend toen ze zei: ‘Geeft toch niets, Martha, ik begrijp het, het spijt me zo van uw vader, echt,’ en zo hadden ze het er nog even over dat ze elkaar snel eens moesten zien of in elk geval weer met elkaar moesten bellen en dan zeker iets zouden afspreken. ‘Maar eerst moet die zaak met uw vader geregeld zijn, dat is duidelijk, dat is het allerbelangrijkste, en als ik u kan helpen hoeft u het maar te zeggen, ik help u graag, we kunnen elkaar ook tutoyeren, als u wilt’ – maar dat ging Martha nu wel wat te snel – ‘ik zal u mijn nummer wel geven.’

‘Nee, dat hoeft niet,’ antwoordde Martha, en pas nadat ze dag had gezegd en opgehangen, realiseerde ze zich dat ook dat weer uiterst tactloos was geweest, maar terugbellen en zich opnieuw verontschuldigen ging niet, ze had het nummer immers niet en wist niet onder welke naam ze in het telefoonboek moest zoeken, aangezien de vrouw alleen haar voornaam had genoemd, en ook die dreigde haar te ontglippen. Ook het gezicht van de vrouw, dat eerder kort was opgeflitst, vervaagde al en verdween. Goed mogelijk dat ze haar voor een andere vrouw aanzag met wie ze enige tijd geleden ook voor de supermarkt had staan praten, zoals vrouwen dat nu eenmaal doen als ze buurvrouwen zijn en het waarschijnlijk ook nog lang zullen blijven, omdat hier zonder goede reden niemand wegging.

Martha stond nog steeds bij de telefoon en dacht na. Ze probeerde tot een besluit te komen. Dat zou haar alleen lukken als haar gedachten niet steeds in een kringetje bleven draaien, maar dat was precies wat ze de hele tijd deden. Ze moest iets doen voordat de kinderen thuiskwamen. Ze moest met Leo praten. Uiteindelijk schoot haar ook weer te binnen waar het telefoonboek lag, dat ze nooit gebruikte omdat ze de paar nummers die ze regelmatig belde uit haar hoofd kende. Haastig bladerde ze het boek door, een paar keer achter elkaar. Er waren ettelijke Giezendanners in de stad, maar slechts één dokter Giezendanner. Dat waren ze, op dat nummer zou ze Leo bereiken. Ze schreef ook het nummer van de praktijk op (dat ze zeker niet zou bellen), zette het telefoonboek terug op zijn plaats, pakte vastberaden de hoorn van de haak en draaide het nummer, zonder te aarzelen. De draaischijf maakte een zacht snorrend geluid toen ze draaide en weer losliet.

Ze belde Leo gewoon op, zo dadelijk zou ze hem spreken, ze wachtte, ze hoorde de toon aan de andere kant. Hij klonk nog een keer, en nog een keer, ze liet hem klinken en wegsterven. Ooit zou hij toch moeten opnemen.

Haar vertwijfelde kreten schalden door het huis van de Giezendanners, maar niemand wilde het horen, niemand maakte er een einde aan. Waren ze doof? Het apparaat liet zijn gerinkel horen, maar bleef verder zwijgen. Zwijgen als haar vader, zwijgen als alles om haar heen. Ze telde, dertien keer liet ze hem overgaan, toen gaf ze het op. Ze liet de hoorn zakken maar hing nog niet op, luisterde nog een keer, nog een signaal, verder niets. Ze hing op. Nee, met dit antwoord nam ze geen genoegen, misschien had ze gewoon een verkeerd nummer gedraaid, dus belde ze opnieuw, dit keer langzamer, dit keer

met absolute zekerheid, zonder verkeerd te draaien, het juiste nummer, ze staaarde op het briefje met daarop de twee nummers die heel verschillend waren, die je niet door elkaar kon halen, privénummer en praktijknummer, ze moest een derde nummer hebben gedraaid, je hoefde maar een verkeerd cijfer te kiezen en je had je doel al gemist. Ze moest lachen om haar eigen onhandigheid, dat kwam doordat ze zo weinig telefooneerde en zo nerveus was. Ze stak haar wijsvinger vijf keer in vier verschillende gaatjes, met de zwarte getallen op de witte ondergrond, en bewoog hem langzaam met een klein boogje naar rechts, de ene keer korter, dan weer langer. Ze wachtte. Eerst had ze de indruk dat er aan de andere kant een andere kiestoon klonk dan hiervoor; had ze net daadwerkelijk een verkeerd nummer gedraaid? Opnieuw liet ze hem dertien keer overgaan. Dertien keer hoopte ze met afnemend vertrouwen dat hij op zou nemen, en uiteindelijk had ze er ook niets op tegen gehad als iemand van zijn gastgezin had opgenomen, meneer of mevrouw Giezendanner, alleen niet deze stilte, maar het bleef erbij, de stilte werd niet verbroken, de telefoon was gegaan en Leo's stem klonk niet.

Toen Andreas even na enen de voordeur opendeed, rook hij meteen dat er iets niet klopte, in de kamers hing de geur van aangebrand eten, misschien was er ook wel een ongelukje gebeurd, hij zou het dadelijk weten. Hij gooide zijn schooltas in een hoek, liep snel door de hal en wierp een blik in de eetkamer, waar het lesmateriaal van zijn moeder op de eettafel lag, die, anders dan normaal, nog niet gedekt was. Aangezien Martha hem gehoord moest hebben ging Andreas zonder aan te kloppen de keuken binnen, en ze schrok inderdaad niet. Ze hield drie borden voor haar buik en staaarde hem aan. Ze deed

haar mond open en wilde blijkbaar iets zeggen, maar het lukte haar niet. Ze bleef stil. Ze opende haar handen en keek roerloos toe hoe de borden stuksloegen op de vloer.

's Middags ontdekte Martha nog een scherfje aardewerk op de keukenvloer dat tot dan toe aan haar aandacht was ontsnapt. Ze bukte zich en draaide het een tijdje tussen haar vingers rond voor ze het in de vuilnisemmer gooide. Anders dan bij porselein of glas bestond er weinig gevaar je eraan te snijden. Als je vluchtig keek, had je kunnen denken dat de scherf een afgebroken stukje van een suikerklontje was. Als je er achteloos op was gaan staan, zou het tot stof zijn verkruimeld, tot stof dat eruitzag als meel en aanvoelde als suiker. Drie borden waren gebroken, vijf bleven er over in de kast.

Andreas had haar geholpen, zonder te vragen of haar iets scheelde, of ze iets nodig had, hij voelde dat haar iets scheelde, wat ze nodig had wist ze zelf niet – een telefoontje dat beantwoord werd, was dat het? Ze had het idee dat Andreas vermoedde wat haar bezighield. Hij was volwassener dan de volwassenen wilden inzien, ook Martha vergat dat steeds, dat was makkelijker dan erover na te moeten denken. Ze zou er niet over praten, net zomin als hij vragen stelde. Ook de afspraak om er niet over te praten maakte deel uit van de stilzwijgende overeenkomst die tussen hen bestond. Dacht haar zoon dat haar antwoord of haar uitvluchten hem net zo in verlegenheid zouden kunnen brengen als haar? Terwijl ze op haar knieën de tegels afzocht naar scherven, zei Andreas alleen maar: 'Het werd tijd, we kunnen wel nieuwe borden gebruiken in plaats van die oude dingen.'

Dat was zijn enige commentaar, en ze had geantwoord: 'We

hebben er nog vijf, we hoeven toch geen nieuwe, we zijn toch maar met z'n vieren.' – 'O ja, hadden we er acht?' antwoordde Andreas en Martha knikte, maar aangezien hij haar zijn rug toekeerde zag hij dat niet. Dat haar handen trilden en ze huilde was hem vermoedelijk niet ontgaan, maar hij had er geen woord aan vuil gemaakt. Niet omdat ze huilde had ze zich opgelucht gevoeld, maar omdat de drie borden waren gebroken, met veel lawaai, en bijna zonder haar toedoen. Alsof haar iets zwaars van het hart was gevallen.

De volgende ochtend ontbeet ze samen met de kinderen. Nadat ze hen bij de deur had uitgezwaaid, maakte ze net als iedere ochtend het huishouden aan kant. Voor ze naar boven liep keek ze nog even op de buitenthermometer voor het keukenraam. Het was mistig, maar niet erg koud. Ze ging de badkamer binnen, kleepte zich uit en douchte. Ze droogde zichzelf af, föhnde haar haar en bekeek zichzelf in de spiegel, waarbij ze naar voren en naar achteren bewoog. Straks, als ze was aangekleed, zou ze zich een beetje opmaken, lippenstift en eyeliner opdoen en mascara, zoals altijd als ze uitging, een beetje zorgvuldiger dan anders misschien. Ze rilde toen ze naakt over de overloop liep, maar in de slaapkamer omhulde haar een weldadige warmte. Ze had de boel gelucht en daarna de verwarming aangezet. Ze had de bedden opgemaakt en het raam dichtgedaan. Ze sloot de gordijnen, knipte de plafondlamp aan en deed de garderobekast open. Ze besloot snel, omdat ze deze beslissing onbelangrijk vond. Ze gooide de onmisbare kledingstukken – slip, kousen, bh, onderrok – op het bed en legde de blouse, het vest en de rok ernaast, in de volgorde waarin ze ze zou aantrekken. De kastdeur liet ze openstaan, zodat ze zichzelf in de spiegel kon bekijken.

Maar nadat ze haar slip, haar panty, haar bh, haar onderrok en haar hemdje had aangetrokken en haar armen in de gladde

mouwen van de koele zijden blouse had gestoken, stopte ze plotseling. Lag het aan het licht of paste deze witte blouse met lichtgroene streepjes inderdaad niet bij het olijfgroene vest met de opvallende zwarte knopen en het ingebreide patroon dat op bed lag? Zou een donkerdere, of juist een lichtere of effen blouse niet beter bij de gelegenheid passen? Maar hoe kon ze eigenlijk weten wat passend zou zijn, in aanmerking genomen dat de aanleiding voor haar uitstapje, waarvan ze geen idee had hoe het zou aflopen, haar zelf niet helemaal duidelijk was? In plaats van er nog langer over na te denken trok ze vastberaden het vest aan, om te constateren dat het ook niet bij de blouse paste nadat ze de gordijnen had opengedaan en nu bij daglicht afwisselend in de spiegel en naar zichzelf keek, alleen om zichzelf ervan te overtuigen dat ze in deze kleren de deur niet uit kon. Ze kon nog zo vaak aan revers en bies van het vest plukken, het veranderde niets aan het feit dat de kleur vloekte met die van de blouse, en als het niet aan de kleur had gelegen, dan wel aan de snit van beide kledingstukken, die te verschillend waren om ook maar bij benadering met elkaar te harmoniëren; de blouse was kennelijk te licht, te koel, het vest te afwijzend, te formeel. De combinatie beviel haar niet, dus waarom iemand anders wel? Wat ze daar haastig en onnadenkend bij elkaar had geraapt maakte dat ze afstandelijk overkwam, en dat was niet het effect dat ze beoogde. In plaats van een andere blouse te pakken, zou ze eerst maar eens het vest omruilen voor de lichte tuniek, die hopelijk bij de rok paste, waarbij alles wel zou passen, hoopte ze, want hij was zwart. Was hij wel zwart, niet donkerblauw? Het duurde even voor ze de tuniek ontdekte op een haakje tussen diverse jasjes, blouses en vestjes, kledingstukken die ze al jaren niet meer

had gedragen en die ze eigenlijk weg zou moeten doen. De tuniek was turkoois, afgezet met een ietwat folkloristische, lichte, versierde rand, sloot niet al te nauw aan en had een diep uitgesneden ronde kraag, zodat de blouse eronder nog tot zijn recht kon komen. Nadat ze de tuniek had aangetrokken en gladgestreken aarzelde ze weer, nee, dat paste niet beter bij de blouse dan het vest. Meteen trok ze de tuniek weer uit en ze vroeg zich af of ze ieder gevoel voor stoffen en kleur, dat ze vroeger toch ruimschoots had gehad, plotsklaps kwijt was geraakt. Dat kwam vast doordat ze het zo zelden nodig had, afgezien van de enkele keer dat ze kleren ging kopen; haar onbezorgdheid ten aanzien van de samenstelling van haar garderobe wreekte zich nu, op dit cruciale moment. Eén blik in de spiegel was voldoende, ze vond de geborduurde rand te opvallend; een tweede blik zei haar dat de meisjesachtige speelsheid ervan niet bij de strenge rok paste. Wat moest ze nu dus omruilen, rok of blouse? Ze kleeedde zich uit en begon van voren af aan.

Zo'n drie kwartier later, even na tien, verliet Martha haastig het huis. Ze sloeg de kraag van haar winterjas omhoog nadat ze een windvlaag in haar gezicht had gekregen. Het was niet ver naar de bushalte, maar omdat de grond op sommige plekken nog bevroren was vertraagde ze haar pas. Ze was nog maar net bij de bushalte aangekomen toen de bus al om de hoek kwam aangereden. Er stapte verder niemand in. De bus deed er niet meer dan vijftien minuten over om haar bestemming te bereiken. Ze kende de buurt waar de Giezendanners woonden niet zo goed; normaal gesproken reed ze met deze lijn in tegenovergestelde richting.

Nu bleek hoe nuttig het was geweest dat ze Leo tijdens de lessen een paar keer de opdracht had gegeven om de ligging

van het huis, het huis zelf, zijn kamer en de weg naar huis te verwoorden, om het beschrijven van alledaagse dingen te oefenen. Hierdoor kende Martha niet alleen de naam van de bushalte, ze had er ook een, weliswaar niet erg duidelijke, voorstelling van hoe het er daar waar Leo uit de bus stapte moest uitzien. Als een *déjà vu* meende ze op grond van deze oefeningen bepaalde gebouwen, die hij haar zo gedetailleerd mogelijk had beschreven, te herkennen, zoals het *bushaltehokje* (een heel moeilijk woord om uit te spreken) met de moedwillig kapot gescheurde posters, de kiosk ernaast (een woord dat blijkbaar ook in Leo's taal bestond), die gerund werd door een oudere heer met hoog achterovergefohnd grijs haar, evenals het Shell-tankstation, een boekhandel waar, zo stelde ze na een vluchtige blik naar binnen vast, overwegend kantoorartikelen werden verkocht en – precies op de hoek van de straat waar ze moest zijn – een banketbakker met aangrenzende tearoom, die vol zat om deze tijd. Het viel Martha op dat de kleuren wit en roze de boventoon voerden in de nog altijd in kerstsfeer versierde etalage, slagroom en banketbakkersroom, blader- en soesjesdeeg, hier en daar chocolade, een stervormige piramide van *éclairs* naast een rechthoek van geglazuurde tompoezen, in een kring uitgestalde *meringues*, in waaiervorm gearrangeerde wafeltjes, *bricellets* en andere zoetigheden. Ze aarzelde even of ze naar binnen moest gaan om er een paar te kopen, maar zag er van af. Wat moest ze ermee doen als Leo niet thuis was, ze bij de Giezendanners voor de deur leggen en de katten in de buurt en de mieren lokken om zich er tegoed aan te doen?

Niet voor het eerst en niet voor het laatst deze ochtend, voordat ze bij het huis van de Giezendanners in de Platanenstraße 16 aankwam, onderdrukte ze de gedachte dat de hoop

om hem thuis aan te treffen nog weleens ijdel zou kunnen zijn. Sinds de vorige dag had ze geen poging meer ondernomen om Leo te bereiken, ze had het nummer, dat ze inmiddels uit haar hoofd kende, niet meer gedraaid. In de wijde omtrek was geen telefooncel te zien. Nu was het toch al te laat om hem erop voor te bereiden dat ze eraan kwam. De naam van Konditorei Finkelstein nestelde zich in haar geheugen. Konditorei Finkelstein, dat kon ze zich jaren later nog herinneren. Een klant verliet de winkel, Martha wendde zich af.

Toen ze voor het huis stond en haar hand op de koude, met een dunne ijslaag bedekte klink van het toegangshek legde, voelde ze dat die niet was afgesloten. De klink liet zich zonder moeite bewegen. De deur van de garage, links van haar, stond halfopen, de garage was leeg. Martha drukte op de bel van de intercom en wachtte; niemand meldde zich, niemand kwam naar buiten. Ze duwde het hek open en liep door de zorgvuldig opgeruimde voortuin; op het pad lag geen sneeuw meer. Aan weerszijden ervan stonden kleine dennenboompjes; op de bovenste takken lag nog zware, plakkerige sneeuw die de takken omlaagduwde, maar de onderste waren daar al van bevrijd. Iemand moest de sneeuw eraf hebben geschud.

Bij de voordeur aangekomen belde Martha aan, maar behalve de bel, die zich blijkbaar in de hal bevond en niet ver weg klonk, hoorde ze niets. Niets waaruit ze had kunnen concluderen dat zich buiten haar iemand in of rond het huis bevond. Wat kon ze anders doen dan om het huis heen lopen om het raam van Leo's kamer te zoeken? Maar hoe had ze dat moeten vinden tussen alle andere ramen van de twee bovenverdiepingen? Ze voelde een moedeloosheid die ze amper wist te

overwinnen. Maar voordat de moed haar volledig in de schoenen zonk, wilde ze tot het uiterste gaan. Ze hoefde alleen maar om zich heen te kijken om zeker te weten dat niemand naar haar keek. Dat deed ze en ze constateerde dat er niemand te zien was, temeer daar de sierdennen haar beschermden tegen de blikken van buren en voorbijgangers. Ze stak haar hand uit en legde hem op de klink van de voordeur. Tot haar schrik, en niet minder tot haar opluchting, gaf de klink mee en ging de deur als vanzelf open.

Eenmaal binnen viel haar blik als eerste op Leo's groene parka, en onwillekeurig aaiden haar vingers over de fijne, dichtgeweven wollen stof, die ze door de structuur ook in het donker zou hebben herkend. Leo droeg deze parka sinds het koud was geworden, ze kende hem zo goed alsof ze hem zelf had gedragen, want op kerstavond had ze haar armen binnen in de parka om Leo heen geslagen. Hij was voor even tot een huid geworden, vleugels die haar omhulden. Verstolen ging ze met beide handen over de koele voering en stak ze in de mouwopeningen, daarna keerde ze zich naar de glazen deur waarachter ze de omtrekken van de hal herkende, aan het einde waarvan zich waarschijnlijk de keuken bevond. Ze deed de deur open. Aan de muren hingen etsen: ruiters en paarden, muziekinstrumenten, landelijke scènes. Een vluchtige blik was voldoende. Soortgelijke taferelen hadden in haar ouderlijk huis gehangen. Rechts van haar kwamen drie deuren op de hal uit, die alle drie openstonden, rechtdoor bevond zich, zoals ze al vermoedde, de keuken, vanwaar je via een terras in de achtertuin kwam, links een deur die naar de kelder voerde en de brede trap naar boven. Ze wierp een blik in de lichte, ruime kamers beneden. In het

midden van de grootste kamer stond nog altijd de versierde kerstboom.

Dat Leo's parka in het portaal hing betekende dat hij thuis was. Of had hij een andere warme jas en was hij daarmee de deur uitgegaan? Terwijl ze zich een inbreekster had moeten voelen, wist ze bijna zeker dat haar hoogstens verbazing ten deel zou vallen wanneer er onverwachts iemand binnen zou komen. Ze was te onschuldig, ze was de vrouw van een advocaat en bovendien Leo's lerares. Men zou de steekhoudende argumenten aanvaarden die ze aan zou voeren ter rechtvaardiging van het weliswaar niet met geweld, maar toch zonder medeweten en toestemming van de eigenaars binnendringen in een vreemd huis. Was dat huisvredebreuk? Ik maakte me zorgen om Leo, dat wilde ze zeggen, dat zou ze zeggen als iemand haar zou vragen wie ze was. Hij is niet meer bij mij op komen dagen, hij is niet naar de les gekomen, ik maakte me zorgen. Ze probeerde haar beven te onderdrukken.

Ze wist dat Leo's kamer zich helemaal boven, bijna onder het dak bevond, hij had haar erover verteld, tijdens de les had hij haar over de karige meubels verteld, zonder zich erover te beklagen, waardelose erfstukken waarvoor elders geen plek was en die men uit piëteit niet weggooid: kast, tafel, bed, boekenplank, stoel en fauteuil. Martha wist dat er op dezelfde verdieping een toilet met een wasbak was. ('Wat nog meer?' - 'Spiegel.' - 'De of het spiegel?' - 'De spiegel, een spiegel, mannelijk.' - 'En verder?' - 'Een kalender.' - 'Een kalender met veel blaadjes?' - 'Ja.' - 'Dan is het een scheurkalender.' Ook dat hadden ze doorgenomen tijdens de les. *Scheurkalender* was ook een moeilijk woord, het wemelde in Martha's taal van de moeilijke woorden.) Toch kon ze zich niet voorstellen hoe het

er daar, recht boven haar, in werkelijkheid uitzag. Ze zette haar rechtervoet op de eerste traprede, vastbesloten om niet te wijken, niet terug te gaan, niet eigenhandig haar plannen te dwarsbomen. Ze liep, niet erg snel maar onverstoort, trede voor trede de trap op.

In de zak van haar mantel omklemde haar hand de brief die de vorige dag in de brievenbus had gelegen, waarin Leo zich voor zijn onvergeeflijke gedrag had verontschuldigd. Ze kon niet zien wanneer hij hem had verstuurd. Hij wachtte haar antwoord af. Hij kon het vermoeden, maar niet kennen. Ze moest naar hem toe. Alles had ze verwacht, behalve een brief waarin hij zich verontschuldigde. Hij bestond uit drie zinnen, elke zin grammaticaal foutloos en zonder spelfouten. Hij had zich er niet gemakkelijk van afgemaakt, hij moest het woordenboek erbij hebben gepakt; de brief kende ze inmiddels uit haar hoofd.

In tegenstelling tot de begane grond, die een ongedwongen ruimdenkendheid uitstraalde, kwam de eerste verdieping ontoegankelijk, haast afwijzend over. Hier boden de deuren geen inkijk in de kamers, ze waren gesloten, en Martha was vanzelfsprekend niet van plan om ze open te doen. Ze registreerde deze verandering in atmosfeer slechts in de marge van haar bewustzijn, in gedachten was ze ergens anders. Ze bleef even staan en keek omhoog. Daar moest het zijn.

De trap die verder naar boven, naar de tweede verdieping leidde, was smaller. De treden waren schoon, het hout van mindere kwaliteit en dof, blijkbaar was het al in geen jaren geboend. De trapleuning was zo dicht tegen de muur bevestigd dat het bijna onmogelijk was om je eraan vast te houden zonder je knokkels aan het grove stucwerk open te halen. Ze zette

de eerste schreden. Halverwege de trap zag ze een deur en hoorde ze iemand hard hoesten, ze vergiste zich niet. Hoe dichterbij Leo's kamer kwam, des te sterker voelde ze zijn aanwezigheid, Leo was thuis, niet alleen zijn parka.

21

De kaars op het nachtkastje was nog niet opgebrand toen Olga plotseling wakker schrok. Ze had niet diep geslapen, maar was toch ingedut. Ze luisterde maar hoorde niets ongewoons. Toch echode een tergend, vreemd geluid in haar na, een geluid dat ongewoon genoeg was om haar uit haar slaap te halen. Maar afgezien van de wind, die in heftige, onregelmatige stoten lawaaierig aan de luiken rammelde, was er niets te horen, in elk geval niets wat erop wees dat Mazko terug was gekomen. Als hij terug was gekomen had hij naar binnen gekund, de deur stond voor hem open. Hij was er niet. Haar linkerhand, die onder de deken uitstak, was droog, geen snuit had eraan gesnuffeld, geen tong eraan gelikt.

En toch had ze durven zweren dat ze iets had gehoord wat afweek van de gebruikelijke geluiden, geen wind en geen regen maar iets wat uit een richting kwam die ze niet kon bepalen en waarvan ze zeker wist dat het met haar hond te maken had. Of hadden haar zintuigen – wakker terwijl ze sliep – iets waargenomen wat er niet was maar wat er had kunnen zijn; hadden ze haar gewoon voor de gek gehouden?

Mazko was thuis! Hij was op de een of andere onaardse manier teruggekeerd, als geest of als ander wezen, zei ze bij zichzelf. Ze wist alleen niet hoe en waar ze hem moest zoeken. Er zat niets anders voor haar op dan op te staan en te gaan kijken,

meteen. Meteen, zei Olga hardop en zag haar adem in wolkjes voor haar ogen. Doordat de voordeur openstond was het ook hier ijsig kil, de vorst, de eenzame schaatsenrijder van de Bruegelse meren, trok met geslepen ijzers zijn baantjes door alle kamers. Olga ging zitten. Ogenblikkelijk werd ze duizelig, ze werd altijd duizelig als ze te snel overeind kwam, nu viel ze terug op bed maar gebruikte, voordat haar hoofd op het kussen kon vallen, haar ellebogen als steun. Het duurde slechts enkele seconden voor haar ogen zich op het punt boven de kast richtten dat ze voor dit doel altijd gebruikte en dat zijn doel ook ditmaal vervulde. Het punt kwam na enig heen en weer zwenken tot stilstand. Ze luisterde, ze hoorde niets wat niet binnen het kader paste, geen gehijg, gepiep of geblaf.

Stevige honger overviel haar als iets vreemds waarover ze geen macht had. Ze moest een stuk brood hebben, een hardgekookt ei, iets waarop haar tanden konden bijten. Langzaam kwam ze weer overeind. Het kussen was warm, haar lichaam, haar hoofd ook. Geen wonder dat ze zo'n honger had, ze had sinds die middag niets meer gegeten. Nu ze wakker was geworden was met haar zorgen om Mazko haar eetlust teruggekeerd, die hier niets te zoeken had maar zich ook niet liet onderdrukken. Verraad. Mazko was in de afgronden van haar slaap verzeild geraakt en erin verdwaald en opgeslokt. Ze was hem vergeten. Slaap was verraad aan Mazko. Op dezelfde wijze had ze vele jaren lang geleidelijk aan ook haar man bedrogen door hem in haar slaap te vergeten; overdag was hij er, in haar slaap verdween hij. Des te erger was het gevoel hem iets schuldig te zijn gebleven als ze wakker werd, als hij terugkwam, soms bijna tastbaar, soms alleen nog maar witte materie. Waar moest ze heen met haar liefde, waar moest ze heen

met haar vragen? Ze moest opstaan en gaan kijken – en iets eten.

Ze voelde dat Mazko heel dichtbij was. Nu was ze er nog toe veroordeeld hem te missen. Hem weer te zien, zijn vacht aan te raken, zou haar kracht geven en energie. Maar weldra zou alles haar koud laten, zonder Mazko, zonder Franz, zonder haar kleinzoons, die allemaal ongetwijfeld het leven mochten leiden dat ze verdienden, een beter leven, ver weg van hier. Hoe kon ze zich bij hen voegen?

Het was al ver na middernacht. Ze wist niet waarom, maar ze wist het zeker. Ze had niet lang geslapen, maar ze had geslapen. Haar uitputting was sterker geweest dan haar gebruikelijke slapeloosheid. Of de regen nu was overgegaan in sneeuw of dat het niet meer regende, in elk geval was er, afgezien van de windstoten, geen geluid te horen; niets duidde op een op handen zijnde verandering of een dreigend gevaar. Toch wist ze zeker dat door deze stilte heen een geluid haar slapende bewustzijn was binnengedrongen dat haar had gewekt, ofwel omdat het vreemd was of niet in de nacht paste, ofwel omdat het haar aan iets herinnerde waar ze niet aan herinnerd wilde worden.

Haar duizeligheid was gezakt en Olga kon op de rand van het bed gaan zitten. Haar voeten tastten naar haar vilten sloffen en vonden ze, ze stonden dicht naast elkaar onder het bed. Ze waren oud en vol gaten en boden nauwelijks bescherming; het zou niet lang duren of haar voeten zouden pijn doen van de kou. Maar dat was onbelangrijk nu.

Ze sloeg de dikke wollen sjaal die over een stijl van het bed hing om haar schouders en schikte hem over haar borst. Ze stond op en liep enigszins sloffend door de slaapkamer. Ze

duwde de deur open en stapte de kleine hal in. Daar was het nog kouder dan in de slaapkamer. Ze deed de deur achter zich dicht. Ze had het niet koud, de voorraad bedwarmte die haar zo-even had omhuld was nog niet uitgeput. Ze duwde de keukendeur open en ging de keuken binnen. De buitendeur stond nog steeds op een kier, Mazko had binnen kunnen komen. Ze liep naar het fornuis. De kookplaat was koud. Ze tilde het deksel van de waterketel op en stak haar hand erin. Het water was koud. De kou had zich in alle hoeken genesteld. Het stuk hout waarmee ze de deur had vastgezet, zat nog op z'n plek. Ze riep Mazko en schrok van haar eigen stem. De gloeilamp boven tafel flakkerde als een kaars, maar kwam weer tot rust. Het was te vroeg om vuur te maken.

Alles was onveranderd, alles op z'n plek, opgeruimd en schoon, voor zover ze het met haar zwakker wordende ogen kon zien. Drup – drup – drup. Niets was veranderd. De kraan lekte. Een hevige tochtvlaag van buiten streek rond haar enkels. Als klein meisje zou ze eroverheen zijn gesprongen. Nu stond ze daar als vastgenageld. Alsof Mazko daar zou kunnen liggen wierp ze een blik onder de keukentafel. Hij was er niet. Ze was moe. Ze wilde slapen. Waarom lag ze niet in bed, waarom liep ze over Mazko te piekeren? Honden gaan dood, soms heel dichtbij, soms heel ver weg. Hij lag niet onder tafel en niet op de drempel. De stappen die ze nu ging zetten kostten haar meer zelfoverwinning dan kracht, maar ze redde het.

Ze naderde de buitendeur en schopte het stuk hout met haar voet aan de kant. De wind duwde de deur met een klap tegen de muur. Olga deinsde terug, alsof de vijand haar huis was binnengedrongen. Maar er was niemand. Mazko's etensbak, die ze had gevuld voor ze naar bed ging, was leeg. Een

zwerfende kat, een wilde hond, een hongerige vos, het een of andere vreemde dier had zich eraan tegoed gedaan. Plotseling ging de wind liggen. Elk moment kon er een nieuwe windstoot komen.

Mazko, riep ze, steeds opnieuw. Ze ging op de drempel staan, bleef daar staan, ze voelde het brede, onregelmatige stuk hout onder de afgedragen zolen van haar sloffen, en ze wist dat ze de drempel over moest en dan zou weten wat er was gebeurd, want dat er iets was gebeurd stond vast. De drempel overschrijden betekende naar buiten gaan, het land in, waar ze nooit kwam, waar ze in elk geval sinds jaren niet meer was geweest, sinds de dag waarop ze Franz in de aarde hadden gelegd, bij de anderen, die onverzettelijk en geduldig op hem wachtten.

Ze liep naar buiten, het leek alsof de wind zich in het bos had teruggetrokken om nieuwe krachten te verzamelen voor de volgende aanval. Een windvlaag bleef uit, er heerste een bijna beangstigende stilte. Ze voelde de koude lucht op haar wangen, op haar handen, en draaide naar links, naar de bank, waar Franz zo graag had gezeten, waar zij zo zelden zat. Hier lag de hond, in de kou. De lijkstijfheid was al ingetreden. *Rigor mortis*, dat had ze haar vader tegen haar moeder horen zeggen.

Zijn bek was opengesperd, zijn kop was bebloed. Hij lag op de bank. Ze wilde niet kijken en ze wilde niet schreeuwen. Ze kon niet anders. Ze keek, maar ze schreeuwde niet. Uit eigen kracht had hij daar onmogelijk kunnen komen. Iemand had hem op de bank gelegd toen hij al dood was. Ze begreep niet waarom ze hem naar haar toe hadden gebracht. Terwijl ze sliep was iemand hier geweest om haar te laten zien wat er was gebeurd, zijn moordenaar of – waarschijnlijker – degene die

de hond bij toeval had ontdekt en herkend. Beiden hadden ze haar pijn gedaan. Ze was verstart van ontzetting. Ze keek omhoog naar Mazko, sprak zijn naam uit en legde uiteindelijk haar handen op zijn vacht. Hij was koud, nat en vreemd.

Ze tilde hem op en droeg hem het huis in. Hij was zwaar, veel zwaarder dan hij bij leven was geweest, als een zak nat geworden cement. Nooit eerder had ze hem zo gedragen. De dood had de hond een gewicht gegeven dat hij niet had gehad toen hij nog leefde. Ze liet de deur openstaan en tilde Mazko moeizaam op tafel. Ze bekeek hem. De kwaadheid over haar moordenaar maakte haar bijna blind. Beetje bij beetje begreep ze wat er was gebeurd, iemand had hem doodgeschoten om haar te raken. Iemand had opzettelijk een wapen op hem gericht en hem gedood, het was geen toeval, niets was hier toeval. Geen ongeluk. Iemand had een reden gehad. Nu pas merkte ze dat Mazko's rechteroog ontbrak. Ze hadden het kapotgeschoten. De kogel die hem had gedood was de oogholte binnengedrongen en in de schedel blijven steken. Ze probeerde zijn bek dicht te doen, maar de lijkstijfheid liet dat niet toe. Hij rook naar vreemde aarde. Water drupte op de grond. Zijn vacht droop van nattigheid, hij moest lang in de regen hebben gelegen. Door de vacht heen schemerde blauwig vel, ribben en botten tekenden zich af. Ik moet hem begraven. Een gat in de aarde voor hem. De vreemde aarde. De vochtige aarde.

Ze haalde doeken om Mazko droog te wrijven. Ze vond ook een smal lint om zijn bek mee dicht te binden, wat haar ondanks al haar inspanningen niet lukte. Zijn kaak liet zich niet bewegen zonder hem te breken. Nee, zei ze hardop, ik stuur je niet naar hen die op je wachten, zoals ze op Franz hebben gewacht. Geen graf in de ongastvrije aarde. Geen rustplaats in de

onwerkelijke wereld van de geduldigen. Zelden had ze zo snel een besluit genomen dat door niemand ongedaan kon worden gemaakt. Ze trok een stoel naar zich toe en ging voor de hond zitten. Ze aaide hem met beide handen over zijn kop, plukte aan zijn oren, maar vermeed het om in zijn ogen te kijken, vooral niet in het oog dat er niet meer was. Ze aaide hem over zijn kop tot de vacht bijna droog was, spuugde toen in haar handen en verdeelde de vacht op zijn kop in een scheiding en streek er behoedzaam net zo lang over tot de vacht glad was, zoals ze ook met het haar van haar dochter en haar twee kleinzoons had gedaan toen ze nog klein waren.

Eind februari schreef Leo aan zijn broer Josef, die kort voor de kerstdagen onverwachts naar Canada was geëmigreerd, dat hij in de eerste weken van het nieuwe jaar dingen had meegeemaakt die hij niet op een rijtje kon krijgen en waarvan hij niet wist wat de gevolgen zouden zijn. Deze dingen stonden, aldus schreef hij enigszins omslachtig, in verband met zijn privélerares; hij zocht naar de juiste woorden. In verband met zijn privélerares Martha Dubach, vervolgde hij. Hij had, hij deed, hij was, hij was gelukkig en, hij dacht lang na voor hij het opschreef, hij was tegelijkertijd radeloos. Niet dat hij dacht dat hij iets verkeerd deed, maar juist was het toch ook niet. Hij wist. Hij wist het niet. Hij was bang, nou ja, waar hij ook bang voor was, hij was nergens echt bang voor. Hoe hij zich voelde kon Josef wel opmaken uit de manier waarop hij schreef, nogal onduidelijk en in de war, dat zou wel overgaan.

Pas in de volgende zin lukte het hem eindelijk ter zake te komen, hij schreef dat de oorzaak van zijn radeloosheid het feit was dat zijn lerares Martha getrouwd was en kinderen had – op die plek onderbrak hij de brief en zette een streep. Een noodzakelijke onderbreking. Hoe verder? Getrouwd, kinderen, en wat dan nog? Gelukkig met hem. Ongelukkig getrouwd? Hij had het er nooit met haar over gehad. Hij praatte met Martha niet over haar man. Hij wist zo goed als

niets over haar huwelijk, niet of ze ooit gelukkig was geweest. Hij wist meer over Martha's vader dan over haar man. Hij probeerde zich te herinneren of hij Martha ooit had genoemd aan de telefoon. Hij wist het niet meer. Als hij het al met Josef over haar had gehad, dan alleen terloops. Hij kauwde op zijn balpen en staarde naar het duister achter het raam.

Wat dan nog? Reden voor zijn geluk was dat ze van elkaar hielden. Dat klonk simpel en dat was het ook. Dat het in het geheim gebeurde, was iets anders. Het gebeurde in het geheim, maar het gebeurde omdat het moest gebeuren. Hij had een verhouding met Martha. Hij sliep met haar wanneer er maar gelegenheid voor was, wat vaak het geval was. In deze uren was ze heel anders dan hoe ze op de buitenwereld overkwam. Zo was het waarschijnlijk bij de meeste vrouwen. Wat hier achter de rug van haar man en kinderen, achter de rug van de hele wereld om gebeurde, was bedrog maar geen verraad, daar kon hij mee leven, Martha moest daar zelf mee in het reine komen, en dat deed ze ook. Hij had niet de indruk dat ze zich schuldig voelde. Ook zij leek ermee te kunnen leven. Hij wilde niet uitsluiten dat haar bedrog het gevolg was van een ander bedrog.

Alleen Josef mocht het horen, alleen hij mocht het weten. En daarom moest hij hem schrijven. Van beneden klonk muziek, Griegs pianoconcert, dat zijn moeder soms speelde als ze alleen in de kamer was en zijn vader zijn privéleerlingen in de zijkamer bijles gaf in de talen waarin niemand hem naar de kroon kon steken, Grieks en Latijn. Ze speelde nooit wanneer hij in de kamer was. Het was al nacht. De Giezendanners zaten in de woonkamer, luisterden muziek; na Grieg kwam Dvořák,

na Dvorák iets onbekends, ze dronken er waarschijnlijk een wijntje bij en gingen vroeg naar bed.

Leo bedacht hoe hij Josef uit kon leggen wat hij aan zichzelf niet uit kon leggen; vond je een verklaring als je maar lang genoeg nadacht, en was er eigenlijk wel een verklaring nodig? Als hij een foto van Martha had gehad, zou hij die hebben bijgesloten, maar die had hij niet en hoefde hij ook niet te hebben. Zou Josef hem beter kunnen begrijpen als hij een foto voor zich had liggen? Zou Martha's portret Josefs verbeeldingskracht in de richting sturen waarin hij haar gestuurd wilde hebben? Kende hij die richting zelf eigenlijk wel? Welke conclusies zou Josef trekken als hij las dat zijn jongere broer een verhouding had met een vrouw die ouder was dan hij, niet twee, drie jaar ouder, maar beduidend ouder, veertien, vijftien jaar ouder, zo precies wilde hij het niet weten en ook niet aan iemand anders vertellen.

Als hij net zo snel had kunnen schrijven als de gedachten hem te binnen schoten, dan zou hij ze zo overhaast hebben genoteerd als ze in hem opkwamen, zonder schroom en zonder terughoudendheid. Hij had nooit geheimen gehad voor Josef, hij zou ze ook nu niet hebben. Iemand moest hij vertellen dat met Martha alles anders was dan met Laura en dat toch alles goed was. Het moest iemand zijn die Laura gekend had. Had hij Martha niet over Laura verteld, dan zou hij misschien nooit de moed hebben gehad haar te kussen. Laura hoorde erbij, dat wilde hij hem later uitleggen, niet nu.

Nog altijd voelde hij de plicht om zijn broer in te lichten over alles wat hem overkwam, daar hoorden ook de veranderingen bij sinds hij Martha voor het eerst had gekust, zonder het van plan te zijn geweest, gewoon zo, plotseling.

Hij ging verder op het punt waar zijn laatste gedachte in een enigszins begrijpelijke zin was omgezet, daar waar hij zijn gedachtegangen met een streep op het papier had onderbroken. Het deerde hem niet dat de brief uiteindelijk de aanblik van een onoverzichtelijke kliederboel bood. Het zou ook Josef niet storen. Het kwam niet in hem op om de waarheid door middel van enige opsmuk te vervalsen.

Hij beschreef hoe hij in eerste instantie spijt had gehad van zijn onbeheerste gedrag op kerstavond. Later had hij getwijfeld tussen spijt en vertrouwen. Hij had haar verleid. Ze had geen weerstand geboden. Hij had haar gekust. Zij hem. In de wervelende sneeuw, voor haar eigen huis, iedereen had kunnen zien hoe ze zich tegen hem aan had gevlijd, maar niemand had het gezien toen ze elkaar omhelsden.

En toen vertelde hij Josef over Martha's onverwachte bezoek in het huis van de Giezendanners nadat hij de eerste les in het nieuwe jaar had verzuimd. Voordat hij ziek was geworden (griep), had hij haar geschreven en zijn excuses aangeboden. Hoe had ze moeten weten dat hij ziek was? Ze wilde hem zien. Zijn brief gaf haar aanleiding om te denken dat hij spijt had van zijn gedrag op kerstavond, zijn kussen en zijn haast dierlijke verlangen naar haar nabijheid en warmte. Maar zij hield juist van hem omdat hij haar overrompelde. Hij hield van haar omdat ze hem liet begaan. Ze had zich zorgen gemaakt. Ze had al haar moed verzameld en was een vreemd huis binnengedrongen zonder te weten wat haar daar te wachten stond. De voordeur had opengestaan, een gelukkig toeval. Dat alles had ze hem later tussen neus en lippen door verteld. Ze hadden niet veel woorden nodig gehad. Met haar onverwachte komst kwamen de gebeurtenissen in een stroomversnel-

ling, zonder dat het behalve hun beiden iemand was opgeval-
len. Ze waren zo discreet als de Zwitsers, schreef Leo.

In de brief aan Josef beschreef hij alleen wat er was gebeurd, hij vroeg hem niet om advies. Hij legde hem uit dat hij in de loop van de lessen verliefd was geworden op zijn lerares. Hij kon niet aangeven op welk moment hij zich ervan bewust was geworden dat hij haar begeerde. Hoe vaker ze elkaar zagen, des te kleiner werd de afstand tussen hen beiden, alsof ze beetje bij beetje naar elkaar toe groeiden, alsof ze elkaar onophoudelijk aantrokken als ijzer en magneet, alsof ze versmolten tot één materiaal. Onder deze buitengewone omstandigheden was dat uiteraard niet meer dan natuurlijk. Om Martha's taal te leren had hij zijn eigen taal de rug toegekeerd, zich aan de nieuwe uitgeleverd en overgegeven als aan een onbetwistbare autoriteit en niet gemerkt hoe hij daardoor steeds verder van zijn oude taal vervreemde terwijl de nieuwe bezit van hem nam, samen met zijn lerares, voegde hij daaraan toe.

Met de nieuwe taal hadden de begeerte en het verlangen naar haar hem overvallen, *out of the blue*, zoals dat in het Engels heette. Als een donderslag bij heldere hemel, zeiden ze hier. In Toronto kon Josef zijn Engels zeker wel goed gebruiken? Ook hij was begonnen Engels te leren, hij vond het gemakkelijker dan Duits en hij had er geen leraar voor nodig. Hij had het niet aan Martha verteld. Misschien zou het haar kwetsen als ze het wist. Josef mocht van hem denken wat hij wilde, hij had vast gelijk, hij mocht hem ook uitlachen en zeggen dat hij een handlanger van de liefde was, die profiteerde van een vreemde nederlaag. Maar wat een aangename situatie was dat! 'Voor mijn part,' schreef hij, 'kan deze situatie nog lang aanhouden. Als iemand me drie maanden geleden had gezegd dat ik ooit

aan een verhouding met een getrouwde vrouw zou beginnen, zou ik hem voor gek hebben verklaard. Maar nu...' Martha was bijna vijftien jaar ouder dan hij, schreef hij, nu stond het zwart op wit en hij streepte het niet door, dat zou Josef door de zwartste inkt heen toch wel hebben ontcijferd.

Hij had in zijn kamer gelegen, door een griepje aan bed gekluisterd, en had nog een beetje koorts gehad toen ze onverwachts in zijn kamer opdook. Hij had haar voetstappen op de trap niet eens gehoord. Zonder aan te kloppen had ze plotse-ling in zijn sober ingerichte kamer gestaan, met de brief die hij haar had geschreven in haar hand. Daar, waar nog nooit iemand hem had bezocht, kwam ze binnen als een in het geheim opgeroepen geest, hoe had hij haar ook kunnen horen, was ze niet licht als een veertje? Het kon zijn dat hij had geslapen toen ze binnenkwam, van schrik was hij bijna uit zijn bed opgesprongen, want die vrijdagochtend verkeerde hij in de veronderstelling dat hij net als elke andere doordeweekse dag alleen was in het huis van de Giezendanners, die al sinds uren in de praktijk waren; een situatie die al snel een voordeel zou blijken te zijn, want hier, op de plek waar ze elkaar in de toekomst zouden ontmoeten, werden ze overdag niet gestoord; voor onaangename verrassingen hoefden ze dan ook niet te vrezen.

Waarom de Giezendanners de voordeur niet op slot hadden gedaan bleef hem echter een raadsel. Martha had de stoute schoenen aangetrokken en was zonder moeite binnengekomen. Als ze al van plan was geweest om hem verwijten te maken omdat hij niet naar de les was gekomen, dan onderdrukte ze die toen ze hem zag. 'Je bent ziek,' zei ze en ze liep naar het bed. Inderdaad, zijn ogen waren rood, zijn stem was hees en

zijn neus verstopt; hij viel terug op zijn bed. Gelukkig had hij zich die morgen zo goed en zo kwaad als het ging gewassen en had hij zijn tanden gepoetst. Hij had haar aangestaard alsof ze een geestverschijning was.

Zonder erover na te denken was ze naast hem gaan zitten, niet op de enige stoel die in zijn kamer stond, maar op het bed, en niet helemaal op de rand, maar op het matras, dat amper meegaf onder haar gewicht, een beweging die hij in zijn liesstreek voelde. Haar nabijheid had hem meteen opgewonden, hij raakte toch al snel opgewonden. Toen hij haar erop had gezien dat het besmettingsgevaar vast nog niet geweken was, had ze zich vastberaden over hem heen gebogen en haar lippen op de zijne gedrukt. Dadelijk werd hij omhuld door haar warmte, die vanuit het binnenste van haar camelkleurige mantel, die ze nu opensloeg – dezelfde die ze op kerstavond over haar schouders had geslagen –, op hem neerdaalde. Een heel andere warmte dan de koorts waar hij nog altijd last van had. Martha's passie was luchtig, in feite weinig uitgesproken maar toch overduidelijk voelbaar; voor zover Josef dat zelf al eens had meegemaakt, waar hij, Leo, niet aan twijfelde, kon hij zich vast wel voorstellen hoe geweldig en helend dat voor hem was geweest.

Er was geen woord tussen hen gevallen sinds ze bij hem was komen zitten. Zo had nog nooit iemand hem gekust. Zoet en langdurig. Haar kracht had hem meegesleept. 'Ik lag in de vloeiende beweging van een rivier, dat klinkt vreemd, ik weet het...' Zelf was ze met deze kus een andere vrouw geworden, die hij terug wilde zien en steeds weer wilde zien en aanraken en steeds weer moest bezitten. Wat had zich in haar opgehoopt dat zich nu moest bevrijden? Was hij aan het ijlen of zij?

Of beiden? Of ze nu in een delirium waren of bij hun volle bewustzijn, zo was hij nog nooit met een vrouw samen geweest, en vele keren daarna, steeds opnieuw, tot vandaag, en zoals hij al zei, altijd in zijn kamer, waar niets aan haar afkomst en haar levenswijze deed denken. Het was niet te vergelijken met Laura. Sindsdien, schreef hij, sindsdien was alles veranderd, daar waar hij nu woonde. Hij wilde niet in details treden. Maar hij moest nadenken. Hij zou zich binnenkort inschrijven voor het zomersemester aan de medische faculteit, dat eind april begon. Tegen die tijd moest zijn Duits goed genoeg zijn om aan die studie te kunnen beginnen. Aan het eind van zijn brief drukte hij de hoop uit dat hij zijn broer spoedig weer zou zien.

Was Martha's vader in staat geweest om er met iemand over te praten, en had hij dat ook daadwerkelijk gedaan (wat, de situatie in aanmerking genomen, nogal onwaarschijnlijk was), dan zou hij zeker zijn verwondering hebben getoond over het feit dat, onafhankelijk van elkaar, binnen een tijdsbestek van slechts twee dagen, zowel zijn kleinzoon Andreas (als eerste) als zijn dochter Martha bij hem op bezoek kwam om over precies dezelfde aangelegenheid te praten. Maar aangezien zijn toestand onveranderd was gebleven en hij dus bleef zwijgen, kwam het daar niet van. Als hij zich al verbaasde, dan kreeg niemand dat te horen, als hij al gechoqueerd was, dan hield hij dat, net als al het andere, voor zich. Zo slecht als hij Martha kon adviseren, zo weinig voelde hij zich genoodzaakt om in deze aangelegenheid een standpunt in te nemen tegenover Andreas, die zich overigens niet meer illusies maakte over de gezondheidstoestand van zijn opa dan zijn moeder. Als zijn opa had kunnen praten, zou Andreas hem helemaal niet hebben opgezocht, hij wilde juist met hem praten omdat hij zweeg. Zijn opa, dacht Andreas, was zoiets als een anonieme lezer, een deeltje van het imaginaire publiek tot wie hij zich had gericht toen hij in zijn kamer deed alsof hij presentator was (een gewoonte waar hij nog niet zo lang geleden mee was gestopt). Net als dat publiek zou zijn opa nooit prijsgeven wat hij dacht en voelde.

‘Het lijkt wel een boek, een roman,’ zei Andreas die middag tegen zijn opa toen hij met hem ging wandelen en nadat hij zijn vermoedens met betrekking tot Martha’s verhouding met haar leerling Leo had geuit (waarbij speculaties de boven- toon voerden). Ver kwamen ze niet, omdat het al snel begon te regenen, maar toch slaagde Andreas er in die korte tijd in te zeggen wat hij van plan was geweest om te vertellen. ‘En als ik volwassen ben en als ik het kan,’ vervolgde hij, ‘schrijf ik een boek over hoe mijn moeder een verhouding met haar leerling had, een oudere vrouw met haar jongere privéleerling, hoe ze elkaar kusten en elkaar beminden. We zullen zien wat het wordt. En als je wilt, kun je het lezen. Ik weet dat je nooit leest, maar dit zul je misschien wel lezen, en als het moet stiekem. Ik zweer het je, geen mens zal merken dat het een waargebeurd verhaal is, en niemand zal er ooit achter komen dat het over mijn moeder gaat. Ben benieuwd hoe het verhaal afloopt.’ Hij had tijd, hij kon wachten. Hij zou het verhaal zich af laten spelen in een andere tijd, een ander land. Hij zou de sporen die naar zijn moeder leidden uitwissen, als een echte schrijver. Wat verlangde hij op dit moment naar een bemoedigend schouderklopje van zijn opa. Maar ook dit keer bleef iedere reactie uit. Als het zover is, ben je er helemaal niet meer, dacht Andreas, maar hij kon het niet over zijn hart verkrijgen zoiets uit te spreken, hoewel hij de verleiding voelde om de oude man door middel van een of andere gemene streek voor zijn zwijgen te laten boeten. Maar Andreas was niet gemeen.

Zowel Martha als haar zoon konden erop vertrouwen dat hij niets zou zeggen, nergens naar zou raden en niets zou verraden. Zijn zwijgen was de garantie voor Martha’s onaantastbaarheid en gaf Andreas de vrijheid om naar eigen goeddun-

ken om te gaan met wat hij wist. Zonder zijn zwijgen zou geen van beiden tegen hem over Leo hebben gesproken. Nu wist Martha's vader uit de mond van zijn kleinzoon dus niet alleen af van het slippertje van zijn schoonzoon, maar ook van dat van zijn dochter, en dat uit verschillende bronnen.

Twee weken nadat ze onverwachts in het huis van de Giezendanners was verschenen, twee weken nadat ze een buitenechtelijke verhouding was begonnen (ze wist heel goed wat het betekende als die bekend zou worden) en achtenveertig uur nadat Andreas bij zijn opa op bezoek was geweest, voelde Martha de dringende behoefte om er met iemand over te praten van wie ze wist dat hij naar haar zou luisteren, maar haar niet zou veroordelen. Wie was daar beter geschikt voor dan haar vader? Zo kwam het dat Martha hem op een middag in januari vertelde dat ze verliefd was geworden en op wie (even kwam zelfs de gedachte bij haar op om haar minnaar Leo op een dag aan haar vader voor te stellen).

Ze hoefde hem niet lang te zoeken, hij zat al in de bezoekersruimte. Verder was er niemand, terwijl het al drie uur was. Op wat voor afgelegen plekken de andere patiënten zich ook mochten ophouden, hun zware geur hing nog altijd in het vertrek, in dat opzicht was hun aanwezigheid ook nu voelbaar. Aangezien ze vanwege het slechte weer niet naar buiten konden vertelde ze hem hier, waar ze anders nooit alleen waren, wat er in de dagen sinds kerst allemaal was gebeurd. Ze ging zachter praten en sprak dicht bij zijn oor en redelijk snel, eerder als een jong meisje dan een volwassen vrouw. Ze vertelde hem alles, zonder te vermoeden dat hij van bepaalde aspecten al op de hoogte was.

Toen na zo'n tien minuten de deur openging en een slanke

vrouw van middelbare leeftijd – ze had een tas in haar hand – de bezoekersruimte binnenkwam, verstomde Martha. Anders dan andere patiëntes maakte deze vrouw geen bijzonder verwarde of afstotelijke indruk, ze zag er verzorgd uit, haar haar was gewassen en ze droeg een mooie jurk. Ze groette en ging bij het raam zitten. Haar ogen waren grijs en melancholiek, maar ze zag er niet ziek uit; het was echter wel duidelijk dat ze geen familielid was dat op bezoek kwam en op iemand wachtte. In haar manier van lopen werd ze verraden door een zekere weerstand.

Ze keek uit het raam en hield haar tas met beide handen vast, misschien om zich eraan te warmen, misschien om zich eraan vast te houden. ‘Bent u zijn dochter?’ vroeg ze zonder Martha aan te kijken. Martha beaamde dat en zei: ‘Ik heb u hier nog nooit gezien.’ De vreemde vrouw knikte en zei aarzelend: ‘Dat klopt, ik ben nieuw.’ – ‘Wat is uw naam?’ Ze gaf geen antwoord. Ze knipte met haar vingers en maakte een wegwerpbeweging met haar hand. Martha begreep de betekenis ervan niet.

Dat klopt, ik ben nieuw, vijf woorden die Martha maar niet van zich af kon schudden, ook niet toen ze al onderweg naar de bushalte was. De nieuwe wilde haar naam niet prijsgeven. Het was Martha wel duidelijk dat ze ziek was, net als alle anderen daar. Ze had tegenover haar graag uitgesproken hoezeer ze hoopte en hoe geruststellend het voor haar zou zijn als ze wist dat er af en toe iemand als zij met haar vader praatte. Iemand als zij, iemand die nieuw was. Maar dat had ze uiteindelijk toch niet tegen haar gezegd.

Hoeveel eenvoudiger zou de omgang met de mensen in de kliniek zijn als ze ziekten hadden waar je je niet voor hoefde te

schamen, ziekten met namen als beroerte of infarct, dacht Martha. Maar de zieken hier waren noch geïnteresseerd in de namen van hun ziekten, noch in de symptomen ervan.

Martha had haar vader bij het afscheid kerstkoekjes en chocolade in de hand gedrukt. Nadat ze hem alles had verteld, schaamde ze zich er een beetje voor dat ze hem met dit verhaal had geconfronteerd. Wat zou een glimlach van hem haar goed hebben gedaan. Maar ze had er geen moment op gerekend dat zijn toestand was verbeterd.

Morgen zie ik Leo, dacht Martha, en daarmee verdween haar vader meteen ver naar de achtergrond. Maar dichterbij kwam Walter, wiens aanwezigheid nog onverdraaglijker voor haar zou zijn geweest als Andreas zich tegenover haar niet zo attent had gedragen. Als ze zichzelf niet in hem herkend zou hebben, dan had ze zijn kalmte onheilspellend gevonden. Soms verdacht ze hem ervan op de hoogte te zijn, maar het was natuurlijk onmogelijk om het daar met hem over te hebben.

De bus stopte en ze stapte in. Ze wist dat haar liefde voor Leo geen toekomst had. Ze zou hem helpen om hem dat duidelijk te maken. Ze ging op een van de weinige vrije plaatsen zitten die niet door lawaaierige schoolkinderen bezet waren en vroeg zich af of ze eigenlijk wel altijd in deze buurt zou blijven wonen.

Wat weeg ik? Ze had nu geen honger meer, ze was ook niet misselijk. Olga zocht in de laden van haar keukenkast naar een stuk touw, maar ze vond niets wat haar stevig genoeg leek. Hoe zwaar was ze? Hoeveel woog ze? Sinds haar jeugd, toen ze één keer per jaar met haar moeder naar de dokter ging, die later met de andere joden was verdwenen, had ze niet meer op een weegschaal gestaan. Dr. Teilhabers weegschaal had een indrukwekkende omvang gehad, meer dan twee keer zo groot als zijzelf, half verborgen achter een wit gordijn waarachter de patiënten zich moesten uitkleden en waar ook een spiegel zonder lijst hing, waarin vermoedelijk nooit iemand zichzelf bekeek, want als je naar de dokter gaat, dacht Olga, heb je andere zorgen dan hoe je eruitziet. Ze herinnerde zich duidelijk hoe de rubberen bovenkant onder haar blote voeten had aangevoeld, en ook het geluid van het metalen gewicht dat over de balk werd geschoven waar de dokter met een enkele blik van aflas hoeveel ze woog. Niet veel. Een klein meisje.

En nu, als oude vrouw? Ze had geen idee hoeveel ze woog, vijftig, vijfenvijftig, misschien toch nog zestig kilo? Olga, die niet eens een keukenweegschaal bezat, wist niet hoeveel een kip woog, een kilo, anderhalf? Het kleine beetje dat ze in de winkel beneden kocht was al gewogen en verpakt, ze konden haar makkelijk oplichten. Wat ze in huis had hoefde ze niet

af te wegen, het ene ei of het andere, dat was bijna altijd om het even, de hoeveelheid meel voor het brood dat ze bakte kwam overeen met de inhoud van zes opscheplepels. Al had ze geen gevoel voor haar eigen gewicht, ze wist toch heel precies wanneer de tijd was gekomen om een kip te slachten; ze hoefde het dier dat haar het zwaarste leek alleen maar op te tillen en dan een beslissing te nemen. Slechts zelden was ze op haar eenmaal genomen besluit teruggekomen. Ze had er een feilloos oog voor of er genoeg vlees en vet op de kip zat om hem in de pan te gooien, en het duurde niet lang, een paar minuten maar, voor ze het dier dat ze had uitgekozen – op enige afstand van de anderen, die het lot ook dit keer waren ontlopen en het gekakel niet mochten horen –, de kop afhakte.

Uiteindelijk vond ze een stuk touw, zo'n anderhalve meter lang en stevig. Ze pakte het met twee handen vast en trok een paar keer aan beide uiteinden tegelijk. De spanning veroorzaakte een lichte trilling in het touw. Daarna richtte ze haar aandacht weer op Mazko. Zijn vacht was dof. Ondanks het feit dat ze hem had drooggewreven en gladgestreken was de zijden glans nog niet teruggekeerd. Ze tilde hem op. Hij woog niet veel meer, amper meer dan een kip, dacht ze, maar misschien was ze wel gewoon elk gevoel kwijtgeraakt voor hoe zwaar hij was geweest toen hij nog leefde, want wanneer had ze hem eigenlijk ooit opgetild?

Het was niet handig om hem op de arm te dragen. Daarom legde ze hem over haar rechterschouder. Hij raakte haar wang, haar haar. Ze deed de voordeur dicht. Ze verliet de keuken zonder nog een keer achterom te kijken. Wat ze verliet zou ze niet meer missen. Een overgang, niet meer. Ze liep de hal in en

deed de keukendeur achter zich dicht. Een sleutel had ze niet, had ze nooit gehad.

Ze trok haar wollen sjaal steviger om zich heen. Ik ga van de ene wereld over naar de andere, dacht Olga. Ze bleef voor de ladder staan, die vanuit het midden van de hal naar de zolder leidde; zou hij haar houden? Alles hing af van haar gewicht, van iets waar ze anders nooit aan dacht. Ze was al jaren niet meer op zolder, en dus ook niet op de ladder geweest. Of de treden nog hielden wist ze niet. Ze zou het gewoon proberen. Toen Mazko van haar schouder dreigde te glijden hield ze hem met beide handen vast en duwde hem in de zachte plooiën van haar sjaal. Ze zette haar rechtervoet op de onderste trede en ging er eerst voorzichtig, daarna iets zekerder en met haar volle gewicht op staan, de trede brak niet; ook de volgende was stabiel. Toen ze op de derde trede stond, stootte ze haar hoofd al tegen het zolderluik. Het luik liet zich zonder moeite omhoogklappen en kantelen. Olga nam de laatste drie treden met gemak.

Vochtig en tochtig was het daarboven, en het duurde enkele seconden tot haar ogen zodanig aan het duister gewend waren dat ze de omgeving kon onderscheiden of op z'n minst vermoeden. Ze herinnerde zich de kast. Ze tastte hem af. Die had ze vroeger beneden gebruikt en daarna hier boven laten verdwijnen. Er zat nog wat in. Ze herinnerde zich niet de stoel waar ze bijna over struikelde, die hoorde bij het huis, daarnaast stond een houten kist. Ze keek naar boven. Onder de nok, waar de zijden van het dak samenkwamen, was het dak het hoogst. Dat was de beste plek. Ze kon de haak zien die uit de lengtebalk stak, waaraan ze vroeger, toen ze nog varkens hadden, de ham hadden gehangen. Als ze op de stoel of de

houten kist zou gaan staan, kon ze het touw daar zonder al te veel moeite aan vastmaken. De haak was hoogstwaarschijnlijk roestig. Maar haar gewicht zou hij wel dragen.

Ze spreidde de wollen sjaal uit, legde Mazko erop en wikkelde de sjaal om hem heen. In dit licht zag hij eruit als een slapend kind, alleen zijn kop was vaag te onderscheiden, niet de wond, meer Roodkapje dan wolf. Daar stond ze in haar nachthemd, ze voelde de kou niet. De wind floot door de kieren en gaten, ze hoorde hem niet, hij bereikte haar amper.

Ze klom op de houten kist, de stoel vertrouwde ze niet. Het kraakte zacht onder haar voeten, en Olga dacht aan dr. Teilhabers grote weegschaal en aan haar moeder die naast haar stond en haar hand vasthield en banger was dan zij. Ik moet je troosten, ik moet je vasthouden. De kist zakte niet door. Olga strekte haar handen uit, gooide het touw dat ze in de keuken had gevonden om de haak en maakte er een knoop in. Ze trok eraan. Ze maakte een lus. Het touw was als de hand van haar moeder, het troostte haar en begeleidde haar tot aan het eind. Het vlijde zich rond haar hals als de hand van haar moeder. Alleen met de kippen had ze te doen. Wat nu, dacht ze en ze gaf de kist een schop.

Epiloog

Nu mijn broer dood is, weet ik niet wie er nog iets aan de aantekeningen zou kunnen hebben die ik die dag tijdens mijn ontmoeting met Leo Heger in Seattle heb gemaakt. Mijn moeder? Ik weet zeker dat zij de notities, mijn poging om haar verleden in woorden te hullen, niet zou willen lezen. Ik zou haar kunnen vragen om er een blik op te werpen, ze zou het niet doen. Ze wil het niet en ze zal het niet, basta. Haar hoeft ik het dus niet eens te vragen. Alle keren dat ik haar vroeg om er nog eens over te vertellen, stuurde ze me met een kluitje in het riet.

Er is een tijd geweest dat Martha niet zo terughoudend tegenover mij was. Nu bewaakt ze haar herinneringen (en geheimen) angstvallig, wie zou haar dat kwalijk nemen? Ze heeft vast niemand nodig die haar op weg helpt. Ze kent de details. Ze mag wat ze weet ook vergeten, als ze dat graag wil. Nadat ze iedere confrontatie met dit deel van haar verleden sinds lange tijd behendig en zelfbewust uit de weg is gegaan (in feite sinds haar scheiding van Walter, toen Bruno twaalf jaar was en we elkaar nog maar af en toe zagen), wijst ze tegenwoordig iedere verdere bemoeienis ermee domweg af. Zelfs de foto's die ik in de lounge van het Roosevelt van Heger had gemaakt, wilde Martha niet zien. Toen ik haar de envelop met de kopieën wilde geven, duwde ze mijn hand bijna met geweld weg. Had ik

iets anders verwacht? Waarschijnlijk had ik gehoopt dat haar nieuwsgierigheid het zou winnen van haar zelfbeheersing, die ik – zoals mijn generatie het had geleerd – duidde op een even verkrampt als hulpeloos teken van onderdrukte gevoelens. Wat was het dat haar zo sterk maakte dat ze niet in opstand hoefde te komen tegen haar verleden? Of was ze alleen maar bang om erdoor te worden bedolven en geplet?

Ik vroeg haar of ze dan echt niet wilde weten hoe Leo er nu uitzag. Ze schudde haar hoofd, en onwillekeurig dook het bijna vergeten beeld van mijn met stomheid geslagen grootvader voor me op. Op dat moment dacht ik dat Martha op een dag dezelfde weg in zou slaan en verstommen. Pas in de laatste maanden van zijn leven was haar vader weer gaan praten, alleen maar verward gebrabbel, hij had zijn verstand definitief verloren, en toen rees natuurlijk de vraag of zijn zwijgen inderdaad een geestelijke stoornis was geweest of eerder een daad van vrijwillige weigering, waar pas een einde aan kwam toen zijn verstand hem verliet en hij willoos werd.

Martha's gedrag wordt al sinds lang gekenmerkt door een zekere hooghartigheid, en het heeft weinig zin om mezelf aan te praten dat deze koppige arrogantie misschien wel een teken is van beginnende ouderdomsdementie. Dat is het in geen geval. Ik houd mezelf niet voor de gek. Ik weet heel goed dat Martha niets is vergeten en niet seniel is, ik vermoed zelfs dat ze zich in gedachten (alleen in gedachten) veel vaker in het verleden ophoudt (en daar heel goed de weg weet) dan ik me kan voorstellen. Ze had er met Bruno over moeten praten. Tot op de dag van vandaag kan ik niet begrijpen waarom ze dat niet heeft gedaan. Nu is het definitief te laat. Toch lijkt ze met zichzelf en met dat wat is geweest in het reine te zijn. Of ze dat

ook met Bruno is, dat weet ik niet. Ik kan me niet voorstellen dat ze geen spijt heeft van haar zwijgen. Maar het zou niet in me opkomen om haar daarnaar te vragen, want ik weet dat ze ontwijkend zou antwoorden of mijn vraag gewoon niet zou horen (een eenvoudige maar succesvolle tactiek die ze al lang toepast), en ik ben niet van plan haar pijn te verergeren.

Het verleden waar het hier om gaat is haar exclusieve bezit geworden sinds Leo in juni 1969 voor altijd uit haar leven verdween, hoewel ze weet dat ook ik nauw met dit verleden verbonden ben sinds die dag dat we samen in de keuken de scherven van de borden oprapten die ze in een onverwachte gevoelsuitbarsting had laten vallen (een oud verhaal dat nog in z'n geheel aanwezig is in mijn geheugen, en zeker ook in het hare, hoewel het zich voor Bruno's geboorte heeft afgespeeld). Toch heeft sindsdien niemand behalve zij het recht om daarover te beschikken (en te praten), niet eens Leo Heger zou dat recht hebben als ze hem terug zou zien (wat ze categorisch weigerde toen ik het haar voorstelde).

De details zien er in Martha's waarneming vast anders uit dan vanuit Leo's standpunt (dat niet het mijne is, al ben ik degene die het heeft achterhaald); zijn kijk op de zaken is anders dan die waarvan Martha mij jaren geleden zelf deelgenoot heeft gemaakt, en weer verschillend van het perspectief dat ik me eigen maakte toen alles nog vers was, toen het zich in zekere zin voor mijn eigen ogen afspeelde, hoewel ik natuurlijk niet meer dan een minuscuul stukje te zien kreeg van datgene wat er daadwerkelijk gebeurde. Hoe langer ik erover nadenk en licht in dit duister probeer te brengen, des te groter lijkt mijn onwetendheid te worden. Dat zal wel heel normaal zijn. Mijn waarneming was en is paradoxaal en onvolledig. Ik ben

als een verliefde die er niet in slaagt te beoordelen of zijn liefde wordt afgewezen of misschien toch beantwoord. Het spoor van Martha's gevoelens volgend word ik heen en weer geslingerd, in de wetenschap dat ik steeds weer van de weg af raak omdat haar spoor telkens weer doodloopt.

Martha's gevoelens worden gevoed door herinneringen. Ze laten zich niet vervangen, aanvullen of corrigeren door objectieve observaties, ook niet door de mijne. Het maakt haar niet uit hoe Leo het ziet. Hij behoort inmiddels tot degenen die haar koud laten, en soms heb ik de indruk dat ook ik daarbij hoor sinds Bruno niet meer leeft (over wie ze het overigens minder vaak heeft dan over haar kleinkinderen en zijn weduwe; misschien een aanwijzing dat het heden belangrijker voor haar is dan het verleden?). Ik ben niet teleurgesteld, en was ik dat wel, dan zou ik dat waarschijnlijk niet toegeven. (Deze zin moet later geschrapt worden, vooralsnog laat ik hem staan, wie weet waar hij nog goed voor is en waar hij mij heen leidt.) Ik heb vaak de wens gekoesterd dat zij naar een weerzien met Leo zou verlangen. Een ontmoeting organiseren zou uiterst eenvoudig zijn nu ik weet waar hij woont; Martha is twee keer bij mij in LA geweest, een vlucht naar Seattle is, in elk geval voor Amerikaanse begrippen, een peulenschil, en ik ben er vrij zeker van dat Heger ook zou zijn gekomen om haar te zien als ik het hem had gevraagd. Ik zou het allemaal geregeld hebben met het gevoel dat ik iets goed te maken had (mijn onbedorven medeweten van destijds, mijn jeugdige nieuwsgierigheid), hoewel er niets goed te maken valt aangezien ik met mijn kennis niemand schade heb berokkend, Martha, Walter noch Leo, het meeste nog mijzelf (maar dat is weer een heel ander verhaal). Mijn discretie was me heilig. Misschien is dat

de reden waarom ik nu – in plaats van verhalen te bedenken die ik niet hoeft te verifiëren – publieke geheimen verklap uit de wereld van hen die voor hun voortbestaan afhankelijk zijn van het publiek maken van een sterk gefilterd deel van hun privéleven.

Het is Martha's verhaal, het zijn haar gevoelens. Waarom zou ze zich dan bezig moeten houden met datgene wat ik heb achterhaald en opgeschreven (wat ik voor een deel al kende en voor een ander deel in Seattle van Leo te horen kreeg), aangezien ze toch zelf alles met zich meedraagt en in zich bewaart wat waardevol voor haar is? Meer heeft ze niet nodig. Mondeling noch schriftelijk. Martha is niet gelukkig en niet opgewekt, maar toch is ze – daar ben ik van overtuigd – niet verbitterd, noch wordt ze door twijfels geplaagd.

Haar grootste ongeluk was Bruno's dood. Daar draagt niemand anders schuld aan dan de dood zelf. Niemand kon de dood tegenhouden. Hij kwam ongemerkt in de vorm van een ziekte, van een kwaadaardigheid die eerst niet werd herkend, maakte zich van hem meester, haalde hem van binnen overhoop – en nam hem mee. Daarvoor is niemand van ons verantwoordelijk. Zelfs meer bekwame of ervaren artsen hadden dit abrupte einde niet tegen kunnen houden (acute lymfatische leukemie is ook bij vroegtijdige diagnose ongeneeslijk). Het zal moeilijk zijn om daar ooit overheen te komen, maar dat is precies wat er uiteindelijk zal gebeuren. Zijn weduwe, zijn kinderen en ik zullen eroverheen komen, Martha daarentegen zal wel heel oud moeten worden om dat ook over zichzelf te kunnen zeggen. Maar ze praat er niet over, ze laat mij praten of beëindigt het telefoongesprek met de reden dat het anders

te duur wordt; een van de vele mogelijkheden om mijn vragen te ontwijken.

Ik had dat wat ik hoopte te vinden, dat waar ik duidelijkheid over hoopte te krijgen, niet voor haar, maar voor mij, vooral echter voor mijn halfbroer gezocht, die op onbegrijpelijke wijze nergens iets van wist en blijkbaar ook niets vermoedde (het laat zich verklaren, maar niet begrijpen hoe zij de waarheid zijn leven lang, dat dan wel kort was maar toch nog vijfendertig jaar heeft geduurd, voor hem heeft kunnen verzwijgen). Martha heeft hem altijd in het ongewisse gelaten, of, beter gezegd, ze heeft hem nooit van het geloof afgeholpen dat hij daadwerkelijk Walters zoon was; en dit ondanks het feit dat ik er was, een getuige van haar 'misstap'. Mijn zus Barbara leefde in die tijd in haar meisjeswereld (later ging ze op in haar gezin, tot ook zij kortgeleden door haar man werd verlaten) en was, zo vermoed ik, blind en doof voor alles wat niet overduidelijk en voor iedereen zichtbaar was en hardop werd uitgesproken. Toen en ook later niet voelde ik me geroepen om haar in te wijden in geheimen die haar niets aangingen.

Aangezien nieuwsgierigheid buiten zijn laboratorium – hij was natuurkundige – niet tot Bruno's ondeugden behoorde, twijfelde hij niet aan zijn afkomst, in elk geval liet hij ons allemaal in die waan, en ik heb geen reden om aan zijn argeloosheid te twijfelen. Maar hij moet toch af en toe in de spiegel hebben gekeken met de – voor mijn part objectieve – ijdelheid die zo nu en dan ook bij de meest bescheiden mens (wat hij ongetwijfeld was) de kop opsteekt. Wat zag hij daar dan in, wat zag hij in zijn gezicht? In elk geval een lichte familiale gelijkennis met Martha en mij (ik lijk op mijn moeder), maar

nooit en te nimmer met mijn vader (van wie ik enkele trekken in mezelf herken).

Dat Bruno naarmate hij ouder werd steeds meer op Leo ging lijken, moet voor iedereen duidelijk zijn geweest die Leo had gekend, maar ja: dat waren er niet zoveel. Voor zover ik weet waren Walter en Leo elkaar in al die maanden dat Martha hem les had gegeven geen enkele keer tegengekomen. De Giezendanners, bij wie Leo gedurende zijn verblijf in Zwitserland woonde, hoorden niet tot de kennissenkring van mijn ouders; toen noch later was er contact tussen hen. Dus wie, behalve Martha en ik, had kunnen zien wat zonneklaar was?

Het kan zijn dat we het uiterlijk van hen die in onze directe omgeving opgroeien niet evenveel aandacht schenken als degenen die we alleen maar om de paar maanden zien, zoals dat bij mij het geval was. Ik verliet het ouderlijk huis toen Bruno drie of vier jaar oud was (ik was net twintig). De overeenkomst frappeerde me steeds weer. Of Martha zich ervan bewust was hoezeer haar jongste op haar minnaar van toen leek, weet ik niet; ook daarover werd gezwegen, maar toch had ik soms de indruk dat een blik tussen Martha en mij net zoveel zei als een gesproken zin, en dat die blik van alles kon betekenen. Soms denk ik dat ze bang was dat ieder woord dat tussen ons over Leo viel, haar kon beroven van een stuk van zijn aanwezigheid in haar. Ze hoefde Leo met niemand te delen zolang zij Bruno in onwetendheid liet over zijn werkelijke vader.

Ik wilde Bruno niet overdonderen, maar had ook geen concreet plan hoe het alternatief eruit zou moeten zien (ik had alleen het vage en waarschijnlijk onjuiste idee dat de confrontatie met de waarheid in de vorm van een lange brief of een verhaal beter te verdragen zou zijn dan mondeling). Bruno's

zwakke gestel (waardoor iedereen altijd dacht dat hij zwakke zenuwen had), dat mogelijk zijn dood had bespoedigd, was, zeiden we bij onszelf, niet gemaakt voor verrassingen; misschien was dat de reden waarom Martha met de waarheid had gewacht tot het op een gegeven moment te laat was om haar uit te spreken. Ze dacht vast dat een verrassing niet alleen te veel van zijn lichamelijke gezondheid zou vergen, maar zelfs dat ze die daarmee in gevaar bracht (een opvatting die psychologen waarschijnlijk tegen zouden spreken, maar wat kunnen mij die psychologen schelen?).

Hoe dan ook, het was te laat. Het is er nooit van gekomen. Martha heeft het nooit geprobeerd. Geen subtiële hint, geen meedogenloze verrassing. Onverantwoordelijke voorzichtigheid? Mag je iemand in onwetendheid laten over iets waar hij zelf het meest bij betrokken is? Had hij tegenover mij ook maar ooit het geringste vermoeden geuit, ik zou hem ter plekke alles hebben verteld wat ik wist en het aan hem over hebben gelaten om er met Martha over te praten, of ook niet. Toen ik voor het eerst naar Seattle vloog om Heger op te sporen (en hem in zijn indrukwekkende praktijk aan de Boren Avenue opzocht zonder me eerst als die Andreas voor te stellen met wiens moeder hij als jongeman een verhouding had gehad), stelde ik me voor dat ik Bruno op een dag onder ogen zou komen met een zaak die ik op de een of andere manier had afgesloten en waar hij zich dan in had kunnen verdiepen. Een afgedane zaak, die geen pijn doet. Een verhaal met een begin en een einde – en een nieuw begin in de vorm van de kleine Bruno. Ik meende met mijn werk Martha's 'onrecht' uit te kunnen wissen, waarbij ik meer en meer tot de overtuiging kwam dat het bij dit 'onrecht' veel minder om haar al lang

‘verjaarde’ verhouding met Leo ging dan om het feit dat ze Bruno volhardend voor hem had verzwegen. Haar zwijgen. In feite kon je daar alles op terugvoeren, zowel haar gedrag als mijn onbegrip jegens dat gedrag.

Misschien wilde ik mezelf ook nog bewijzen dat ik naast mijn journalistieke talenten, die ik toch vaak genoeg had bezeten, ook aanleg tot schrijven bezat, een talent dat alleen maar had gewacht op het moment waarop het een geschikt thema vond. Waren er niet genoeg voorbeelden van andere schrijvers die als journalist waren begonnen en later als serieus te nemen schrijvers waren geslaagd? (Iets zeldzamer is het omgekeerde geval; als iemand het als schrijver niet redt, gaat hij normaal gesproken eerder ten onder in het leven van alledag of aan alcohol dan dat hij zich wijdt aan het inspannender beroep van journalist).

Natuurlijk waren (en zijn) er altijd weer momenten waarop ik me serieus afvroeg (en afvraag) of ik me alles wat ik denk te weten niet gewoon heb verbeeld. Waren het geen producten van mijn puberale fantasie, die zich op de een of andere manier tot op volwassen leeftijd hadden gehandhaafd? Maar de gesprekken die ik – lang geleden – met mijn moeder heb gevoerd, en vooral Bruno’s al eerder vermelde uiterlijk, pleitten daartegen. Hoe ouder hij werd, hoe meer hij op zijn biologische vader Leo Heger ging lijken zoals ik me hem herinnerde. (Een knappe jongen, en er zijn momenten geweest waarop ik me in moest houden om niet verliefd te worden op de dubbeltanger van de man op wie ik vele jaren eerder verliefd was geweest, maar het is beter niet aan dergelijke incestueuze dwaalingen toe te geven.)

En nooit leek hij – in mijn ogen – meer op Leo dan op die

dag dat ik hem voor het laatst zag in de hal van de begraafplaats waar hij lag opgebaard, en mijn hand naar hem uitstak om hem aan te raken in het nauwe omhulsel waar ze hem in hadden gelegd. We waren alleen, verder was er op dat moment niemand in het niet erg grote, niet erg lichte vertrek, en ik herinner me dat er tussen mij en de dode onverwachts een soort evenwicht ontstond dat ik aan niemand anders uit had kunnen leggen, toen niet en zelfs nu nog niet. Ik wilde hem op zijn wang of voorhoofd kussen, maar iets hield me tegen, iets wat Bruno me door zijn afwezigheid probeerde te zeggen en wat ik niet echt begreep. Net als iedere plotselinge dood van een mens van wie men verwachtte dat hij nog lang zou leven was ook deze, die ten gevolge van een mij tot op dat moment onbekende, uiterst agressieve bloedkanker binnen enkele dagen was ingetreden, vreselijk, vergelijkbaar met een voetganger die nietsvermoedend en zelfverzekerd over straat loopt en door een net zo nietsvermoedende en zelfverzekerde automobilist wordt doodgereden; hoe moest je anders over straat lopen?

Toen ik ondanks Martha's bezwaren besloot om uit te zoeken waar Leo woonde, wist ik natuurlijk dat het niet zo eenvoudig zou zijn om de woonplaats van iemand te vinden die in juni 1969 Zwitserland had verlaten, naar Canada was geëmigreerd en daar vermoedelijk medicijnen had gestudeerd (in het westen of oosten, in het Franse of Engelse deel van het land, dat wist ik niet). Het lag voor de hand dat ik mijn naspeuringen in eerste instantie concentreerde op Canada, waar hij – wat ik van Martha wist (een feit dat ik haar bijna af moest dwingen) – de lokroep van zijn broer was gevolgd, die daar al enkele maanden

woonde. Maar intussen waren er dertig jaar verstreken. De ontdekking dat de gescheiden vrouw van zijn broer in Québec leefde, had ik te danken aan de gelukkige situatie dat ze de naam van haar voormalige echtgenoot had aangehouden. Na verschillende pogingen kreeg ik haar telefonisch te pakken in Hotel Château Frontenac, waar ze een hoge positie bekleedde. Van haar hoorde ik waar haar ex-man – hij was archeoloog en reisde de hele wereld over – voor het laatst had gewoond. Het lukte me inderdaad niet om uit te vinden waar hij nu woonde. Veel belangrijker was haar aanwijzing dat Leo tandheelkunde had gestudeerd in Montréal, waar hij nu woonde kon ze me niet vertellen, maar ze dacht niet dat hij zich in Montréal had gevestigd. Natuurlijk wist ze dat hij tijdelijk in Zwitserland had gewoond nadat hij zijn land uit was gevlucht, maar Martha's naam zei haar niets.

Nu had ik een paar aanknopingspunten die het me mogelijk maakten om mijn zoektocht naar Leo te vervolgen. Er gingen echter nog wel een paar maanden voorbij, waarin ik eerst aan mijn nieuwe leven in LA en aan mijn nieuwe baan moest wennen voordat ik de zoektocht voort kon zetten.

Martha's privélessen hadden succes gehad, Leo sprak vloeiend Duits. Dat hij in de toekomst maar zelden de gelegenheid zou hebben om deze taal te spreken, kon Martha toen niet weten.

Hoelang hij al met de gedachte had gespeeld om Zwitserland te verlaten, wist ze niet. Toen het zover was, was het voor haar te laat om erover na te denken. Zijn besluit kon ze toch niet beïnvloeden. Misschien had hij het spontaan genomen, maar hij had er zeker niet lang over nagedacht of het goed was of verkeerd; op zijn leeftijd kón het alleen maar een juist besluit zijn,

zoals later zou blijken. Martha wist dat hij zijn oudere broer miste en die woonde in Canada. Wat lag er dus meer voor de hand dan hem op te zoeken en daar een nieuw leven te beginnen? Of Leo zijn beslissing om ook naar Canada te emigreren na een telefoongesprek of in de loop van hun levendige correspondentie had genomen wist ze niet, het speelde voor haar geen rol. Leo praatte veel, maar net zoals zij hem niet alles vertelde, vertelde hij haar niet alles. Er was niet alleen vertrouwdheid tussen hen, integendeel, er was veel wat ze niet wist, veel wat hij niet wist. Alles wat ze wel bespraken kon dat niet verdoezelen. Hoe langer ze elkaar kenden, des te vaker bleef het onbegrijpelijk voor hem wat ze zei, en omgekeerd. Het deed geen afbreuk aan Martha's genegenheid voor Leo, het vervulde haar alleen met weemoed. Ze voelde dat het niet lang meer zou duren.

Ze herinnerde zich precies de dag waarop hij haar had verteld dat hij niet zou blijven. Hij had nooit gezegd dat hij bij haar weg zou gaan. Ze wist dat ze een belangrijke rol speelde in zijn besluit. Ze lagen in Leo's kamer op zijn bed, het was middag, het raam stond open, de door de lentezon verwarmde lucht droeg de bedwelmende geur van bloeiende linden naar hen toe, en Martha rookte een sigaret, wat ze buiten deze kamer nooit deed. Ze waren ontspannen, en misschien begreep ze hem daarom wel zo goed.

Ze hoorde wat hij tegen haar zei en zweeg. Ze zweeg, en wat hij zojuist had gezegd galmde na als een gong die zojuist een laatste klap heeft gehad en pas geleidelijk aan tot stilstand komt. Wat hij had gezegd was niet mis te verstaan. Het was met geweld haar hoofd binnengedrongen, en nu had ze het gevoel dat ze niet meer in de kamer was, maar ver weg. Wat kon ze doen, wat moest ze doen? De stilte in de kamer was ver-

ontrustend, Leo zweeg, ze kon niets zeggen, wat moest ze zeggen, beetje bij beetje raakte haar hoofd weer gevuld met dingen, kleine en grote, belangrijke en onbelangrijke. Ik laat hem gaan, zei ze bij zichzelf, ik moet hem laten gaan, het moet, het mag niet anders.

Leo pakte meteen de brandende sigaret die op haar naakte buik was gevallen; ze had hem amper gevoeld. Ze rookten hem om de beurt op. Was het niet merkwaardig dat ze nu haar excuses aanbood? Ze zei: 'Sorry,' en dacht: het zal veel langer duren dan deze sigaret. Wat was er gebeurd terwijl ze naast Leo, haar minnaar had gelegen alsof het altijd zo door zou gaan? Wat had zich in haar bevrijd of juist geketend? Het viel dat haar uit de tijd had gedragen moest stilstaan. Toen ze naar hem keek, zag ze dat hij zich zorgen maakte, nu en de komende uren zou hij zich zorgen om haar maken, maar dan, de dagen daarna, zouden deze langzamerhand verdwijnen en het veld ruimen voor andere zaken, en dan kon de ene dag weer net zo zijn als de andere, en misschien zou uiteindelijk ook haar aversie jegens Walter minder worden.

'Ja, je moet gaan, je mag niet blijven,' had ze gezegd, al helemaal niet voor mij, had ze willen zeggen, maar dat deed ze niet, dat moest wel de waarheid zijn, de eigen woorden overtuigden haar het meest. Wie was zij om zich anders te gedragen, om zich vast te klampen, hem te beschuldigen, te schreeuwen, een scène te maken, dat deed ze niet, dat kon ze niet doen. Ze stond op en kleepte zich aan. Leo wilde haar tegenhouden, maar hij stak alleen zijn hand op, hij hield haar niet vast, hij nam een trekje van de vochtige sigaret, en toen ze dat zag liep er een koude rilling over haar lijf. Ze voelde zijn lippen overal. Hij mocht geen wroeging hebben, wilde ze zeggen, ook dat zei ze

niet. Het was moeilijk om hem kwijt te raken, het zou nog veel moeilijker worden, maar eerder nog zou ze hem aansporen om te vertrekken dan hem vragen om te blijven. Dat mocht ze niet, ze was te oud, hij was te jong, en dat was niet alles, er was meer dat hen scheidde.

Voor ze de kamer verliet bleef ze lange tijd naar hem kijken, en ze zag aan hem dat hij verwachtte, of vreesde, dat ze iets onverstandigs zou zeggen of zou gaan huilen of allebei, of hem verwijten zou maken. En toen zag ze natuurlijk ook de opluchting op zijn gezicht toen niets van dat alles gebeurde. Knikte ze, of zei ze iets, of ging het een in het ander over? Voor ze de kamer definitief verliet liep ze nog een keer naar het bed toe en aaide hem over zijn haar. Ze liet hem gaan. Ze wilde zeggen dat hij de herinneringen aan haar moest blijven koesteren, ook dat zei ze niet. Leo deed zijn ogen dicht en ademde diep uit. 'Het duurt toch nog een paar weken,' stotterde hij, en ze viel hem bijna in de rede: 'Morgen is het donderdag, morgen kom je naar de les zoals altijd, en we hebben nog een paar weken, waarin we het er niet meer over zullen hebben dat je gaat, maar je gaat.' Ze draaide zich om en verliet de kamer en dacht: het is een kinderkamer.

Later wist ze niet meer hoe ze naar huis was gekomen, te voet of met de bus, ze kon het zich niet herinneren. Ze was als een dronkenman die zijn doel kent maar de weg ernaartoe niet meer weet. Toen ze de voordeur opendeed, stond Andreas in de hal, met een boek in zijn linkerhand, zijn rechterhand op de kruk, op het punt naar boven te gaan.

Sinds Bruno's dood (Martha had op die naam gestaan, hoewel Walter ertegen was, maar uiteindelijk was zij na vele discussies

als winnaar uit de strijd gekomen) weigert Martha definitief over haar tijd met Leo te praten, die toch voor een – weliswaar gering – deel ook een tijd was geweest waarin ze had moeten verwerken dat ze een kind verwachtte waar Leo niets van mocht weten, hoewel ze er zeker van was dat hij de vader was. Ze verzweg haar zwangerschap voor hem, en zo gebeurde het dat hij pas van mij hoorde dat hij een buitenechtelijke zoon had, van mij, Martha's eerstgeboren zoon Andreas, die hij zich amper kon herinneren (we waren elkaar immers letterlijk slechts eenmaal in het voorbijgaan tegengekomen).

Toen ik Leo vertelde dat zijn zoon Bruno niets van zijn bestaan wist, werd het me niet duidelijk of hij Martha's decennialange zwijgen nu goedkeurde of niet. Misschien lukte het hem om zich binnen die paar seconden enigszins aanschouwelijk voor te stellen hoe zijn leven zou zijn verlopen als ze hem destijds had ingelicht over haar zwangerschap. Op mijn verzoek stemde hij ermee in pas contact met Bruno op te nemen wanneer deze op de hoogte was, wat, zoals ik hem zei, van Martha afhing, die nauwelijks te beïnvloeden was. Hij knikte, maar antwoordde niet. Het scheen mij toe alsof hij zich plotseling aan situaties herinnerde die mijn oordeel bevestigden. Ik gaf hem een envelop met een stuk of zes foto's van zijn zoon, die hij niet opende waar ik bij was.

Toen tijdens onze laatste ontmoeting in het Roosevelt ons gesprek op de schilderijen kwam die in zijn praktijk hingen, omdat ik hem naar de naam van de kunstenares vroeg wier werk mij bijzonder goed beviel, vertelde hij mij dat hij schilderijen, zodra hij ze in zijn bezit had, alleen nog maar met tegenzin bekeek, dat hij zelfs een gewoonweg lichamelijke afkeer voelde om zich er nog langer mee bezig te houden, alsof

hij verwachtte dat hij iets zou ontdekken wat hem tot die tijd niet was opgevallen. Misschien was hij alleen maar bang dat hij ze, zodra hij er weer naar keek, niet meer mooi zou vinden. ‘Nu, als dat zo is,’ antwoordde ik, ‘pleitte dat tegen het schilderij noch tegen degene die ernaar keek, maar juist voor diens kritische afstand of verhoogde aandacht.’ Na deze woorden keek hij mij lang aan. Het was zo’n gewoonte voor hem geworden ze te negeren dat hij vaak niet meer wist welk schilderij waar hing. Weken later vroeg ik me af of zijn vreemde afkeer misschien ook wel van toepassing was op de foto’s van zijn zoon.

Kort na Bruno’s begrafenis schreef ik Heger een lange brief, waarin ik uitgebreid de omstandigheden die tot Bruno’s dood hadden geleid beschreef. Ik sloot de overlijdensadvertentie bij die Bruno’s vrouw, samen met Martha, had opgesteld. Sindsdien heb ik niets meer van Leo gehoord.

Veel dank verschuldigd ben ik Anna Ragaz en Olga Zimmellova. Anna is in Bratislava geboren en woont tegenwoordig als arts in de vs; Olga is in Praag geboren en woont tegenwoordig als kunstenares in Italië en Zwitserland. Hun lach heeft mij vergezeld.

